

Βαλκανικά σύμμεικτα

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΜΕΛΕΤΩΝ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΤΟΥ ΑΙΜΟΥ

Τεύχος 22
Θεσσαλονίκη
2023-24

Βαλκανικά σύμμεικτα

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΜΕΛΕΤΩΝ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΤΟΥ ΑΙΜΟΥ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ

Καθ. Δημήτριος Μαυροσκούφης
Ομότ. Καθ. Κωνσταντίνος Χατζηκωνσταντίνου
Αναπλ. Καθ. Ιωάννης Ξυδόπουλος

*Τεύχος 22
Θεσσαλονίκη
2023-24*

Σχεδίαση εξωφύλλου: †Κάρολος Τσίζεκ
Διόρθωση κειμένων: Άννα Μαρία Παπαδοπούλου

© Copyright 2025

by the *Institute for Balkan Studies*, Thessaloniki
All rights reserved.

ISSN (online) 2407-9456

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελίδα

ΓΙΩΡΓΟΣ Β. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Βρέ Ψωμαῖοι! Γυρίστε εἰς τὰ σπήτια σας· μὴν σᾶς ἐπῆρεν ὁ Θεός τὴν γνῶσιν σας καὶ θὰ φᾶτε τὰ κεφάλια σας». Εἰκόνες Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821 στὴ Μεσσηνία στὸ ἔργο τοῦ Ἀμβρόσιου Φραντζί	5
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΠΑΣΤΑΜΑΤΙΟΥ, Το ζήτημα τῶν θησαυρῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους στα χρόνια 1822-1830: Διαχειριστικές προτεραιότητες τῶν αἰγορειτῶν μοναχῶν καὶ πολιτικές πρακτικές τῶν ἐλληνικῶν ἐπανάστατικῶν κυβερνήσεων	31
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΣΣΗΣ, Ἡ βουλγαρική δυστοπία στὴν ταξιδιωτικὴ ἀφήγηση τῶν Stanislas Graham Bower Saint-Clair καὶ Charles Brophy	59
ΓΙΩΡΓΟΣ ΛΙΜΑΝΤΖΑΚΗΣ, Οἱ Μαυροβούνιοι χωροφύλακες στὴν Κρήτη, 1897-1899	83
ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, Ἀνταλλαγές πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ: Το ἱστορικὸ ὑπόβαθρο τῆς ἐλληνοτουρκικῆς συμφωνίας γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ πληθυσμῶν τοῦ 1923	115
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΠΡΑΒΟΣ, Ἡ Σύμβαση τῆς 10ῆς Μαΐου 1923: Διευθέτηση τοῦ ζητήματος τῆς σερβικῆς ζώνης ἢ μία ἀτυχή στιγμή γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ	135
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΟΥΣΚΑΣ, Ὁ βομβαρδισμὸς καὶ ἡ κατοχὴ τῆς Κέρκυρας ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς καὶ ἡ ἀπαρχὴ ἀπαξίωσης τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν	169
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΣΗΤΟΣ, Ἡ υποχρεωτικὴ ἀλλαγὴ τῶν ὀνομάτων στὴν Ἀλβανία τοῦ Χότζα καὶ ἡ πρόσληψή τῆς στὸν ἐλληνικὸ δημόσιο λόγο	199
Βιβλιοκρισίες	227

*Γιώργος Β. Νικολάου**

**«Βρέ Ῥωμαῖοι! Γυρίστε εἰς τὰ σπήτια σας· μὴν σᾶς ἐπῆρεν ὁ Θεός
τὴν γνῶσιν σας καὶ θά φᾶτε τὰ κεφάλια σας».**

**Εἰκόνες Ελλήνων καὶ Τούρκων ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τῆς Επανάστασης
τοῦ 1821 στὴ Μεσσηνία στὸ ἔργο τοῦ Ἀμβρόσιου Φραντζί**

Στὴ μνήμη τοῦ Χρήστου Κ. Ρέππα

Τα απομνημονεύματα των Ελλήνων, αλλά και των φιλελλήνων, που πολέμησαν στην Επανάσταση του 1821 έχουν χρησιμοποιηθεί από τους ιστορικούς ως μία από τις πιο σημαντικές πρωτογενείς πηγές για τη μελέτη του κορυφαίου αυτού γεγονότος της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Ιδίως οι Έλληνες αγωνιστές, στρατιωτικοί ή πολιτικοί, μορφωμένοι ή ολιγογράμματοι, μας άφησαν έργα που δείχνουν ότι είχαν συνείδηση της μεγάλης τομής που συντελούνταν με τον πόλεμο στον οποίο συμμετείχαν και στον οποίο οι περισσότεροι έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο. Γεννημένοι γύρω στα τέλη του 18^{ου} αιώνα είχαν εμπειρία των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών συνεπειών της οθωμανικής κυριαρχίας. Έτσι, ήταν σε θέση να κατανοήσουν τα αίτια που οδήγησαν στον μεγάλο ξεσηκωμό του Εικοσιένα. Ορισμένοι –ιδίως ο Κανέλλος Δεληγιάννης– γράφουν τα απομνημονεύματά τους με ολοφάνερο απώτερο στόχο να υπερασπίσουν την υστεροφημία της οικογένειάς τους και του κοινωνικού σώματος στο οποίο ανήκαν, ενώ άλλοι έγραψαν με στόχο την αφήγηση των γεγονότων στα οποία συμμετείχαν ή τα πληροφορήθηκαν από άλλους, όπως αυτά πραγματικά έγιναν, χωρίς αυτό να το επιτυγχάνουν πάντα. Σε όλα είναι εμφανής η υποκειμενική πρόσληψη των γεγονότων. Για να θυμηθούμε μια εύστοχη παρατήρηση του Σπύρου Ασδραχά, αυτά τα έργα συνιστούν πολυσήμαντες πηγές που επιδέχονται πολύπλευρη προσέγγιση, ώστε να αξιοποιηθεί όλο το εύρος των πληροφοριών που δίνουν.¹

* Διδάκτωρ ευρωπαϊκής ιστορίας του Πανεπιστημίου Marc Bloch του Στρασβούργου.

¹ Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ιστορικά απεικασματα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995, 14, όπου τονίζει και τον ρόλο της συλλογικής μνήμης στη συγγραφή των απομνημονευμάτων. Η βιβλιογραφία για τα απομνημονεύματα των αγωνιστών του Εικοσιένα είναι πλούσια, απουσιάζει όμως μία συστηματική μελέτη. Βλ. επιλεκτικά: Γεώργιος

Εκτός όμως από τα «γνήσια» απομνημονεύματα, έχουμε και έργα Ελλήνων αγωνιστών με μεικτό –θα μπορούσαμε να πούμε– χαρακτήρα απομνημονεύματος και ιστοριογραφικής σύνθεσης, γραμμένα με τη φιλοδοξία της συγγραφής μιας ιστορίας της Επανάστασης. Σ' αυτή την κατηγορία εντάσσονται τα έργα των Αμβρόσιου Φραντζή, Ιωάννη Φιλήμονα, Νικόλαου Σπηλιάδη, Σπυρίδωνα Τρικούπη, Μιχαήλ Οικονόμου και Λάμπρου Κουτσονίκα.² Όλοι αυτοί οι αγωνιστές-συγγραφείς τονίζουν ότι στόχος τους ήταν η αμερόληπτη έκθεση των γεγονότων. Δεν απουσιάζουν και από αυτά οι μεροληπτικές κρίσεις για πρόσωπα και γεγονότα, η αποσιώπηση ή ο υπερτονισμός άλλων γεγονότων, ενώ σε ορισμένα είναι εμφανής η αδυναμία μεθοδικής παρουσίασης των γεγονότων. Δεν συμφωνούμε όμως με τη θέση της Ελένης Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη ότι όλοι αυτοί οι συγγραφείς δεν είχαν την ικανότητα μεθοδικής οργάνωσης και παρουσίασης του υλικού τους.³ Τουλάχιστον ορισμένοι (όπως ο Τρικούπης και ο Φιλήμων) διακρίνονται για τη μεθοδική και συνθετική εξέταση των γεγονότων που αφηγούνται.

Ανεξάρτητα από το αν και κατά πόσο η έκθεση του υλικού από αυτούς τους συγγραφείς είναι ή όχι μεθοδικά οργανωμένη, αυτά τα

Κουρνούτος, *Το Απομνημόνευμα 1453-1953*, τ. Α'-Β', Αθήνα, 1959· Σπύρος Ασδραχάς, *Εισαγωγή στα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη*, Αθήνα, Μέλισσα, 1957, όπου καίριες επισημάνσεις· Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία του Αγώνα (1821)*, Αθήνα 2003 [α' έκδ. *Μνημοσύνη* 3 (1970-71)]· Αγγελική Φενερλή-Παναγιωτοπούλου, «Οι αγωνιστές και τα απομνημονεύματά τους», *Ο Πολίτης* 10 (1977), 31-40· Νίκος Ροτζώκος, «Τα Απομνημονεύματα του Εικοσιένα ως πηγή της ιστοριογραφίας», *Δοκίμες Β'* (1994), 3-11· Ελένη Ανδριάκαινα, Το «νόημα του '21» στα Απομνημονεύματα του Φωτάκου (διδ. διατρ., Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1999)· Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ιστορικές πηγές του Αγώνα: έγγραφα, απομνημονεύματα, πρώτες ιστορίες», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιστ. διεύθ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Ελληνικά Γράμματα, τ. 3^{ος}, Αθήνα 2003, 371-88· επίσης, Δημήτρης Δημητρόπουλος κ.ά. (επιμ.), *Πρακτικά του Συνεδρίου 1821 και απομνημόνευμα. Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2020. Από την ξενόγλωσση βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά, Damien Zanone, *Ecrire son temps. Les Mémoires en France de 1815 à 1848*, Lyon, Presses Universitaires de Lyon, 2006, όπου εξετάζονται τα απομνημονεύματα που γράφτηκαν στη Γαλλία την ίδια περίπου περίοδο με τα απομνημονεύματα των Ελλήνων αγωνιστών.

² Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *ό.π.*, 381-2.

³ Στο ίδιο, 382.

κείμενα αποτελούν πολύ σημαντικές πρωτογενείς πηγές, οι οποίες συμπληρώνουν τις αρχειακές και μας επιτρέπουν να μελετήσουμε όχι μόνο τα γεγονότα της Επανάστασης αλλά, κατά τη γνώμη μου, και τις συλλογικές ή ατομικές νοοτροπίες-αντιλήψεις του καιρού τους, την εικόνα που είχαν σχηματίσει οι Έλληνες για τους Οθωμανούς Τούρκους και αντίστροφα οι Τούρκοι για τους Έλληνες, καθώς επίσης και το πολύ σημαντικό ζήτημα του πώς έβλεπαν οι Έλληνες αγωνιστές τον χαρακτήρα της επανάστασής τους και από την άλλη το τι πίστευαν οι Τούρκοι για την επανάσταση των Ελλήνων.

Αξίζει να υπογραμμίσουμε ότι οι συλλογικές νοοτροπίες και αντιλήψεις, η εικόνα του «άλλου» και άλλα συναφή ζητήματα αποτελούν σπουδαία πεδία έρευνας της σύγχρονης ιστοριογραφίας που απασχόλησαν και εξακολουθούν να απασχολούν πλειάδα μεγάλων ιστορικών από τότε που τα εισηγήθηκαν και τα έθεσαν ως προτεραιότητες των ιστοριογραφικών τους αναζητήσεων οι ιστορικοί της Σχολής των Annales.⁴

Με την παρούσα μελέτη θα επιχειρήσουμε την εξέταση των γεγονότων που αφορούν στην έναρξη της Επανάστασης στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο, και πιο συγκεκριμένα στη Μεσσηνία, μέσα από το έργο του Αμβρόσιου Φραντζή, το οποίο –όπως και τα άλλα απομνημονεύματα ή τα πρώτα ιστοριογραφικά έργα αγωνιστών– έχει χρησιμοποιηθεί κατά κόρον από τους ιστορικούς για τη μελέτη των γεγονότων της Επανάστασης, αλλά και για ζητήματα που έχουν να κάνουν με την

⁴ Η βιβλιογραφία γι' αυτή τη Σχολή, που σημάδεψε την παγκόσμια ιστοριογραφία του 20ού αι. είναι ογκώδης. Θα αρκεστούμε στην παράθεση ενός συλλογικού έργου που συμπυκνώνει τις αρχές της: Jacques Le Goff–Pierre Nora (sous la direction), *Faire l'histoire*, Paris, Gallimard, 1974 [έκδοση στα ελληνικά με τον τίτλο *Το έργο της ιστορίας*, μτφρ. Κλαίρη Μητσοτάκη, τ. 1-3, Αθήνα, Ράππας, 1981-1988]. Ιδιαίτερα για το ζήτημα των νοοτροπιών ως ειδικού ιστοριογραφικού πεδίου έρευνας πρβλ. J. Le Goff, "Les mentalités. Une histoire ambiguë," vol. III, *Faire l'histoire III. Nouveaux objets*, Paris, Gallimard, 1974· Gorges Duby, "Histoire et mentalités," στο *Histoire et ses méthodes*, Paris, Gallimard, 1961, 937-966· Κώστας Γαγανάκης, «Τα Annales 1929-1990: Σχολή ιστορίας ή κίνηση ιστορικών;», *Θεωρία και Κοινωνία* 5 (1991), 29-66· André Burguière, *Annales. Une histoire intellectuelle*, Paris, Odile Jacob, 2006. Δύο ενδεικτικές κριτικές γι' αυτό το ζήτημα: Geoffrey E. R. Lloyd, *Demystifying Mentalities*, Cambridge University Press, 1990 και Florence Hulac, "En avons-nous fini avec l'histoire des mentalités?," *Philonsorbonne* 2 (2008), 89-109.

κατάσταση που επικρατούσε στον υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνικό χώρο κατά τις τελευταίες προεπαναστατικές δεκαετίες. Ο λόγος αυτής της επιλογής θα γίνει φανερός στη συνέχεια. Ο στόχος μας είναι διπλός: σε ένα πρώτο επίπεδο να δούμε πώς αφηγείται ο Φραντζής την έναρξη της Επανάστασης στη Μεσσηνία και σε ένα δεύτερο και παράλληλο επίπεδο να ανιχνεύσουμε ατομικές ή συλλογικές αντιλήψεις και εικόνες Ελλήνων και Τούρκων εν καιρώ πολέμου, μέσα από τα γεγονότα που αφηγείται και από τους διαλόγους που παραθέτει. Πρόκειται για ένα ζήτημα, για το οποίο αυτά τα κείμενα μας δίνουν σημαντικές πληροφορίες που δεν έχουν αξιοποιηθεί ακόμη συστηματικά.

Ι. Αμβρόσιος Φραντζής: κληρικός αγωνιστής και «ιστορικός» της Επανάστασης

Ο Αμβρόσιος Φραντζής είναι ο πρώτος, χρονικά, από τους αγωνιστές του Εικοσιένα που επιχείρησε να καταγράψει τις αναμνήσεις του από τον αγώνα όχι με τη μορφή απλών απομνημονευμάτων, αλλά με τη μορφή μιας ιστοριογραφικής σύνθεσης όλης της ιστορίας της Επανάστασης. Με καταγωγή από το Μεσορούγι Καλαβρύτων, όπου γεννήθηκε το 1778 ή κατ' άλλους το 1781, ακολουθώντας μια οικογενειακή παράδοση, έγινε μοναχός στη μονή του Μεγάλου Σπηλαίου, όπου έμαθε και τα πρώτα του γράμματα. Από το 1810 υπηρέτησε ως πρωτοσύγκελος της μητρόπολης Χριστιανουπόλεως, όταν εκεί ήταν μητροπολίτης ο εξάδελφός του Γερμανός. Η θέση του του επέτρεπε να γνωρίζει πολύ καλά τόσο τα προεπαναστατικά ζητήματα της περιοχής όσο και τα επαναστατικά γεγονότα που εκτυλίχθηκαν στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο.⁵ Μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία το 1819. Μάλιστα α-

⁵ Για τον Α. Φραντζή και το έργο του βλ. Κώστας Καλαντζής, *Ο ιστορικός Αμβρόσιος Φραντζής. Ο κληρικός, ο πολεμιστής και ο διπλωμάτης 1771-1851*, Αθήνα 1937· Στάθης Παρασκευόπουλος, *Αμβρόσιος Φραντζής. Ο στρατιωτικός και ο διπλωμάτης, ο άγιος συνεχιστής των Φραντζήδων*, Κυπαρισσία (Αρκαδιά), 1984, και κυρίως Τ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, σ. 183-190, ο οποίος παρατηρεί ότι ο Φραντζής «παραμένει αξιόπιστος αφηγητής γεγονότων, κατά πρώτιστον λόγον πελοποννησιακών, αποφεύγει ακρότητας και ερεθιστικές κρίσεις» (σ. 188-9). Καίριες παρατηρήσεις για τις πληροφορίες που δίνει ο Φραντζής όσον αφορά στην κατάσταση του χριστιανικού πληθυσμού της Πελοποννήσου προεπαναστατικά κάνει ο Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού. Η μαρτυρία της απομνημόνευσης*, Αθήνα, ΕΙΕ/ΙΝΕ, 2007, 107-14.

ναφέρεται, χωρίς όμως να είναι απόλυτα βέβαιο, ότι μύησε σ' αυτήν και μοναχούς του Μ. Σπηλαίου.⁶ Ο Φραντζής πήρε μέρος, ως συνοδός του Γερμανού, στη μυστική συνέλευση της Βοστίτσας (26-29 Ιαν. 1821), ένα αποφασιστικής σημασίας γεγονός για την έναρξη της Επανάστασης στην Πελοπόννησο, για την οποία μας δίνει, ως αυτόπτης μάρτυρας που ήταν, πολύ σημαντικές και αξιόπιστες πληροφορίες.⁷ Έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην οργάνωση της Επανάστασης στην περιοχή της Αρκαδίας (Τριφυλία), συμμετείχε στη Συνέλευση των Καλτετζών (Μάιος 1821) και χρημάτισε μέλος της Πελοποννησιακής Γερουσίας, του πρώτου πολιτικού οργανισμού που σχηματίστηκε στην Πελοπόννησο μετά την έναρξη της Επανάστασης. Το 1827 ήταν πληρεξούσιος στην Γ' Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας. Ο Φραντζής είναι συγγραφέας του τετράτομου έργου *Έπιτομή τής ιστορίας τής αναγεννηθείσης Ελλάδος*,⁸ που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1839-41, στο οποίο αφηγείται, σχεδόν αποκλειστικά, τα γεγονότα που εκτυλίχθηκαν στην πελοποννησιακή χερσόνησο, ύστερα από μία πολύ εκτενή και πλούσια σε πληροφορίες εισαγωγή για την περίοδο δεύτερης Τουρκοκρατίας (1715-1821) στην Πελοπόννησο. Από τα γεγονότα που συνέβησαν εκτός της Πελοποννήσου εξιστορεί μόνο την επανάσταση στη Μολδοβλαχία, τις βίαιες αντιδράσεις των Τούρκων στην Κωνσταντινούπολη και αλλού μετά την κήρυξη της Επανάστασης και τις δύο πολιορκίες του Μεσολογγίου. Όπως είπαμε, είναι η πρώτη απόπειρα Έλληνα αγωνιστή για τη συγγραφή μιας ιστορίας της Επανάστασης, με «πᾶσαν ἀπάθειαν, ἀλήθειαν καὶ ἀμεροληψίαν», όπως γράφει ο ίδιος.⁹ Ομολογεί όμως ότι δεν μπόρεσε να συγκεντρώσει επαρκείς πληροφορίες για όσα γεγονότα συνέβησαν εκτός Πελοποννήσου·

⁶ Αντίθετα, είναι βέβαιο ότι μύησε το 1819 στα Φιλιατρά τον προεστό της Αρκαδίας Αντωνάκη Καραπατά. Αθανάσιος Θ. Φωτόπουλος, *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2005, 256.

⁷ Γι' αυτή την πολύ σημαντική μυστική σύσκεψη βλ. Τάσος Γριτσόπουλος, «Η εις Βοστίτζαν μυστική συνέλευσις των πελοποννησίων ηγετών (26-29 Ιαν. 1821)», *Μνημοσύνη Δ'* (1972-1973), 3-60· Φωτόπουλος, *ό.π.*, 280-95 και Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Ασημάκης και Ανδρέας Ζαΐμης στη μυστική συνέλευση της Βοστίτσας: επαναστατικές ανατροπές τον Γενάρη του 1821», *Ο Ερασιστής* 30 (2021), 599-636.

⁸ Αμβρόσιος Φραντζής, *Έπιτομή τής ιστορίας τής αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. Α'-Δ', Αθήνα, Εκ της Τυπογραφίας η Βιτωρία του Κωνστ. Καστόρχη και Συντροφίας, 1839-1841.

⁹ *Αυτ.*, τ. Α', σ. δ'. Κατά τον Γριτσόπουλο [*Ιστοριογραφία*, 185-9].

γι' αυτό αρκέστηκε στην εξιστόρηση της Επανάστασης στην πελοποννησιακή χερσόνησο «ώς αυτόχθονες Πελοποννήσιοι ὄντες καί ὡς χρηματίσαντες μέλος ἐλαχιστότερον τῶν ὑπέρ πατρίδος συνεινεγκόντων μόχθους, θυσίας, διακινδυνεύσεις παντοίας [...]».¹⁰

II. Η έναρξη της Επανάστασης στη Μεσσηνία – Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων εν καιρώ πολέμου

Ο Φραντζής αφιερώνει ορισμένες σελίδες του πρώτου τόμου του ποιήματός του στο έργο της Φιλικής Εταιρείας στην Πελοπόννησο.¹¹ Προξενεί όμως εντύπωση το ότι δεν αναφέρει τον πολύ σημαντικό ρόλο που έπαιξε ο απεσταλμένος των Φιλικών στη Μάνη Χριστόφορος Περραιβός για την προετοιμασία του ξεσηκωμού εκεί.¹² Άγνοια ή άλλοι λόγοι εξηγούν αυτή την παράλειψη; Λόγω εντοπιότητας, αφηγείται, πιο διεξοδικά από κάθε άλλον αγωνιστή, τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στη Μεσσηνία.¹³ Ιδίως για τα γεγονότα που συνέβησαν στην Τριφυλία είναι η εγκυρότερη και σχεδόν αποκλειστική πηγή, αν εξαιρέσουμε τα απομνημονεύματα του Μεσσήνιου αγωνιστή Αθανάσιου Γρηγοριάδη, τα οποία όμως περιέχουν πολλές ανακρίβειες και συνεπώς είναι αμφίβολης τεκμηριωτικής αξίας.¹⁴ Αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Φραντζής αφιερώνει στην εξιστόρηση των πρώτων επαναστατικών γεγονότων στη Μεσσηνία περίπου 200 από τις 462 σελίδες του πρώτου τόμου της *Επιτομής*. Για ορισμένα δε είναι η μόνη

¹⁰ *Αυτ.*, σ. ε'-η'. Όπως γράφει (σ. ιβ'-ιγ', σημ. 1), εκτός από όσα ο ίδιος είδε, χρησιμοποίησε ως πηγή και τα απομνημονεύματα του Παλαιών Πατρών Γερμανού και του Χριστόφορου Περραιβού.

¹¹ *Αυτ.*, 297 κ. εξ.

¹² Το σημαντικό έργο του Περραιβού στη Μάνη το εξετάζει τώρα ο Νίκος Ροτζώκος, *Οργανώνοντας την Επανάσταση του 1821. Η Φιλική Εταιρεία ο Χριστόφορος Περραιβός & τα αυτοκρατορικά συνωμοτικά δίκτυα στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα, Εκδόσεις ΕΑΠ, 2021, 155-207.

¹³ Βλ. επίσης Ιωάννα Γιανναροπούλου, «Ο Αμβρόσιος Φραντζής ως πηγή των εις Μεσσηνίαν επαναστατικών γεγονότων», *Πρακτικά του Β' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών*, Αθήνα 1984, 113-28, η οποία τον χαρακτηρίζει «μετριοπαθή, δίκαιο και αξιόπιστο παρατηρητή» (σ. 113).

¹⁴ Αθανασίου Γρηγοριάδου, *Ιστορικά ἀλήθειαι...*, Αθήνα, 1934· βλ. κρίσεις γι' αυτό, Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία*, 174 και Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Η μεγάλη Ελληνική Επανάσταση*, τ. Ε'. *Οι προϋποθέσεις και οι βάσεις της (1813-1822)*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 1980, 349, σημ. 146.

πηγή που διαθέτουμε, ενώ φαίνεται ότι αποτέλεσε την πηγή από την οποία αντλούν πληροφορίες σύγχρονοί του ιστοριογράφοι του Αγώνα. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο εστιάζουμε εδώ στις πληροφορίες που μας δίνει για την έναρξη της Επανάστασης στη Μεσσηνία. Αναφέρουμε, ενδεικτικά, την άφιξη, στις 18 Μαρτίου 1821, στην Καρδαμύλη της μεσσηνιακής Μάνης ενός εμπορικού πλοίου, σταλμένου από τους Φιλικούς της Σμύρνης, το οποίο μετέφερε πολεμοφόδια στην Πελοπόννησο όταν άρχιζε η Επανάσταση. Τη μεταφορά τους στην Καλαμάτα, με 200 υποζύγια, την ανέλαβαν ο Νικηταράς και ο Αναγνωσταράς. Το γεγονός υπέπεσε στην αντίληψη του βοεβόδα της Καλαμάτας και τον ανησύχησε πολύ. Του έδωσαν όμως πειστικές, αλλά παραπλανητικές, εξηγήσεις οι χριστιανοί προεστοί της πόλης.¹⁵

Η εξιστόρηση των κινήσεων των επαναστατών στη μεσσηνιακή Μάνη από τον Φραντζή, λίγο πριν ξεσπάσει η Επανάσταση, είναι διεξοδική και αποκαλύπτει πολλές πτυχές του σημαντικού ρόλου που έπαιξε εκεί ο Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας. Όπως γράφει, σε συνελεύσεις που έγιναν στη Μάνη, στις 22 Μαρτίου, αποφασίστηκε να ξεκινήσει η Επανάσταση στις 25 Μαρτίου. Στις 22-23 Μαρτίου συγκεντρώθηκαν στην Καλαμάτα πολλά στρατιωτικά σώματα, γεγονός που προκάλεσε μεγάλο φόβο και αναταραχή στους λίγους Τούρκους της πόλης, οι οποίοι αφοπλίστηκαν από τους Έλληνες. Ο Φραντζής αφηγείται την είσοδο των επαναστατών στην Καλαμάτα, με επικεφαλής τους Θ. Κολοκοτρώνη, Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, Παπαφλέσσα και άλλους οπλαρχηγούς, την πάνδημη δοξολογία δίπλα στον Νέδοντα και τα άλλα γεγονότα που συνέβησαν εδώ· λαθεμένα όμως τα τοποθετεί στις 24 και όχι στις 23 Μαρτίου.¹⁶ Είναι, όμως, αξιοσημείωτο ότι δεν αναφέρει το έργο της Μεσσηνιακής Συγκλήτου, που συστήθηκε στην πόλη αμέσως μετά την απελευθέρωσή της, ούτε την *Προκήρυξη του Αρχιστρατήγου των Σπαρτιατικών στρατευμάτων Πέ-*

¹⁵ *Επιτομή*, τ. Α', 328-30. Το γεγονός αναφέρει, ελαφρώς παραλλαγμένο, και ο Φιλήμων, που φαίνεται ότι χρησιμοποιεί ως πηγή τον Φραντζή. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 3^{ος}, Αθήνα, 1860, 11-2.

¹⁶ *Επιτομή*, τ. Α', 331-36. Για μία εκτενή διαπραγμάτευση των γεγονότων με βάση τις διαθέσιμες πηγές, βλ. Θανάσης Χρήστου, «Τρεις σταθμοί της Επανάστασης του 1821 στη Μεσσηνία», στο Α. Ν. Δουλαβέρας–Ι. Κ. Σπηλιοπούλου (επιμ.), *Μεσσηνία: συμβολές στην ιστορία και στον πολιτισμό της*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2012, 373-479 (ειδικότερα 373-96).

τρον *Μαυρομιχάλη* και τῆς *Μεσσηνιακῆς Γερουσίας* πρὸς τὰς *Εὐρωπαϊκὰς Αὐλὰς*. Ἡ Προκήρυξη, μαζί με ἄλλες παρόμοιες, στάλθηκε στο εξωτερικό για να προβάλλει τον χαρακτήρα και το δίκαιο του αγώνα των Ελλήνων.¹⁷

Από τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην Καλαμάτα, η οποία πρωτοστάτησε μαζί με την Αχαΐα στην Επανάσταση στην Πελοπόννησο, αξίζει να αναφέρουμε έναν χαρακτηριστικό διάλογο που διαμείφθηκε ανάμεσα στον Μαυρομιχάλη και τον στρατιωτικό διοικητή (μπελούκμπαση) της Καλαμάτας και δείχνει αφενός ότι οι Οθωμανοί δεν είχαν κατανοήσει για ποιους λόγους επαναστάτησαν οι Έλληνες και αφετέρου ποια εικόνα είχαν σχηματίσει οι Έλληνες για την οθωμανική εξουσία: «Αποτανθείς [ο μπελούκμπασης] πρὸς τὸν Π. Μαυρομιχάλην εἶπεν: Ὁ Ἄγᾶς σᾶς χαιρετᾶ καὶ ἐρωτᾶ νὰ τὸν εἰπῆτε τί πράγματα εἶναι αὐτοῦνα ὅπου κάμνετε καὶ τί κλεφτοδουλειές, ὅπου μ' αὐτές θά χάσετε τὸ ράι (αμνηστεία) τοῦ Βασιλιᾶ. [...] Ὁ δέ Μαυρομιχάλης, λαβὼν πρῶτος τὸν λόγον, εἶπεν πρὸς τὸν Ὀθωμανόν: Ἀκούσαμε ὅσα μᾶς εἶπες ἐκ μέρους τοῦ Ἄγᾶ σου καὶ ὅσα βλέπετε δέν εἶναι κλεφτοδουλειές, μήτε πράγματα στερεά, καὶ δέν εἶναι μοναχά ἐδικά μας, εἶναι τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν βασιλέων. Διότι οἱ Ἕλληνες ἕως τώρα ὑπέφεραν τὰς τυραννίας καὶ τὰ βασανιστήριά σας τόσα χρόνια τώρα. Διὰ τοῦτο ἡμεῖς δέν εἴμαστε ὡσάν ἐσᾶς τύραννοι καὶ διῶκται τῆς ἀνθρωπότητος».¹⁸

Ο διάλογος συνιστά μία από τις πρώτες μαρτυρίες που διαθέτουμε από ελληνικές πηγές σχετικά με το πώς προσέλαβαν οι Οθωμανοί του Μοριά, και γενικότερα οι Οθωμανοί, την επανάσταση των Ελλήνων. Είναι ολοφάνερο ότι τη θεώρησαν ως μία προνεωτερικού χαρακτήρα και τοπικής εμβέλειας εξέγερση, μία από τις πολλές που είχαν γίνει

¹⁷ Γι' αυτή την πολύ σημαντική προκήρυξη, βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η Προκήρυξις της Μεσσηνιακῆς Γερουσίας προς τὰς Ευρωπαϊκὰς Αὐλὰς», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικῆς Εταιρείας της Ελλάδος* 12 (1957-1958), 137-50, ο οποίος θεωρεῖ ότι γράφτηκε στο περιβάλλον του Αλέξανδρου Υψηλάντη· του ιδίου, «Δύο Προκηρύξεις της Μεσσηνιακῆς Συγκλήτου», *Μεσσηνιακά Γράμματα* 2 (1967), 591-8· Σωκράτης Κουγέας, «Ἡ κατά Μάρτιον του 1821 Προκήρυξις της Μεσσηνιακῆς Γερουσίας προς τὰς Ευρωπαϊκὰς Αὐλὰς», *Πελοποννησιακά* 2 (1957), 430-4 και Χρήστου, ὁ.π., 382-89, όπου περισσότερα στοιχεία για ὅλες τις προκηρύξεις που στάλθηκαν τότε ἀπὸ την Καλαμάτα στο εξωτερικό.

¹⁸ *Ἐπιτομή*, τ. Α', 333.

στα Βαλκάνια κατά τη μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας,¹⁹ ως μεμονωμένη ενέργεια λίγων κλεφτών και όχι ως μια πολύ καλά οργανωμένη, απελευθερωτικού χαρακτήρα επανάσταση, που στόχευε στην ανατροπή της τυραννικής εξουσίας του σουλτάνου και των επικρατουσών στον οθωμανοκρατούμενο ελληνικό χώρο πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δομών.²⁰ Ενδεικτικό αυτής της αντίληψης είναι ένα φερμάνι που έστειλε ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ στον αρχιστράτηγο Κιοσέ Μεχμέτ πασά –ένα από τα πολλά που εκδόθηκαν για την Ελληνική Επανάσταση–²¹ στο οποίο γίνεται λόγος για «ταραχές

¹⁹ Βλ. για το ζήτημα Όλγα Κατσαρδή-Hering, «Από τις εξεγέρσεις των χριστιανών υποτελών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (περ. 1530-1821). Μία απόπειρα τυπολογίας», στο Ανδρέας Λυμπεράτος (επιμ.), *Τα Βαλκάνια. Εκσυγχρονισμός, ταυτότητες, ιδέες*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014, 575-618.

²⁰ Ο τρόπος με τον οποίο προσέλαβαν οι Οθωμανοί και ιδίως η οθωμανική διοίκηση την Ελληνική Επανάσταση είναι ένα σημαντικό ζήτημα, για το οποίο η πρόσφατη ελληνική και η τουρκική ιστοριογραφία έχει εμπλουτιστεί με πολύ καλές μελέτες, όπως: Λεωνίδας Μοίρας, *Η Ελληνική Επανάσταση μέσα από τα μάτια των Οθωμανών*, Τόπος, Αθήνα, ³2021, ιδίως 85-162· Σοφία Λαΐου, «Η Ελληνική Επανάσταση στην Πελοπόννησο σύμφωνα με την περιγραφή ενός ντόπιου οθωμανού λογίου», στο Πέτρος Πιζάνιας (επιμ.), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, Αθήνα, Κέδρος, 2009, 307-19· Σοφία Λαΐου-Μαρίνος Σαρηγιάννης, *Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση. Από τον Γιουσουφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά*, Αθήνα, ΕΙΕ/ΙΙΕ, 2009· Erden Hakan, «Μη λογίζετε τους Έλληνες σκαφτιάδες της Γης. Οι αντιδράσεις της οθωμανικής εξουσίας στην Ελληνική Επανάσταση», στο Θάλεια Δραγώνα-Φαρούκ Μπιρτέκ (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία. Πολίτης και έθνος-κράτος*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006, 135-165· İhcak Hüseyin Şükrü, «Η οθωμανική πολιτική φιλοσοφία στην ελληνική “Αταξία”», στο *1821. Η γέννηση ενός έθνους-κράτους*, Αθήνα, ΣΚΑΙ, 2010, τ. Ε΄, 62-142· Ηλίας Κολοβός, «Δεν είναι παιχνίδι οι ραγιάδες. Ξεπέρασαν τα όρια. Πώς σκέφτηκε ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ το 1821», στο *Σκεφτόμαστε το '21* (επιμ. Αγγέλα Καστρινάκη), Ρέθυμνο, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 2021, 102-27. Μια πολύπλευρη εξέταση του πώς είδαν οι παλαιότεροι και οι σύγχρονοι Τούρκοι ιστορικοί το γεγονός επιχειρεί ο Νικόλαος Βαΐτσης, Οθωμανοί ιστοριογράφοι και Ελληνική Επανάσταση (διδ. διατρ., ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2023).

²¹ Εκδίδονται στο Ηλίας Κολοβός-Σουκρού Ιλιτζάκ-Μοχαμάντ Σαχιάτ-Παναχί, *Η οργή του σουλτάνου. Αντόγραφα διατάγματα του Μαχμούτ Β΄ το 1821*, Αθήνα, Εκδόσεις ΕΑΠ, 2021. Η αντίδραση των Οθωμανών στην έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης, στο ανώτατο επίπεδο της εξουσίας ήταν πολύ γρήγορη και είχε στόχο αφενός να τρομοκρατήσει τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς, ειδικά στην Κωνσταντι-

στον Μοριά» που τις προκάλεσαν «οι ληστές Ρωμιοί [που] παίζουν με τη φωτιά και διαπράττουν κακές πράξεις».²² Από την άλλη, η απάντηση του Π. Μαυρομιχάλη αποκαλύπτει αφενός την εικόνα που είχαν σχηματίσει οι περισσότεροι, τουλάχιστον, Έλληνες για τους Τούρκους και την οθωμανική εξουσία και αφετέρου το τι πίστευαν οι Έλληνες για τον χαρακτήρα και τους στόχους της Επανάστασής τους· μαρτυρίες που εντοπίζονται και σε άλλα κείμενα αγωνιστών.²³

Στη συνέχεια, ο Φραντζής αφηγείται τις ενέργειες των επαναστατών μετά την απελευθέρωση της Καλαμάτας: ο Κολοκοτρώνης κινήθηκε με τους άνδρες του, μέσω της Σκάλας, προς το Λεοντάρι και την Καρύταινα, ο Νικηταράς προς τα Πισινοχώρια, τα Σαμπάζικα και το Λεοντάρι και ο Ηλίας Μαυρομιχάλης, με άλλους οπλαρχηγούς, προς την Τριπολιτσά, πρωτεύουσα του πασαλικιού του Μοριά, η κατάληψη

νούπολη, αφετέρου να ξεσηκώσει τους μουσουλμάνους σε έναν πόλεμο για την πίστη και το δόβλετι. Κολοβός, «Δεν είναι παιχνίδι οι ραγιάδες», 123-4.

²² Μοίρας, *ό.π.*, 131-2. Ίσως όμως, τουλάχιστον όσον αφορά στην Πελοπόννησο, η παρανόηση του χαρακτήρα της επανάστασης των Ελλήνων να μην είναι απόλυτα αδικαιολόγητη, δεδομένου ότι ως πρώτο προεπαναστατικό γεγονός –κατ’ άλλους επαναστατικό– θεωρείται το χτύπημα Τούρκων *γυφτοχαρατζήδων* (εισπρακτόρων φόρων) στη θέση Χελωνοσπηλιά, κοντά στη Λυκούρια Καλαβρύτων, από τον παλιό κλέφτη Γιάννη Χοντρογιάννη· βλ. Φώτιος Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, 1899, τ. Α’, 64-9· Φωτόπουλος, *ό.π.*, 327-8 και Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. Ε’, 328. Ας σημειωθεί ότι ο Φραντζής δεν αναφέρει το γεγονός. Αποκαλυπτική της πεποιθήσεως της τουρκικής διοίκησης του Μοριά ότι επρόκειτο για επεισόδιο που το προκάλεσαν λίγοι κλέφτες της περιοχής είναι η διαταγή που εξέδωσε, στις 20 Μαρτίου, ο καϊμακάμης του Μοριά Μεχμέτ Σαλήχ, προσωρινός αντικαταστάτης του Χουρσίτ πασά, ο οποίος πολεμούσε τον Αλή πασά στα Γιάννενα. Αυτή τη διαταγή, που μας θυμίζει ανάλογη διαταγή για την καταδίωξη των κλεφτών της Πελοποννήσου τον χειμώνα του 1805-06, την παραθέτει ο Φιλήμων, *ό.π.*, 13-4. Το αφήγημα ότι η Επανάσταση ήταν, δήθεν, έργο των κλεφτών χρησιμοποιήθηκε τεχνηέντως και από τον Φραντζή για να αποκρύψει από τους Οθωμανούς αξιωματούχους της Αρκαδίας τον πραγματικό χαρακτήρα της· πρβλ. Φιλήμων, *ό.π.*, 366.

²³ Στο ίδιο πνεύμα ήταν και η απάντηση που έδωσε ο Πάνος Κολοκοτρώνης σε επίσημους, Τούρκους αιχμαλώτους λίγο μετά την άλωση της Τριπολιτσάς· βλ. Αθανάσιος Φωτόπουλος (έκδ.-εισαγ.-επιμ.), *Θεόδωρου Ρηγόπουλου απομνημονεύματα από των χρόνων της Επανάστασεως μέχρι του έτους 1881*, Αθήνα, 1979, 18. Για το σημαντικό αυτό ζήτημα βλ. Αλκμήνη Κηρύκου, «Εμείς» και οι «Άλλοι»: η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων της Πελοποννήσου κατά την περίοδο 1750-1821 με βάση ελληνικές πηγές (διπλωμ. εργασία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2015).

της οποίας αποτελούσε στρατηγικής σημασίας στόχο.²⁴ Έπειτα, μας μεταφέρει στο μέτωπο της Κορώνης, δίνοντάς μας σημαντικές πληροφορίες για την έναρξη της πολιορκίας του ισχυρού κάστρου της, στις 26 Μαρτίου, από τα σώματα του Αντώνη Μαυρομιχάλη, του Αντώνη Δαρειώτη και άλλων ντόπιων οπλαρχηγών. Οι Έλληνες που κατοικούσαν στο *βαρόσι*, δηλαδή στο έξω των τειχών μέρος της πόλης, το εγκατέλειψαν, ενώ οι Τούρκοι επιχειρούσαν εξόδους και λεηλασία κοντινών χωριών. Η πολιορκία παρατεινόταν και οι Τούρκοι, ως αντίποινα, έριξαν από τα τείχη τον επίσκοπο Κορώνης Γρηγόριο. Όμως το κάστρο, που εφοδιάστηκε εν τω μεταξύ με τρόφιμα και πολεμοφόδια από τον τουρκικό στόλο, δεν θα πέσει στα χέρια των επαναστατών ως την αποβίβαση των στρατευμάτων του Ιμπραήμ πασά στην Πελοπόννησο (Φεβρουάριος 1825). Είχε μεσολαβήσει μία αποτυχημένη έφοδος για την κατάληψή του, στις 28 Φεβρουαρίου 1823, που ο Φραντζής περιγράφει με πολλές λεπτομέρειες.²⁵

Από την Κορώνη μας μεταφέρει στην πολιορκία των κάστρων της Μεθώνης και του Νεόκαστρου (Ναβαρίνου), υπό την αρχηγία του επισκόπου Μεθώνης Γρηγορίου, και στα γεγονότα που έλαβαν χώρα στην περιοχή της Αρκαδίας (Τριφυλίας).²⁶ Αξίζει να επιστημόνουμε ότι από το σημείο αυτό και για όλα τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στη δυτική Μεσσηνία εμπλέκει στην αφήγηση και τον εαυτό του, χρησιμοποιώντας πάντα την έκφραση *ο Πρωτοσύγκελλος*, για να δηλώσει τη συμμετοχή του στον αγώνα των Τριφυλίων. Κατά τη γνώμη μου, ο τρόπος με τον οποίο εξιστορεί ο Φραντζής αυτά τα γεγονότα στοχεύει στο να (υπερ)τονίσει τον ρόλο που έπαιξε ο ίδιος στην εξέλιξη της Επανάστασης στη συγκεκριμένη περιοχή, που ήταν αναμφίβολα σημαντικός, σε «πολιτικό» επίπεδο, λόγω της θέσης του, της επιρροής του, της ενεργητικότητας και του πατριωτισμού που τον διέκριναν και λόγω των καλών σχέσεων που είχε, όπως φαίνεται, δημιουργήσει προεπαναστατικά με τις οθωμανικές αρχές της πόλης. Έτσι εξηγείται και η εμπιστοσύνη που απολάμβανε από αυτές για τον μεσολαβητικό-πυροσβεστικό ρόλο που θα μπορούσε να παίξει, προκειμένου να απο-

²⁴ *Επιτομή*, τ. 1^{ος}, 336-7.

²⁵ *Αυτ.*, 339-55.

²⁶ *Αυτ.*, 355-417.

φευχθούν βιαιότητες εις βάρος των μουσουλμάνων της περιοχής από την πλευρά των επαναστατών.²⁷

Ο Φραντζής γνωρίζει, ως αυτόπτης μάρτυρας που ήταν, πολύ καλά τα γεγονότα που εκτυλίχθηκαν στην Τριφυλία· γι' αυτό οι πληροφορίες του είναι πολύτιμες.²⁸ Στην προσπάθειά του όμως να το δείξει με πολλές –ενδιαφέρουσες, κατά τα άλλα– λεπτομέρειες, η αφήγησή του καταντά χαλαρή και ενίοτε κουραστική. Ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο της αφήγησής του είναι το ότι εκφέρει συχνά κρίσεις για τους Οθωμανούς που κατοικούσαν στην Αρκαδιά (Κυπαρισσία), κάτι που δείχνει ότι τους γνώριζε καλά, ανεξάρτητα από το αν αυτές οι κρίσεις είναι ορθές ή όχι. Ενδεικτικά, χαρακτηρίζει τους Οθωμανούς της πόλης άτομα «σκληρά», ενώ αλλού κάνει λόγο για τους «θηριώδεις Τούρκους τής Αρκαδιάς» (της Αρκαδιάς) οι οποίοι, υποπετυόμενοι τις επαναστατικές διαθέσεις των Τριφυλίων, σκέπτονταν πώς να εξοντώσουν τον ίδιο και άλλους χριστιανούς προεστούς της πόλης, καθώς και χριστιανούς προεστούς της ευρύτερης περιοχής.²⁹ Σε ατομικό επίπεδο, οι κρίσεις του εστιάζονται –όπως είναι φυσικό– σε Οθωμανούς αξιωματούχους της Αρκαδιάς που φαίνεται ότι τους γνώριζε πολύ καλά. Ενδεικτικά, χαρακτηρίζει τον βοεβόδα της Αρκαδιάς ως «άνθρωπον άγραμματον μόν, αλλά πλούσιον καί έχοντα κρίσιν καί γνώσεις πρακτικάς».³⁰ Το ότι αναγνωρίζει στον συγκεκριμένο αξιωματούχο κάποιες αρετές μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι ο πρωτοσύγκελος είναι αντικειμενικός στις κρίσεις του για πρόσωπα που γνώριζε καλά, κάτι που το βλέπουμε και σε ορισμένα προγενέστερα ελληνικά κείμενα.³¹

²⁷ Αυτό φαίνεται κυρίως από το ότι, όταν ξέσπασε η Επανάσταση στην Αρκαδιά, ο Φραντζής στάλθηκε από τον βοεβόδα, τον καδή και τους αγάδες της πόλης, εκπροσώπους των αποκλεισμένων στο κάστρο της Οθωμανών, για να πείσει τους Έλληνες να σταματήσουν τον πόλεμο και να δηλώσουν υποταγή· *αυτ.*, 362-6. Το ίδιο γεγονός το αναφέρει και ο Φιλήμων, *ό.π.*, 415-6, υποσ. α', σελ. 38.

²⁸ Πρβλ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. Ε', 349, σημ. 146.

²⁹ *Επιτομή*, τ. 1^{ος}, 356, 359.

³⁰ *Αυτ.*, 356.

³¹ Για παράδειγμα, στη *Χρονογραφία* του Παπασυναδινού των Σερρών· βλ. Σοφία Σίσκα, «Εμείς» και οι «Άλλοι»: Η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων και των εξισλαμισμένων χριστιανών στη *Χρονογραφία* του Παπασυναδινού των Σερρών (α' μισό του 17^{ου} αιώνα) και στο έργο Πίστις του Νεκτάριου Τέρπου (1732) (διπλωμ. εργασία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ιωάννινα 2021), 43-8.

Ο συγγραφέας προσεγγίζει τα γεγονότα που εκτυλίσσονταν μπρος στα μάτια του με εμφανή συναισθηματικότητα, ταυτόχρονα όμως και ρεαλιστικά. Μας μεταφέρει στην ατμόσφαιρα της τραγικής θέσης των μουσουλμάνων της Αρκαδιάς, μόλις ξέσπασε η Επανάσταση, χωρίς να κρύβει τη συμπόνια και τη συγκίνησή του γι' αυτά τα άτομα που αποτελούσαν την πλειοψηφία του πληθυσμού της πόλης.³² Έφευγαν, κλαίγοντας και τρομοκρατημένοι, από τον τόπο στον οποίο είχαν γεννηθεί, αποχαιρετώντας τους γείτονές τους Έλληνες, με τους οποίους είχαν συμβιώσει επί μακρύ χρονικό διάστημα: «Τίς ἐδύνατο νά θεωρῆ ἄδακρυτί τῶ ὄντι τήν τραγικήν ἐκείνην τῶν Ὀθωμανῶν ἔξοδον !!! Γέροντες, ἀγάδες, Κυρίαί, Χανοῦμαι, καί νέαι Ὀθωμανίδες ἔτρεχον ὄχι μόνον πεζαί (καθότι εἰς τά ζῶα εἶχον φορτώσει τά ἐπιπλά των), ἀλλά καί ἀνυπόδητοι αἱ περισσότεραι. [...] Τότε ἦτον ἄξιον θεᾶς νά βλέπη τις τὰς Ὀθωμανίδας νά ἀσπάζονται τὰς Ἑλληνίδας φίλας αὐτῶν ἐναγκαλιζόμεναι, καί νά ζητῶσι συγχώρησιν λέγουσαι νά ταῖς κάμουσι χελάλι τό ψωμί καί τό ἀλάτι τό ὅποῖον ἔφαγον ἀπό τὰς χεῖρας τῶν Χριστιανῶν, καί ἐπί τούτοις χύνουσαι δάκρυα ποταμηδόν διά τόν χωρισμόν των. Τά αὐτά ἐθεώρει τις γινόμενα καί μεταξύ ἀνδρῶν Ὀθωμανῶν καί Χριστιανῶν, οἵτινες συνώδευον τούς Ὀθωμανούς ἀναχωρῶντας ἕως εἰς διάστημα ἡμισείας ὥρας μέ δάκρυα καί στεναγμούς· καί οἱ μὲν Ὀθωμανοί ἔλεγον “ἔχετε γειά γειτόνοι” οἱ δέ Ἑλληνες καί αἱ Ἑλληνίδες ἀπεκρίνοντο “εἰς τό καλόν, καλαῖς μας ἀντάμωσαις νά δώση ὁ θεός”». ³³ Ἴσως ἡ συμπόνια που δείχνει ο Αμβρόσιος να οφείλεται στο ότι ήταν κληρικός ή να υποδηλώνει τις καλές σχέσεις που φαίνεται ότι διατηρούσε προεπαναστατικά με τους μουσουλμάνους της πόλης, με τους οποίους είχε οικονομικές δοσοληψίες (δανεισμό χρημάτων). ³⁴ Ἴσως, πάλι, να πρόκειται για μια πρόσκαιρη συγκίνηση που νοιώθει γι' αυτά τα άτομα και μάλιστα για τα γυναικόπαιδα, λόγω της δεινής θέσης στην οποία βρίσκονταν, και όχι για μια

³² Σύμφωνα με τον Φιλήμονα (ό.π., 36-7) στην Αρκαδιά κατοικούσαν περίπου 200 ελληνικές οικογένειες και πάνω από 600 τουρκικές. Βλ. για την Αρκαδιά, με το «έντονο οθωμανικό άρωμα» στις αρχές του 19^{ου} αι., την εξαιρετική μελέτη της Σταυρούλας Βερράρου, Από τον κτηματία στον αγρότη. Οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί στην επαρχία Τριφυλίας το 19ο αιώνα (ιδ. διατρ. Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2014), 52-3.

³³ *Επιτομή*, τ. 1^{ος}, 374, σημ. 1· βλ. και Κηρύκου, ό.π., 75-8.

³⁴ *Επιτομή*, τ. 1^{ος}, 357.

σταθερά καλή-θετική προς αυτούς διάθεση γιατί, όπως είδαμε, αλλού τους χαρακτηρίζει ως άτομα που διακρίνονταν για τη σκληρότητά τους.

Ό,τι και να ένοιωθε, ο πόλεμος ερχόταν να βάλει σε μεγάλη δοκιμασία τις σχέσεις που είχαν δημιουργήσει εδώ, προεπαναστατικά, «πάππου προς πάππου», οι χριστιανοί με τους μουσουλμάνους. Εξετάζοντας το ζήτημα από μια γενικότερη σκοπιά, θα μπορούσαμε να πούμε πως η θετική εικόνα που δίνουν για τους μουσουλμάνους τόσο ο Φραντζής όσο και ορισμένοι άλλοι συγγραφείς απομνημονευμάτων (ενδεικτικά, ο Παπατσώνης για τους μουσουλμάνους της Ανδρούσας)³⁵ ή μεικτού χαρακτήρα έργων για την Επανάσταση,³⁶ μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι οι σχέσεις των δύο λαών ήταν, σε αρκετές περιπτώσεις, καλές ή τουλάχιστον όχι τόσο εχθρικές όσο τις έχει πλάσει η εθνική μας ιστοριογραφία.³⁷ Την ίδια συμπόνια θα νοιώσει αργότερα ο Φραντζής και για τους «δυστυχείς» Τούρκους που έβγαιναν, ύστερα από συμφωνία με τους Έλληνες, από το πολιορ-

³⁵ Παναγιώτης Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα από τὸν χρόνον τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι τῆς βασιλείας Γεωργίου Α΄*, Αθήνα, ΓΑΚ, 1960 [ανατύπωση, Αθήνα 1993], 28.

³⁶ Βλ. ενδεικτικά όσα γράφει ο Οικονόμου για τους μουσουλμάνους της περιοχής της Μονεμβασίας, Μιχαήλ Οικονόμου, *Ιστορικά τῆς Ἑλληνικῆς Παλληγενεσίας ἢ Ὁ ἱερός τῶν Ἑλλήνων ἀγών* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης), Αθήνα, Κ. Τσουκαλά, 1957, τ. Α΄, 118 [α΄ έκδ. 1873], ο Φιλήμων για το πώς αποχαιρετούσαν οι Τούρκοι τους γείτονές τους Έλληνες όταν έφευγαν από τον Μυστρά αφού ξέσπασε η Επανάσταση, *ό.π.*, 44 και ο Κασομούλης για ένα γεγονός που διαδραματίστηκε στη Νάουσα στην αρχή της Επανάστασης, Νικόλαος Κασομούλης, *Ἐνθυμήματα στρατιωτικά τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων, 1821-1833*, τ. Α΄, Αθήνα 1940, 203 και Γεώργιος Αλευράς, «Η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων στα απομνημονεύματα του Κοζανίτη αγωνιστή Νικόλαου Κασομούλη», *Αλιάκμονος ροῦς* 1 (2017), 117-8. Γενικότερα βλ. Γιώργος Β. Νικολάου, «Η εικόνα των Τούρκων στα απομνημονεύματα των πελοποννήσιων αγωνιστῶν του Αγώνα της ανεξαρτησίας», στου ίδιου, *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου από τα μέσα του 17ου αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2009, 297-319, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

³⁷ Κηρύκου, *ό.π.*, 77-8. Η Βερράρου, *ό.π.*, 54, παρατηρεί ότι, σύμφωνα με τις πηγές, οι σχέσεις των δύο εθνοτήτων παρουσιάζονται, ως το 1821, μάλλον αρμονικές. Θα άξιζε να μελετηθούν συστηματικά στο μέλλον οι σχέσεις χριστιανών, μουσουλμάνων και εβραίων στην Πελοπόννησο ως τα χρόνια της Επανάστασης. Η εργασία της Κηρύκου αποτελεί μια καλή αφετηρία για τη μελέτη του ζητήματος. Βλ. ενδεικτικά τις ενδιαφέρουσες μελέτες για τη συμβίωση των διαφόρων εθνοτήτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στο François Georgeon–Paul Dumont (επιμ.), *Vivre dans l'Empire ottoman. Sociabilités et relations intercommunautaires (XVIIIe-XXe siècles)*, Paris, L'Harmattan, 1997.

κημένο Νεόκαστρο, έχοντας υποφέρει από τις στερήσεις τροφίμων, όπως και γι' αυτούς που είχαν μεταφερθεί από τους Έλληνες στο ερημονήσι Χελωνάκι, όπου αργοπέθαιναν από την πείνα.³⁸ Πολλοί κατόγονταν από την Αρκαδιά και είχαν καταφύγει στο ισχυρό Νεόκαστρο για προστασία.

Ας επανέλθουμε όμως στα γεγονότα που εκτυλίχθηκαν τις πρώτες μέρες στην Αρκαδιά. Όπως γράφει ο πρωτοσύγκελος, καθώς έφθαναν οι ειδήσεις για τα γεγονότα της Καλαμάτας, οι χριστιανοί προεστοί της πόλης προσπαθούσαν να καθησυχάσουν τους μουσουλμάνους διαβεβαιώνοντάς τους ότι δεν συνέβαινε τίποτα, ενώ αυτοί απειλούσαν τους Έλληνες με σφαγές. Δεν προχώρησαν όμως σε πραγματοποίηση των απειλών τους, φοβούμενοι τους φοβερούς και φημισμένους για την ανδρεία τους Ντρέδες της ορεινής Τριφυλίας, «οΐτινες αείποτε αντίσταντο κατά τῶν Ὀθωμανῶν».³⁹ Στο σημείο αυτό μας δίνει την ενδιαφέρουσα πληροφορία, που παραπέμπει σε προεπαναστατικές νοοτροπίες, ότι οι Τούρκοι ιδιοκτήτες των χωριών-τσιφλικιών της περιοχής, τρομοκρατημένοι από την αρνητική γι' αυτούς εξέλιξη των γεγονότων, ζήτησαν από τους χριστιανούς να τους δώσουν υποζύγια για να μεταφέρουν τις οικογένειές τους στα κάστρα της Μεθώνης και του Ναβαρίνου, πράγμα που έγινε.⁴⁰ Είναι, επίσης, ενδιαφέρουσα για την ανίχνευση προεπαναστατικών αντιλήψεων των Οθωμανών, πιο συγκεκριμένα για το πώς έβλεπαν τους χριστιανούς, μια συζήτηση που είχε ο Αμβρόσιος με Οθωμανούς αξιωματούχους της πόλης (τον βοεβόδα και τον καδή), που αγωνιούσαν για την τύχη του τουρκικού πληθυσμού, κάνοντας αναφορά στην αποτυχημένη επανάσταση των Ελλήνων το 1770, γνωστή ως Ορλωφικά. Ας δώσουμε όμως τον λόγο στον ίδιο: «Κύρ Πρωτοσύγκελλε, νά τί εἶναι ἡ Ρούμελη! Μιά πηδηξιά εἶναι καί δέν εἶναι ἄργητα νά ἔμπουν εἰς τόν Μωριά εἰς εἴκοσι ἡμέρας ἑκατό χιλιάδες Τοῦρκοι καί ἄς ἐνθυμηθοῦν τόν ἄλλον χαμόν μπεδέ (τήν ἐπανάστασιν τοῦ 1770) καί τί ἔπαθαν, μά τότε ἔκαμε νισάφι ὁ μερχαμετλής (εὐσπλαχνος)! ἐχάθησαν. Κι ὅσους

³⁸ *Ἐπιτομή*, τ. 1^{ος}, 394-5. Βλ. και σημ. 54.

³⁹ *Αυτ.*, 359, 361-2. Οι αρβανιτόφωνοι και εμπειροπόλεμοι Ντρέδες, που έμειναν στη συλλογική μνήμη ως *παλληκάρια*, κατοικούσαν στα Σουλμοχώρια της Τριφυλίας και διαδραμάτισαν πολύ σημαντικό ρόλο στην Επανάσταση, όχι μόνο στην Τριφυλία· βλ. για τις σχετικές πηγές, μελέτες και καιρίες παρατηρήσεις Βερράρου, ό.π., 30-43.

⁴⁰ *Ἐπιτομή*, τ. 1^{ος}, 360.

ἀφήσουν νά ζήσουν θέ λά τούς στείλη ὁ Βασιλεύς εἰς ἄλλον τόπον καί τόν Μωριά θέ λά τόν σπεῖρη κριθάρι. Εἶσαι φρόνιμος Κύρ Πρωτοσύγκελλε, καί γιόμισέ τους τό νοῦ καλά, καί νά μᾶς γράψης εὐθύς ὅ,τι τρέχει ἔξω χωρίς ἄργητα».⁴¹

Στο ἴδιο πλαίσιο, εἶναι αξιοπρόσεκτη ἡ πληροφορία που δίνει ὁ Φραντζής ὅτι οἱ Οθωμανοί αξιωματοῦχοι τῆς Ἀρκαδιάς τον παρότρυναν νά περιέλθει τὴν επαρχία προκειμένου νά «ἐρμηνέψῃ τούς ραγιάδες διά νά μὴν πάρῃ ὁ νοῦς τους ἀέρα καί χαθοῦν» καὶ αυτοί, ὡς ἀνταπόδοση, ἀφού ἀσφάλιζαν τὶς οικογένειές τους στα κάστρα, θά ἐπέστρεφαν γιὰ νά προστατεύσουν τούς ραγιάδες ἀπὸ τούς κλέφτες. Ὁ Ἀμβρόσιος –σύμφωνα με ὅσα γράφει– ἀπέφυγε με ευφυή τρόπο νά κάνει αὐτό που του ζήτησαν.⁴² Ἀναδεικνύεται, λοιπόν, καὶ ἐδῶ ὁ μεσολαβητικὸς ρόλος που ἐπαιξε μεταξύ ἐπαναστατῶν καὶ Τούρκων στὴν περιοχὴ τῆς Τριφυλίας, λόγω τῶν καλῶν σχέσεων που εἶχε οικοδομήσει με Οθωμανοὺς αξιωματοῦχους, σχέσεις που ὅμως δὲν του ἐξασφάλιζαν τὴ ζωὴ του, ἀφού κινδύνευσε ἀπὸ τούς Τούρκους στὴ θέση Κακόρεμμα.⁴³ Ὁ πρωταγωνιστικὸς του ρόλος στα γεγονότα που

⁴¹ *Αυτ.*, 365-6. Τον διάλογο παραθέτει, ελαφρῶς παραλλαγμένο, καὶ ὁ Φιλήμων [ό.π., 415-6, σημ. α', σελ. 8], ὁ ὁποῖος τον ἀντλεῖ ἀπὸ τον Φραντζή. Ὅπως φαίνεται, ἡ ἐπανάσταση αὐτή, πρὶν ἀπὸ πενήντα χρόνια, εἶχε ἐντυπωθεῖ βαθιά στὴ συλλογικὴ μνήμη τόσο τῶν χριστιανῶν ὅσο καὶ τῶν μουσουλμάνων, με διαφορετικὴ ὅμως γιὰ τον καθένα νοηματοδότηση: γιὰ τούς πρώτους ἦταν μία θλιβερὴ ἀνάμνηση, ἐνῶ γιὰ τούς δευτέρους ἓνα γεγονός που ἐδείχνε τὴν υπερίσχυση του κραταιοῦ ντοβλετιοῦ του σουλτάνου· γι' αὐτὸ θύμιζαν στους Ἕλληνες τὴν ἀποτυχία τῆς προκειμένου νά τους ἀποτρέπουν ἀπὸ κάθε νέα ἐπαναστατικὴ ἀπόπειρα, ἀγνοώντας τὶς ἀλλαγές που εἶχαν συντελεστεῖ ἐν τῷ μεταξύ σε ἰδεολογικὸ, πολιτικὸ καὶ κοινωνικο-οικονομικὸ ἐπίπεδο στὸν χώρο τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας, παρὰ τα ὅποια κοινὰ στοιχεῖα αὐτῶν τῶν δύο ἐπαναστάσεων. Βλ. γιὰ τὶς συνέπειες τῆς ἐπανάστασης στὸν χριστιανικὸ πληθυσμὸ του Μοριά, Τάσος Ἀθ. Γριτσόπουλιος, *Τα Ὀρλωφικά. Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐπανάστασις τοῦ 1770 καὶ τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς*, Ἀθήνα 1967, 131-46. Γιὰ τὴν πρόσληψη καὶ ἐρμηνεία τῆς ἐπανάστασης σε σχέση με τοῦ 1821, ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας, βλ. Νίκος Ροτζώκος, *Ἐθναφύπνιση καὶ ἐθνογένεση. Ὀρλωφικά καὶ ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία*, Ἀθήνα, Βιβλιόραμα, 2007. Γιὰ τὴν προσέγγιση τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1770 ἀπὸ τὴν οθωμανικὴ ἐξουσία βλ. Birol Gündoğdu, *Ottoman Constructions of the Mora Rebellion 1770's: A Comprehensive Study of Ottoman Attitudes to the Greek Uprising* (PhD, University of Toronto 2012) (τὴν ὁποία ὅμως δὲν μπορέσαμε νά συμβουλευτοῦμε) καὶ Μοίρας, *ό.π.*, 51-5.

⁴² *Ἐπιτομή*, τ. 1^{ος}, 365-8.

⁴³ *Αυτ.*, 367-8.

εξελίσσονταν ραγδαία στην Τριφυλία φαίνεται και από το ότι, όπως γράφει, είχε δώσει οδηγίες σε κατηχημένους στη Φιλική Εταιρεία άνδρες της περιοχής να μην προβούν σε ενέργειες που θα έδιναν στους Τούρκους αφορμή να στραφούν κατά των χριστιανών της περιοχής. Γι' αυτό τους ζήτησε να του πουν γιατί επέτρεψαν να συγκεντρωθούν στη θέση Κεφαλάρι, κάτω από το χωριό Σουλιμά, 600 οπλοφόροι Ντρέδες, οι οποίοι είχαν «καί μίαν σημαίαν από λευκόν πανίον ἐπάνω εις ἓνα κάλαμον».⁴⁴ Θα μπορούσαμε, άραγε, να ερμηνεύσουμε την ενέργεια του Αμβρόσιου ως μία αντίθεσή του στην Επανάσταση; Θεωρώ ότι ο πατριωτισμός του —όπως συνάγεται από την όλη δράση του— δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Κατά τη γνώμη μου, προκειμένου να δώσουμε μία τεκμηριωμένη και ορθή απάντηση στο ερώτημα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τη μεγάλη ευθύνη που ένοιωθε να βαραίνει τους ώμους του, σε περίπτωση αποτυχίας της Επανάστασης, για την τύχη του χριστιανικού ποιμνίου της μητρόπολης, ως πρωτοσύγκελός της, αφού ο μητροπολίτης Γερμανός κρατούνταν όμηρος των Τούρκων σε φυλακή της Τριπολιτσάς μαζί με άλλους αρχιερείς και προεστούς.

Οι φόβοι του για βίαιες ενέργειες των Τούρκων εις βάρος των χριστιανών, αλλά και η επιρροή που ασκούσε ο Αμβρόσιος στον χριστιανικό πληθυσμό φαίνονται και από ένα γεγονός που συνέβη λίγο πριν ξεσπάσει η Επανάσταση στην περιοχή της Αρκαδίας. Συγκεκριμένα, όταν έφθασε η επαναστατική προκήρυξη που απηύθησαν στους Αρκαδιούς ο Θ. Κολοκοτρώνης και ο Παπαφλέσσας, καλώντας τους να πάρουν τα όπλα,⁴⁵ ο πρωτοσύγκελος «ώμίλησε πρὸς τοὺς Ντρέδες σύμφωνα μέ τό πνεῦμα τῆς προκηρύξεως» και αυτοί του είπαν ότι προ ολίγου είχαν στείλει λίγους άνδρες για να φονεύσουν όλους τους Τούρκους που είχαν πάει στα χωριά της περιοχής για να συγκεντρώσουν υποζύγια. Αντιδρώντας αυτός τους διέταξε να πουν στους συγχωριανούς τους να γυρίσουν αμέσως πίσω, «ἐπειδή δέν ἐνέκρινε τόν φόνον ὡς ἀπάνθρωπον καί διότι ἀφ' ἑτέρου μέρους ἤθελον βλάψει καί οἱ Ἀρκάδιοι Ὀθωμανοί ὅλους τοὺς κατοίκους τῶν Κωμοπόλεων καί τῶν Κωμῶν τῶν κειμένων κατά τήν εἰς τά Φρούρια ἀπάγουσαν

⁴⁴ *Αυτ.*, 368-9.

⁴⁵ Βλ. την προκήρυξη, με ημερομηνία 23 Μαρτίου, *Πρῶτον ἔτος τῆς ἐλευθερίας, Καλαμάτα· αυτ.*, 369-70: «*Ἡ ὄρα ἔφθασε, το στάδιον τῆς δόξης καί τῆς ἐλευθερίας ἠνοιχθη...*».

παραλίαν όδόν». ⁴⁶ Ταυτόχρονα, στις 25 Μαρτίου, έστειλε επιστολή στους αγάδες της Αρκαδιάς από το Κεφαλάρι των Σουλιμοχωριών, στην οποία τους έγραφε, ανάμεσα στ' άλλα, ότι «οί άνθρωποι έν γένει έτρελάθησαν και μή τε ήξεύρουν τί κάμουν και μή τε λόγια και έρμηνείας άκούουν από κανένα αλλά ποίος χαιρέκακος τούς ώδήγησεν εις ταῦτα, δέν έδυνήθην νά έξάξω. [...] όσα και άν τούς ώμίλησα, δέν είσακούομαι. [...] διά τοῦτο λαμβάνω τόλμην νά σās παρακαλέσω διά νά μείνετε ήσυχοι νουθετοῦντες και όλους τούς μικρούς ανθρώπους σας, μήν τύχη και πειραχθῆ ό παραμικρότερος ραγιας, διότι δέν ήξέρω τί ήμπορεῖ νά ακολουθήση [...]». ⁴⁷ Δισταγμοί να μπει στην Επανάσταση; Προσπάθεια να «ρίξει στάχτη στα μάτια» των Οθωμανών; Φόβος για τις συνέπειες της Επανάστασης στις σχέσεις των δύο λαών και για αντίποινα που πιθανότατα θα ξεσπούσαν σε βάρος των ραγιαδων; Ποια ήταν, αλήθεια, τα κίνητρα αυτής της ενέργειας του Φραντζή; Ίσως, όλα αυτά μαζί. Θεωρώ ότι είναι ορθή η παρατήρηση του Mark Mazower ότι ο Φραντζής προσπαθούσε να υπερασπιστεί την υπόληψή του έναντι των οθωμανικών αρχών της πόλης, ενώ την ίδια στιγμή αναλάμβανε την αρχηγία των επαναστατών της περιοχής και παρότρυνε τους μουσουλμάνους να φύγουν για ασφαλέστερα μέρη, κρατώντας τους ενήμερους για τις εξελίξεις. Έπρεπε να κινηθεί πολύ προσεκτικά ώστε να προστατεύσει τη ζωή των χριστιανών κατοίκων της πόλης. ⁴⁸ Θα προσθέσω όμως ότι τον ενδιέφερε, εξίσου, και η ζωή των μουσουλμάνων της περιοχής είτε για καθαρά ανθρωπιστικούς λόγους είτε γιατί σκεφτόταν τις συνέπειες που θα μπορούσε να έχει μια ενδεχόμενη αποτυχία της Επανάστασης για τον χριστιανικό πληθυσμό, αν μάλιστα οι χριστιανοί είχαν επιδείξει κακή συμπεριφορά έναντι των μουσουλμάνων. Προφανώς, η ανάμνηση των θλιβερών γεγονότων του 1770 καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τη στάση του.

Όποια κι αν ήταν τα κίνητρό του, γεγονός είναι ότι το γράμμα αυτό δεν στάθηκε ικανό να καθησυχάσει τους Τούρκους, που αποφάσισαν να φύγουν από την Αρκαδιά, ενώ οι χριστιανοί πρόκριτοι της πόλης προσπαθούσαν, δήθεν φοβισμένοι από την τροπή που είχαν πάρει τα

⁴⁶ *Αντ.*, 370-1.

⁴⁷ *Αντ.*, 371-2.

⁴⁸ Mark Mazower, *Η ελληνική επανάσταση*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2021, 67-8.

πράγματα, να τους πείσουν ότι δεν θα τους άφηναν «εις τήν διάκρισιν τῶν κλεπτῶν καί κακοποιῶν ἀνθρώπων». Από την άλλη, οι Τούρκοι, αν και πολύ ανήσυχοι, καθισύχαζαν τους Έλληνες λέγοντάς τους ότι, αφού ασφάλιζαν τις οικογένειές τους στα μεσσηνιακά κάστρα, θα γυρνούσαν στην πόλη για να τους προστατεύσουν από τους κλέφτες! Οι Έλληνες όμως συνέχιζαν να τους ικετεύουν, υποκριτικά, να «μή τούς αφήσωσι μόνους, ἢ τουλάχιστον νά δώσωσιν εἰς αὐτούς ράϊ (ἔγγραφον πιστοποιητικόν ὑποταγῆς), ὥστε εἰς περίστασιν καθ' ἣν ἐδύναντο νά ἔλθωσιν εἰς τήν ἐπαρχίαν τῆς Ἀρκαδίας στρατεύματα Τουρκικά τῆς ἐξουσίας, νά τούς γνωρίσωσιν ὡς πιστούς ραγιαδες». Πράγματι, οι Τούρκοι τους έδωσαν το ράι που ζήτησαν και αναχώρησαν για Νεόκαστρο και Μεθώνη. Αφού οι Έλληνες βεβαιώθηκαν ότι όλοι οι Τούρκοι είχαν φύγει από την Αρκαδιά, μπήκαν στην πόλη.⁴⁹

Ύστερα από αυτά τα γεγονότα, ο Φραντζής, από το χωριό Αετός Σουλμοχωρίων όπου βρισκόταν, αποφάσισε να μεταβεί στην Καλαμάτα προκειμένου να βεβαιωθεί αν οι ειδήσεις που διαδίδονταν για τα γεγονότα που είχαν συμβεί εκεί ήταν αληθινές ή ψευδείς, αφού, όπως γράφει, όλοι οι δρόμοι ήταν κλειστοί και δεν έρχονταν από εκεί ταχυδρόμοι με γράμματα. Ίσως όμως αυτή η ενέργειά του να υποκρύπτει κάποια δυσπιστία για το τι πραγματικά συνέβαινε στην ανατολική Μεσσηνία. Στο χωριό Σκάλα (κοντά στην Ανδρούσα) συνάντησε τους οπλαρχηγούς Μητροπέτροβα, Αναγνώστη Οικονομόπουλο κ.ά., με 600 περίπου άνδρες, οι οποίοι είχαν φονεύσει 15 Τούρκους κεχαγιάδες, спаχήδες και φοροεισπράκτορες χωριών της περιοχής. Εκεί θα συναντήσει και τον Παπαφλέσσα, ο οποίος σε γράμμα του προς τον Πουλόπουλο, προεστό της Σκάλας στο σπίτι του οποίου έμεινε ο Φραντζής, εκφραζόταν θετικά για τον πρωτοσύγκελο, γράφοντας ότι «ὁ ἄνθρωπος οὗτος εἶναι ἀναγκαῖος καί ὠφέλιμος εἰς τήν πατρίδαν». Στη συνάντηση αυτή οι δύο άνδρες συζήτησαν για τα γεγονότα που εκτυλίσσονταν στη Μεσσηνία. Έχει μεγάλο ενδιαφέρον για την έρευνα το ερώτημα που υπέβαλε ο Αμβρόσιος στον Παπαφλέσσα: «Τί

⁴⁹ *Επιτομή*, τ. 1^{ος}, 373-5, όπου ανεβάζει τους άνδρες που κατέλαβαν την Αρκαδιά σε πάνω από 3.000.

ὠμίλησαμεν εἰς τὴν Βοστίτζαν καὶ τί βλέπω;». ⁵⁰ Αναφέρεται, βέβαια, στην κρίσιμη για την έναρξη της Επανάστασης στον Μοριά μυστική συνέλευση της Βοστίτσας, στην οποία ήταν παρόντες και οι δύο: ο πρώτος ως συνοδός του Χριστιανουπόλεως Γερμανού και ο δεύτερος ως απεσταλμένος της Φιλικῆς Εταιρείας. Τι εννοούσε, άραγε, ο Αμβρόσιος όταν εγκαλούσε, ἔμμεσα, τον Παπαφλέσσα για τη στάση του μετά την ἔκρηξη της Επανάστασης; Μήπως εννοεῖ ὅτι ἄλλα εἶχαν αποφασίσει ἐκεῖ και ἄλλα ἐγίναν; Δεν θα μας απασχολήσει τώρα αὐτὸ το ζήτημα. Πάντως, ἡ ἀπάντηση που του ἔδωσε ὁ Γρηγόριος δείχνει ἀφενὸς ὅτι ἦταν γι' αὐτὸν μια ευχάριστη ἔκπληξη ἡ συμμετοχὴ του Αμβρόσιου στον Ἀγώνα και ἀφετέρου τὴν ἀκράδαντη πίστη του για το αἴσιο τέλος του. ⁵¹

Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι οἱ ἀπόψεις των δύο κληρικῶν για τὴν έναρξη της Επανάστασης δεν ταυτίζονταν ἀπόλυτα: ἀπὸ τὴν μια πλευρὰ βρισκόταν ὁ φλογερός και ὀρμητικὸς «μπουρλοτιέρης των ψυχῶν» και ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ διστακτικὸς Αμβρόσιος. Αὐτὴ ὅμως ἡ διστακτικότητα δεν στάθηκε ἐμπόδιο για τὴν συμμετοχὴ του στον Ἀγώνα και τὴν συνεργασία τους για τὴν ἐπίτευξη του κοινού ἱεροῦ σκοποῦ. Ἐπειτα, πήγαν μαζί στην Ἀρκαδιά, ὅπου συνέστησαν μία *Γενικὴ Φροντιστικὴ Εφορία* με πρόεδρο τον Αμβρόσιο. ⁵² Ὁ Φιλήμων ὅμως γράφει ὅτι τὴν συνέστησε μόνος του ὁ Παπαφλέσσας ὡς πληρεξούσιος του Γενικοῦ

⁵⁰ *Αυτ.*, 375-7. Ὁ Φραντζῆς (*αυτ.*, 326) χαρακτηρίζει ὡς «μωρολογίες» ὅσα διέδιδε ὁ Παπαφλέσσας στον Μοριά, ἀλλὰ ἀναγνωρίζει ὅτι αὐτές οἱ *μωρολογίες* «ἐκίνησαν εἰς ἐνθουσιασμόν τούς πάντας».

⁵¹ «Εὐχαριστήθην ὅπου σέ εἶδα καὶ δέν ἀλήθευσαν τά φημιζόμενα, ἔπειτα οἱ Τοῦρκοι τῆς Πελοποννήσου εἶναι μία πρέζα ταμπάκου ἐμπρός εἰς τούς Ἕλληνας καὶ θέλεις τό ἴδιον»· *αυτ.*, 377-8.

⁵² Ὁ Φραντζῆς, θέλοντας προφανῶς να αυτοπροβληθεῖ, γράφει ὅτι προσπάθησε να ἀποφύγει τὴν προεδρία ἢ να εἶναι ἔστω ἓνα ἀπλό μέλος της Εφορίας, ἀλλὰ δεν το κατόρθωσε γιατί τον ψήφισαν, «κατ' ἐξοχὴν διὰ τὴν χρηματικὴν τῶν ἀναγκαίων ἐξοικονόμησιν»· *αυτ.*, 379. Συστήθηκαν, ἐπίσης, υποεφορίες στα Φιλιατρά, τους Γαργαλιάνους κ.α. Οἱ εφορίες που δημιουργήθηκαν κατὰ τόπους, ἀπὸ τις πρώτες ἡμέρες της Επανάστασης, προκειμένου να εξασφαλιστοῦν οἱ πόροι για τις ἀνάγκες της, ἡ διαχείριση του πολεμικοῦ υλικού, των τροφίμων κ.λπ., ἐπαιξαν πολὺ σημαντικό ρόλο για τὴν εὐδόωση των στόχων της· βλ. Σίμος Μποζίκης, *Ἑλληνικὴ Επανάσταση & Δημόσια Οικονομία. Ἡ συγκρότηση του ἐλληνικοῦ ἐθνικοῦ κράτους*, Ἀθήνα, Ἀσίνη, 2020, 54-9.

Επιτρόπου της Αρχής.⁵³ Εδώ και στα Φιλιατρά συγκεντρώθηκαν οπλαρχηγοί της περιοχής με τα στρατεύματά τους: ορισμένοι κατευθύνθηκαν προς τα μεσσηνιακά φρούρια για να πολιορκήσουν τους Τούρκους που είχαν καταφύγει εκεί, ενώ ο Παπαφλέσσας και άλλοι οπλαρχηγοί κατευθύνθηκαν προς την επαρχία Φαναρίου για να αποκλείσουν τους ντόπιους Τούρκους.⁵⁴

Στις 29 Μαρτίου τα σώματα των Ελλήνων που κατευθύνονταν προς το Νιόκαστρο και τη Μεθώνη συνάντησαν 400 περίπου Τούρκους που επέστρεφαν στην Αρκαδιά για να ασφαλίσουν τα σπίτια τους, που τα είχαν αφήσει ανασφάλιστα όταν έφυγαν πανικόβλητοι. Παραξενεύτηκαν όμως όταν τους επιτέθηκαν οι Έλληνες, οι οποίοι λίγες ημέρες πριν είχαν ζητήσει –για να παραπλανήσουν τους Τούρκους– ένα έγγραφο υποταγής (ράι). Εκείνο που αξίζει να σημειώσουμε εδώ δεν είναι τόσο η νίκη που πέτυχαν οι Έλληνες, αναγκάζοντας τους Τούρκους να επιστρέψουν στα μεσσηνιακά κάστρα, όσο οι νοθεσίες που απηύθυναν οι Τούρκοι στους Έλληνες, οι οποίες συνιστούν μία επιπλέον μαρτυρία του ότι δεν είχαν κατανοήσει πως αυτή η Επανάσταση δεν ήταν ξενοκίνητη, όπως όλα σχεδόν τα επαναστατικά κινήματα που είχαν ξεσπάσει στον ελληνικό χώρο προ του 1821. Είναι, επίσης, αξιοσημείωτο ότι οι Τούρκοι χρησιμοποιούν για τους Έλληνες την εθνικο-θρησκευτικού περιεχομένου ονομασία Ρωμαίοι/Ρωμιοί, αντί ραγιαδες, όρος που δήλωνε τον διαχωρισμό των υπηκόων στο κράτος του σουλτάνου σε φορολογούμενους και μη, αλλά από τον 18^ο αι. χρησιμοποιούνταν μόνο για τους χριστιανούς: «Βρέ Ρωμαίοι! Γυρίστε εις τά σπήτια σας· μήν σᾶς ἐπῆρεν ὁ Θεός τὴν γνῶσιν σας καὶ θά φᾶτε τά κεφάλια σας, γιατί δέν θά κατορθώσετε τίποτε, ἐπειδὴ βλέπομεν ὅτι εἴσθε μονάχοι σας καὶ δέν βλέπομεν Κιραλίδες καὶ Φραγκιά νά πολεμήσουν καὶ εἰς τὴν θάλασσαν καὶ εἰς τὴν στεργιάν· ἐσεῖς μονάχοι σας θά χαθῆτε καὶ σᾶς λυπούμαστε».⁵⁵

⁵³ Φιλήμων, *ό.π.*, 39.

⁵⁴ *Επιτομή*, τ. 1^{ος}, 379-80.

⁵⁵ *Αυτ.*, 380-1. Η ταύτιση των Ρωμιών με τους ραγιαδες εμφανίζεται με αυξανόμενη συχνότητα σ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αι.: Λαΐτου–Σαρηγιάννης, *ό.π.*, 71. Ο όρος *Rûm/Rûm millet* για τους Έλληνες απαντάται σε επίσημα οθωμανικά έγγραφα από την πρώιμη περίοδο· Φωκίων Κοτζαγεώργης, «Αναζητώντας τους Έλληνες μέσα σε οθωμανικές διοικητικές πηγές (15ος-17ος αι.)», στο Όλγα Κατσιαρδή-Hering κ.ά. (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός: συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα,

Από την Αρκαδιά ο Φραντζής μας μεταφέρει στις πολιορκίες του Νεόκαστρο και της Μεθώνης, για τις οποίες μας δίνει πολλές πληροφορίες. Σ' αυτές συμμετείχαν ντόπιοι οπλαρχηγοί με 2.000 άνδρες.⁵⁶ Η πολιορκία των δύο αυτών πολύ σημαντικών κάστρων χαλάρωσε στις αρχές Απριλίου, καθώς αποχώρησαν πολλοί στρατιώτες για να γιορτάσουν το Πάσχα στα σπίτια τους –μία ενέργεια που νομίζω ότι λέει πολλά για την έλλειψη πειθαρχίας στα ελληνικά στρατεύματα–, γεγονός που επέτρεψε στους κλεισμένους στο Νεόκαστρο Τούρκους να επιχειρήσουν μία αποτυχημένη έξοδο. Η πολιορκία έγινε πιο στενή, όταν έφθασαν δύο πλοία που παρεμπόδιζαν τον εφοδιασμό των πολιορκημένων με τρόφιμα από τη θάλασσα. Η μεγάλη έλλειψη τροφίμων, ιδίως στο Νεόκαστρο, τους έφερε σε δεινή θέση. Στις 14 Ιουλίου, 125 απελπισμένοι Τούρκοι βγήκαν από το κάστρο εκλιπαρώντας το έλεος των Ελλήνων. Μεταφέρθηκαν στην Αρκαδιά, όπου βρήκαν οικτρό τέλος. Οι πιο ηλικιωμένοι και οι γυναίκες στάλθηκαν σε χωριά της περιοχής, όπου δούλευαν ως υπηρέτες σε σπίτια Ελλήνων. Λίγο αργότερα, θα βγουν από το Νεόκαστρο άλλοι 60 εξαθλιωμένοι από την πείνα Τούρκοι, οι οποίοι μεταφέρθηκαν στο ερημονήσι Χελωνάκι (στον κόλπο του Ναβαρίνου), όπου αργοπέθαναν από την αστιτία και την αφόρητη δίψα. Ο Φραντζής φαίνεται πως συμπάσχει με τους «δυστυχεῖς ἀποκλεισμένους στο νησάκι Ὀθωμανούς», λέγοντας ότι η εγκατάλειψή τους εκεί ήταν «ἔργον τῷ ὄντι ἀπάνθρωπον καί σκληρόν! ἔργον θηριωδίας, ἀσπλαχνίας καί ὠμότητος, καθ' ὅλους τούς λόγους τῆς Ἡθικῆς θεωρούμενον, εἰ καί ἐκδικητικόν!». ⁵⁷ Στις 7 Αυγούστου όσοι Τούρκοι είχαν απομείνει στο Νεόκαστρο βγήκαν, ύστερα από συμφωνία που συνήψαν με τους Έλληνες, προκειμένου να μεταφερθούν με πλοία στα παράλια της Μ. Ασίας. Την ώρα όμως της εξόδου θα σφαγιαστούν οι περισσότεροι, όχι εκ προμελέτης –όπως γράφει–

Ευρασία, 2018, 186-90. Οι όροι *Ρωμιοί/Ρομ* μιλλέτ χρησιμοποιούνται και από τους Οθωμανούς χρονικογράφους που γράφουν για το Εικοσιένα· Μοίρας, *ό.π.*, 110-24. Βλ. και σημ. 56. Για τον γνωστό Οθωμανό ταξιδιώτη Εβλιά Τσελεμπί, *Ρωμαίοι/Ρωμιοί* στην ελληνική χερσόνησο ήταν όλοι όσοι μιλούσαν τα «ρωμαίικα», δηλαδή τα ελληνικά· βλ. Ηλίας Κολοβός, *Στους καιρούς των Σουλτάνων. Οι κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου υπό οθωμανική κυριαρχία (14^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, Ασίνη, 2023, 239.

⁵⁶ *Ἐπιτομή*, τ. 1^{ος}, 381 κ.εξ.

⁵⁷ *Αυτ.*, 395, σημ. α'. Βλ. και σημ. 36.

αλλά γιατί οι Έλληνες θυμήθηκαν «ὅσα παρά τῶν Ὀθωμανῶν ὑπέφεραν δεινά ἐπὶ Τουρκοκρατείας (sic), οἱ μὲν παρά τῶν ἰδιοκτητῶν Ἀγάδων τῶν κωμῶν, οἱ δὲ παρά τῶν Σπαχήδων».⁵⁸ Ο πόλεμος ἔφερεν στην ἐπιφάνεια το ἀπωθημένο μίσος τῶν κατακτημένων για τοὺς κατακτητῆς, διαρρηγνύοντας τις ὅποιες σχέσεις εἶχαν δημιουργηθεῖ με τη μακρόχρονη συμβίωσή τους.

Εἶναι ολοφάνερο ὅτι ἐκεῖνο που ἐξόργιζε περισσότερο ἀπὸ οτιδήποτε ἄλλο τοὺς Έλληνες και τοὺς ἔκανε να φέρονται βίαια ἦταν ἡ νοοτροπία του ἀφέντη με την οποία τοὺς ἀντιμετώπιζαν οἱ Τούρκοι, κάτι που ἔδειχνε πως δεν εἶχαν κατανοήσει ὅτι οἱ χριστιανοὶ δεν ἦταν πλέον *ραγιάδες*, ὅτι τα πράγματα εἶχαν ἀλλάξει ἢ, τουλάχιστον, βρίσκονταν σε πορεία ριζικῆς ἀλλαγῆς· γι' αὐτὸ δεν μπορούσαν να ἀκούν τοὺς Τούρκους –αν και εἶχαν υπογράψει την παράδοσή τους και βρίσκονταν σε ἀθλια κατάσταση– να τοὺς λένε υποτιμητικά: «Βρέ Ρωμαῖοι, ὡς νὰ τοὺς εἶπαν “βρέ σκλάβοι!”». Τὴν λέξιν αὐτήν, τοῦ βρέ Ρωμαῖοι, μὴ ὑποφέροντες ν' ἀκούουν οἱ Έλληνες, φέροντες δ' ἐνταυτῶ εἰς τὸν νοῦν τῶν ἐπανερχομένας καὶ τὰς παρ' αὐτῶν ὅσας ἐδοκίμασαν τυραννίας, ἄλλοι δὲ πάλιν στενοὶ συγγενεῖς ὄντες τοῦ παρά τῶν ἰδίων Ὀθωμανῶν δολοφονηθέντος προεστῶτος τῆς Ἀρκαδίας Γρηγορίου Φωτοπούλου, μὴ δυνάμενοι δὲ νὰ βλέπωσι τοὺς δολοφονήσαντας αὐτὸν Ὀθωμανούς, ἐνθυμούμενοι δὲ τὴν ἀξιοδάκρυτον κατάστασιν καὶ τὸν ἀφανισμόν τῆς οἰκογενείας αὐτῆς ἐρρίφθησαν νὰ φωνεύσωσι τοὺς δολοφόνους».⁵⁹

Τα παραπάνω ἀποτελοῦν σημαντικὰ τεκμήρια για τη μελέτη ἐνός σπουδαίου ζητήματος της σύγχρονης ιστοριογραφίας: αὐτὸ της εικόνας «του ἄλλου» ἢ «τῶν ἄλλων». Ἐν προκειμένῳ, μας ἐπιτρέπουν να μελετήσουμε την εἰκόνα που εἶχαν σχηματίσει οἱ Έλληνες για τοὺς Ὀθωμανούς Τούρκους, ἀλλὰ και οἱ Τούρκοι για τοὺς Έλληνες. Πρόκειται για ἕνα ζήτημα που ἐντάσσεται στο πλαίσιο τῶν συλλογικῶν νοοτροπιῶν και ἀντιλήψεων και, πιο συγκεκριμένα, στο διπολικὸ σχῆμα «εμεῖς» και οἱ «ἄλλοι» που μελετᾶται ἀπὸ ξένους ιστορικούς,

⁵⁸ *Αυτ.*, 398.

⁵⁹ *Αυτ.*, 399. Βλ. και παραπάνω σημ. 52.

κοινωνιολόγους, ανθρωπολόγους και άλλους επιστήμονες εδώ και λίγες δεκαετίες και στη χώρα μας πολύ πρόσφατα.⁶⁰

Μετά την πτώση του Νιόκαστρου προέκυψε το ζήτημα της διανομής των λαφύρων. Αποφασίστηκε να κατανεμηθούν σε τρεις μερίδες: 1/3 για τα στεριανά στρατεύματα, 1/3 για τους ναυτικούς των δύο πλοίων που είχαν συνδράμει στην πολιορκία και το υπόλοιπο 1/3 «διά λογαριασμόν τοῦ ἔθνους»,⁶¹ δηλαδή για τις ανάγκες του Αγώνα. Αλλά –όπως συνέβη και σε άλλες παρόμοιες περιπτώσεις– πολλά από τα λάφυρα, αντί να διανεμηθούν στους αρκαδινούς στρατιώτες που είχαν σηκώσει το μεγαλύτερο βάρος της πεντάμηνης πολιορκίας, έπεσαν στα χέρια Μανιατών και άλλων και «ὡς ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου ἀδικήματος ἐπὶ τῶν λαφύρων εἰς τοὺς στρατιωτικούς Ἀρκαδίου ἢ λύπη καὶ τὰ παράπονα κατεπίκρανον τὰς ψυχὰς αὐτῶν [...]».⁶²

⁶⁰ Η βιβλιογραφία για το ζήτημα είναι πλούσια· βλ. ενδεικτικά, Marc Augé, *Le sens des Autres. Actualité de l'anthropologie*, Paris, Fayard, 1994, όπου εξετάζεται από ανθρωπολογική σκοπιά η διαδικασία δημιουργίας της εικόνας του «άλλου» και η έννοια της ετερότητας· επίσης, Maria Todorova, «Image de l'autre», Actes de la conférence «Le Sud-Est européen carrefour de civilisations» (OUNESCO, Paris 9 et 10 février 1998), *Bulletin de l'AIIESEE* 28 (1998-1999), 185-91. Ιδιαίτερα για την εικόνα των Οθωμανών βλ. Αναστάσιος Ζωγράφος, «Η παράσταση του “Τούρκου” στους ιστορικούς της Άλωσης: σημειωτική περιήγηση», *Τα Ιστορικά* 8/14-15 (Ιούν.-Δεκ. 1991), 17-44· το ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού *Etudes Balkaniques* 30/31 (Σόφια, 1994)· Ελένη Γκαρά, «Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία των πρώιμων νεότερων χρόνων: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», εισαγωγή στο M. Greene, *Κρήτη ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων*, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα, 2005. Σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο για τις διακυμάνσεις της εικόνας των Τούρκων/Οθωμανών και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Ευρώπη κατά τα νεότερα χρόνια, βλ. Asli Çirakman, *From the “Terror of the World” to the “Sick Man of Europe”*: *European Images of the Ottoman Empire and Society from the Sixteenth to the Nineteenth Century*, New York, Peter Lang, 2001· βλ. επίσης το ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού *Journal of Mediterranean Studies* 5/2 (Μάλτα, 1995) και M. Soykut, *Image of the “Turk” in Italy: a history of the “other” in early modern Europe, 1453-1683*, Berlin 2001. Αναφορικά με τα εθνικά στερεότυπα βλ. Jean-François Dubost, “Les stéréotypes nationaux à l'époque moderne (vers 1500-vers 1800),” *Mélanges de l'École Française de Rome, Italie et Méditerranée* 111/2 (1999), 667-82 και Valota Bianca, *National stereotypes*, Ρώμη 2007.

⁶¹ *Επιτομή*, τ. 1^{ος}, 401. Τα λάφυρα και οι θαλάσσιες λείες αποτέλεσαν σημαντική πηγή για την οικονομική ενίσχυση της Επανάστασης· Μποζίκης, *ό.π.*, 330-63.

⁶² *Επιτομή*, τ. 1^{ος}, 404-5.

Η εξιστόρηση των πρώτων επαναστατικών γεγονότων στη Μεσσηνία από τον Φραντζή ολοκληρώνεται με πληροφορίες για τους οπλαρχηγούς της Τριφυλίας που συμμετείχαν σ' αυτές τις πολιορκίες και με ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τη νοοτροπία των πολεμιστών της περιοχής, ιδίως των εμπειροπόλεμων Ντρέδων. Όλοι «έν όποιαδήποτε μάχη καί ἄν εὐρέθησαν, ἐστάθησαν γενναῖοι καί ἀτρόμητοι· ἀλλ' ἔπειτα ἡμαυροῦντο ὅλοι των αἱ ἀνδραγαθίαι ἀπό τήν γρήγορον εἰς τὰ ἴδια ἐπιστροφήν των».⁶³

Ο Αμβρόσιος Φραντζής, γράφοντας το έργο του για την Επανάσταση του 1821 σε μια περίοδο ενδυνάμωσης του εθνικισμού και κυοφορίας του μεγαλοϊδεατισμού στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος,⁶⁴ έθεσε ως στόχο να εξιστορήσει όχι μόνο τα γεγονότα που συνέβησαν κατά την ύστερη Τουρκοκρατία και τον Αγώνα της ανεξαρτησίας στην Πελοπόννησο, που τα γνώριζε αρκετά καλά, ιδίως όσα διαδραματίστηκαν στη Μεσσηνία, αλλά και να συγγράψει μια «συνολική ιστορία» της Επανάστασης, κάτι που το επιχειρούσε για πρώτη φορά ένας αγωνιστής που συμμετείχε σ' αυτήν. Επρόκειτο, όμως, για έναν πολύ φιλόδοξο στόχο. Προφανώς, δεν είχε τις απαραίτητες συγγραφικές ικανότητες για ένα τέτοιο εγχείρημα. Εξάλλου, όπως ο ίδιος ομολογεί με ειλικρίνεια, δεν μπόρεσε να συγκεντρώσει επαρκείς μαρτυρίες προκειμένου να συνθέσει ένα έργο τέτοιας εμβέλειας. Για τα γεγονότα, όμως, όπου εκτυλίχθηκαν στην Πελοπόννησο, ιδίως στη Μεσσηνία, ο

⁶³ *Αυτ.*, 405-12. Βλ. επίσης Απ. Βακαλόπουλος, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821: οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1991², 23.

⁶⁴ Γι' αυτά τα πολύ σημαντικά ζητήματα βλ. επιλεκτικά, Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988· Γιάννης Κουμπουρλής, «Η Επανάσταση του 1821 και η δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους στις πρώτες μεγάλες αφηγήσεις της ελληνικής ιστορίας: από την πολυπαραγοντική ανάλυση στο σχήμα της εθνικής ιδεολογίας», στο Πιζάνιας, *ό.π.*, 351-74· Σπύρος Πλουμίδης, «*Της μεγάλης ταύτης ιδέας. Οι αφητηρίες της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας*» στο Κατσιαρδή-Hering, *ό.π.*, 555-70 και Ευάγγελος Μπεκιάρης, *Οι Οθωμανοί Τούρκοι σε ελληνικές πηγές της περιόδου 1830-1860: η μνήμη για τη συνύπαρξη κατακτητή-κατακτημένου και η ιδεολογική χρήση της* (διπλωμ. εργασία, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2024), ιδίως 123-7 για την ιστοριογραφική παραγωγή αυτής της περιόδου και τη σύνδεσή της με τον εθνικισμό.

Φραντζής είναι μία αξιόπιστη πηγή. Γι' αυτό τον χρησιμοποιούν ως πηγή ορισμένοι από τους αγωνιστές που συνέγραψαν αντίστοιχα έργα μετά από αυτόν (π.χ., ο Ιωάννης Φιλήμων). Παρά τις όποιες, λοιπόν, ελλείψεις, το ιστοριογραφικό έργο του συνιστά μία σημαντική πηγή για τον Αγώνα της ανεξαρτησίας στην Πελοπόννησο. Η αξία του καθίσταται ακόμη μεγαλύτερη αν λάβουμε υπόψη μας ότι μας δίνει, ως αυτόπτης μάρτυρας πολλών γεγονότων, πολύ σημαντικές και αδιαμεσολάβητες πληροφορίες που μας επιτρέπουν να ανιχνεύουμε την εικόνα που είχαν σχηματίσει, εν καιρώ πολέμου, οι Έλληνες για τους Οθωμανούς Τούρκους και, αντίστροφα, οι Οθωμανοί Τούρκοι για τους Έλληνες, αλλά και για το πώς προσέλαβαν οι Οθωμανοί την επανάσταση των μέχρι πρότινος ραγιάδων.

Δημήτριος Παπασταματίου*

**Το ζήτημα των θησαυρών του Αγίου Όρους στα χρόνια 1822-1830:
Διαχειριστικές προτεραιότητες των αγιορειτών μοναχών και πολι-
τικές πρακτικές των ελληνικών επαναστατικών κυβερνήσεων**

Αμέσως μετά τη μάχη της Κασσάνδρας στις 30 Οκτωβρίου 1821 και την ήττα των Ελλήνων επαναστατών, οι ηγούμενοι των μονών του Αγίου Όρους ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις με εκπροσώπους των οθωμανικών αρχών της Θεσσαλονίκης για μια έντιμη παράδοση και ευνοϊκή μεταχείριση στη μετεπαναστατική συγκυρία. Βασικοί στόχοι των διαπραγματευτικών σχεδιασμών των μοναχών, αλλά και εργαλείο της πολιτικής ατζέντας του διοικητή της Θεσσαλονίκης Μεχμέτ Εμίν πασά, ήταν η αμνηστία των Αγιορειτών, η διασφάλιση της κινητής και ακίνητης περιουσίας τους και η επιστροφή των δημευθέντων μετοχιών των μονών. Οι διαπραγματεύσεις διήρκησαν όλο τον Νοέμβριο του ίδιου έτους και κατέληξαν στη γνωστή στη βιβλιογραφία συμφωνία παράδοσης της μοναστικής πολιτείας. Σύμφωνα με το κείμενο της συμφωνίας, για την ικανοποίηση των τριών αγιορειτικών αιτημάτων ο Οθωμανός αξιωματούχος επέβαλε τον αποπλισμό των μοναστηριών, την είσοδο οθωμανικού στρατιωτικού αποσπάσματος στον Άθω, την αποστολή στην αυτοκρατορική πρωτεύουσα ομήρων εκ μέρους των μοναχών, την καταβολή κεφαλικού φόρου και την αποπληρωμή των δημοσιονομικών επιβολών του προηγούμενου έτους εις διπλούν από τη μοναστική πολιτεία. Αν και οι μοναχοί ανέλαβαν την υποχρέωση να συλλάβουν και να παραδώσουν στους Οθωμανούς τον στρατιωτικό αρχηγό και οργανωτή του κινήματος στη Χαλκιδική Εμμανουήλ Παπά, αυτός πρόλαβε να διαφύγει.¹

* Επίκουρος Καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΑΠΘ.

¹ Για λεπτομέρειες βλέπε Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας, 1354-1833* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1992), 573-576. Ιωάννης Βασδραβέλλης, *Οι Μακεδόνες εις τους υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνες, 1796-1832* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1950), 94-99. Συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΒ' (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1975), 188.

Την είσοδο στρατιωτικού σώματος περίπου 3.000 Οθωμανών στη χερσόνησο του Άθω ακολούθησε μαζικό κύμα φυγής μοναχών, οι οποίοι πήραν μαζί τους άμφια, κειμήλια, λείψανα και άλλα πολύτιμα αντικείμενα των μονών τους. Ο αριθμός των μοναχών που εγκατέλειψαν το Άγιο Όρος ήταν τόσο μεγάλος ώστε κατά την περίοδο 1822-1826 η χερσόνησος ερημώθηκε, μονές όπως η Παντελεήμονος, η Κωνσταμονίτου και η Σίμωνος Πέτρα εγκαταλείφθηκαν, ενώ άλλες, όπως η Αγίου Παύλου και η Μεγίστη Λαύρα, περιέπεσαν σε μεγάλη ένδεια.² Το μεταναστευτικό ρεύμα των μοναχών, η τύχη των αγιορείτικων θησαυρών στον ελλαδικό νότο, όπως και η επιστροφή ανθρώπων και τιμαλφών στον Άθω μετά το 1830, όταν αποχώρησαν οι οθωμανικές στρατιωτικές δυνάμεις από τη χερσόνησο, καθόρισαν τις σχέσεις της μοναστικής πολιτείας τόσο με την ελληνική Προσωρινή Διοίκηση στα 1822-1828 όσο και με τον Καποδίστρια, κυβερνήτη του νεοσύστατου ελληνικού κράτους στα 1828-1831.

Η περιπλάνηση ανθρώπων και κειμηλίων

Οι περισσότεροι μοναχοί κατευθύνθηκαν με ψαριανά πλοία αρχικά στις βόρειες Σποράδες, κυρίως στη Σκιάθο και τη Σκόπελο,³ και από εκεί σταδιακά στην Ύδρα, τον Πόρο και την Πελοπόννησο. Όμως, οι φυγάδες στο σύνολο τους δεν υιοθέτησαν μια κοινή διαδρομή, καθώς πολλοί από αυτούς ακολούθησαν ιδιωτικές πορείες με δικά τους μέσα μετακίνησης. Αν η συλλογική περιπλάνηση μοναχών άφησε τεκμηριακά ίχνη, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι αυτά δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί και μελετηθεί συστηματικά, η προσωπική περιπέτεια μεμονωμένων μοναχών που ταξίδεψαν ιδιωτικά είναι πρακτικά πολύ δύσκολο να ανιχνευθεί αρχαιακά. Επιπλέον, δεν πρέπει να ήταν λίγοι οι μοναχοί οι οποίοι εγκατέλειψαν το μοναχικό σχήμα και επέστρεψαν στον τόπο καταγωγής τους εντασσόμενοι ξανά στην κοινωνία των λα-

² Για την κατάσταση των μονών στο διάστημα 1822-1830 βλ. Κοσμάς Βλάχος, *Η χερσόνησος του Αγίου Όρους Άθω και οι εν αυτή μοναί και οι μοναχοί παλαιά τε και νυν* (Βόλος: Πανθεσσαλικόν Τυπογραφείον Αθ. Πλατανιώτου, 1903), 113-114, 172, 201, 263, 274, 301 και 317.

³ Κατά τον Μαμαλάκη στη Σκόπελο συγκεντρώθηκαν οι μοναχοί έντεκα μονών. Βλ. Ιωάννης Μαμαλάκης, *Το Άγιον Όρος (Άθως) διά μέσου των αιώνων* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1971), 433.

ϊκών. Από την άλλη, η τύχη των θησαυρών και των κειμηλίων είναι σε ικανοποιητικό βαθμό τεκμηριωμένη βιβλιογραφικά και μπορεί να χαρτογραφηθεί έστω αδρομερώς.

Σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα εργασία είναι μια κριτική αποτίμηση της βιβλιογραφίας αναφορικά στις σχέσεις του Αγίου Όρους με τον επαναστατημένο ελλαδικό νότο, έτσι όπως αυτές εξειδικεύτηκαν στην περιπλάνηση ανθρώπων και θησαυρών στην επαναστατημένη Ελλάδα μετά το 1822. Επιπλέον, η μελέτη επιχειρεί μια συστηματική ανάλυση δημοσιευμένου αλλά μη αξιοποιημένου μέχρι τώρα τεκμηριακού υλικού προερχόμενου τόσο από αρχειακές σειρές μονών της αγιορείτικης πολιτείας όσο και από το Αρχείο της Ελληνικής Παλιγγενεσίας. Αναμφίβολα, ακαταλόγητο και αδημοσίευτο αρχειακό υλικό, το οποίο θα ρίξει περαιτέρω φως σε ανεξερεύνητες όψεις της περιόδου και των προβλημάτων που συζητιούνται εδώ, πιθανότατα σώζεται στις αγιορείτικες μονές, στα Γενικά Αρχεία του Κράτους και σε διάφορες άλλες δημόσιες και ιδιωτικές αρχειακές συλλογές. Κατά συνέπεια, η χαρτογράφηση ειδικών λεπτομερειών αναφορικά στη φυγή, το ταξίδι, τη διάσωση, αλλά και την οριστική απώλεια μοναχών και θησαυρών στην ταραγμένη οκταετία 1822-1830 παραμένει επιτακτικός ερευνητικός στόχος για μια πληρέστερη κατανόηση τόσο της ιστορίας του Αγίου Όρους όσο και των σχέσεων των ελληνικών επαναστατικών κυβερνήσεων με συλλογικότητες εκτός του επαναστατημένου χώρου. Σε αυτό το πλαίσιο η παρούσα εργασία αποτελεί απλά μια προεργασία που θέτει στόχους και μεθόδους μιας ευρύτερης ερευνητικής κινητοποίησης.

Τα κειμήλια και οι θησαυροί των μονών που φυγαδεύτηκαν από τον Άθω είτε σώθηκαν χάρη στη φροντίδα και το ενδιαφέρον της επαναστατικής κυβέρνησης είτε χάθηκαν γινόμενα αντικείμενα αγοραπωλησίας ή αρπαγής. Ήδη το Βουλευτικό με απόφασή του στις 16 Φεβρουαρίου 1822 ζήτησε από το Εκτελεστικό να μεριμνήσει για τη διάσωση των χρυσών και αργυρών αγιορείτικων αντικειμένων που είχαν συγκεντρωθεί στην Ύδρα και τον Πόρο και τη μεταφορά τους στην ασφαλέστερη Κόρινθο. Επιπλέον, ο υπουργός θρησκείας Ανδρούσης Ιωσήφ φρόντισε για την καταγραφή όλων των πολύτιμων αντικειμένων που συγκεντρώθηκαν στα δύο νησιά αλλά και για τη μεταφορά των σαράντα μοναχών που συνόδευαν τα κειμήλια σε τσιφλίκι βρισκόμενο απέναντι από τον Πόρο και αποτελούμενο από πύρ-

γο και αμπελώνα.⁴ Προεπαναστατικά το υποστατικό ήταν μουσουλμανική ιδιοκτησία και πλέον είχε ενταχθεί στις λεγόμενες εθνικές γαίες. Η παραχώρησή του στους μοναχούς θεωρήθηκε προσωρινή, δεδομένου του ευκαιριακού χαρακτήρα της παρουσίας των μοναχών στη νότια Ελλάδα. Επιπλέον, σύμφωνα με το κείμενο του παραχωρητηρίου εγγράφου, οι μοναχοί είχαν στη διάθεσή τους δύο καΐκια, τα οποία μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν είτε για ψάρεμα είτε για μεταφορές, έτσι ώστε να συμπληρώνουν ικανοποιητικά το εισόδημά τους.⁵ Τελικά, η μετακίνηση των μοναχών στο υποστατικό και η μεταφορά των

⁴ *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της βασιλείας Ι* (Αθήνα: Δ.Α. Μανρομμάτης, 1857), 10: απόφαση του Βουλευτικού στις 16.2.1822, επί προεδρίας Δημήτριου Υψηλάντη, μεταφοράς των αργυρών και χρυσών κειμηλίων από την Ύδρα και τον Πόρο μαζί με τους μοναχούς που τα συνοδεύουν. Υπογράφει ο Α΄ Γραμματέας του Βουλευτικού Ιωάννης Σκανδαλίδης. Επίσης, *αυτ.*, 78: εγκύκλιος του Βουλευτικού την ίδια ημέρα προς τον πρόεδρο του Εκτελεστικού αναφορικά στον διορισμό των κατά τόπους αρχηγών και εφόρων, οι οποίοι θα αναλάμβαναν τη συγκέντρωση και μεταφορά κειμηλίων και μοναχών στην Κόρινθο. Υπογράφουν ο πρόεδρος Δ. Υψηλάντης και ο Α΄ Γραμματέας του Βουλευτικού Ιωάννης Σκανδαλίδης. Ακόμη, *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832 ΙΙ*, «*λυτά*» έγγραφα Α΄ και Β΄ βουλευτικής περιόδου, τόμος τρίτος: *Υπέρτατη Διοίκησης-Εκτελεστικόν Σώμα* (Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 1978), 148: προβούλευμα του Βουλευτικού στις 16.2.1822 για τη μεταφορά των χρυσών και αργυρών κειμηλίων στην Κόρινθο.

⁵ *Αρχεία Ι*, 20: απόφαση του Βουλευτικού να ικανοποιήσει σχετικό αίτημα των Αγιορειτών μετά από αναφορά του Μινίστρου της Θρησκείας. Υπογράφει ο Α΄ Γραμματέας του Βουλευτικού Ιωάννης Σκανδαλίδης. Ακόμη, *αυτ.*, 90: απόφαση του Βουλευτικού στις 20.3.1822 με την οποία α) ικανοποιεί το αίτημα των Αγιορειτών να τους παραχωρηθεί υποστατικό, το οποίο θα καλλιεργούν όσο διαρκεί ο Αγώνας (το οποίο μετά την απελευθέρωση θα ξαναγυρνούσε στο Γένος) και β) η Διοίκηση στέλνει ανθρώπους οι οποίοι με βάση τον σχετικό κατάλογο θα παραλάμβαναν τα κειμήλια. Υπογράφουν ο αντιπρόεδρος Σωτήρης Χαραλάμπης και ο Α΄ Γραμματέας του Βουλευτικού Ιωάννης Σκανδαλίδης. Επίσης, *αυτ.*, 387: εντολή του Προέδρου του Εκτελεστικού προς τον Μινίστρο της Θρησκείας να ικανοποιήσει το αίτημα των Αγιορειτών να τους παραχωρηθεί υποστατικό απέναντι από τον Πόρο. Επίσης, *αυτ.*, 362 αναφορικά στα δύο σκάφη των Αγιορειτών. Για μια σύνοψη της υπόθεσης και πρώτης παρουσιάσής της στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. Παντελής Μ. Κοντογιάννης, «Τα κειμήλια του Αγίου Όρους κατά την Επανάστασιν», *Θεολογία* Δ/2 (1926): 145-147.

κειμηλίων από τα δύο νησιά στην Κόρινθο πραγματοποιήθηκαν με επιτυχία, όπως ακριβώς σχεδιάστηκε.⁶

Βέβαια, δεν έφτασαν όλα τα κειμήλια και οι θησαυροί με τον ίδιο σχετικά απρόσκοπτο τρόπο από την Σκόπελο στην Κόρινθο μέσω Ύδρας. Ενίοτε, η ελληνική κυβέρνηση χρειάστηκε να επέμβει ώστε να σώσει πολύτιμα αντικείμενα από την ιδιοποίησή τους από λαϊκούς. Είναι γνωστή η περίπτωση πώλησης δύο κιβωτίων με κειμήλια της μονής Παντοκράτορος από δύο μοναχούς της, την άνοιξη του 1822 στον Πάνορμο της Σκοπέλου. Η κυβέρνηση και το Βουλευτικό εξουσιοδότησαν και έστειλαν στη Σκόπελο τον Κυριάκο Τασίκα με τους αρειοπαγίτες Γρηγόριο Κωνσταντά και Δρόσο Μανσόλα για να συγκεντρώσουν, να καταγράψουν και να φροντίσουν να μεταφερθούν στην Κόρινθο τα πωληθέντα αντικείμενα.⁷

Όμως, πλήθος άλλων πολύτιμων αντικειμένων βρέθηκε διασκορπισμένο σε άλλους ελληνικούς τόπους ή απλά δεν ακολούθησε την προαναφερθείσα γνωστή και ελεγχόμενη διαδρομή. Για παράδειγμα, πολλά αντικείμενα των θησαυρών έμειναν για φύλαξη σε οικίες ιδιωτών στην Ύδρα ή σε μονές άλλων νησιών. Έτσι, μοναχοί πάλι από τη μονή Παντοκράτορος άφησαν για φύλαξη ιερά άμφια στη μονή Επισκοπής της Σκοπέλου. Άλλη γνωστή πορεία ήταν η καταφυγή ανθρώπων, κειμηλίων και θησαυρών από τον Άθω στην Σαμοθράκη με τη βοήθεια υδραϊκών πλοίων. Είναι γνωστό ότι ανάμεσα σε αυτά τα κειμήλια συμπεριλαμβανόταν το λάβαρο του Μεγάλου Κωνσταντίνου το οποίο φυλασσόταν στη μονή Βατοπεδίου, και το οποίο στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην Ύδρα όπου έγινε δεκτό με ιδιαίτερες τιμές.⁸ Καθώς το έργο της μεταφοράς των φυγάδων από τον Άθω ανέλαβαν κυρίως ψαριανά πλοία, θεωρούμε εξαιρετικά πιθανό ότι αγιορείτικοι

⁶ *Αвт.*, 387: απάντηση του υπουργού Ιωσήφ Ανδρούσης στις 16.3.1822 προς τον πρόεδρο του Εκτελεστικού, στην οποία αναφέρει ότι τόσο η καταγραφή των κειμηλίων στον Πόρο από τον δάσκαλο κ. Διονύσιο, σε συνεργασία με τους Αγιορείτες μοναχούς, όσο και η μετακόμιση των μοναχών στο πελοποννησιακό κτήμα ολοκληρώθηκαν με επιτυχία.

⁷ Κοντογιάννης, *ό.π.*, 145 και 147-8. Γεράσιμος Σμυρνάκης, *Το Άγιο Όρος* (Καρύες: Πανσέληνος, 1988), 181. Βλ. ακόμη, *αυτ.*, 213-4: επιστολή του Γρηγόριου Κωνσταντά προς το Βουλευτικό όπου αναφέρει την αποστολή του στην Σκόπελο για την παραλαβή των κειμηλίων.

⁸ Κοντογιάννης, *ό.π.*, 144. Σμυρνάκης, *ό.π.*, 180.

θησαυροί κατευθύνθηκαν και προς τα Ψαρά. Στη βιβλιογραφία είναι γνωστή η περίπτωση των κειμηλίων της ρωσικής σκήτης τα οποία συγκεντρώθηκαν στα Ψαρά για να καταλήξουν στην Κόρινθο με την επέμβαση και πάλι του Εκτελεστικού τον Ιούνιο του 1822.⁹ Ακόμη μαρτυρείται η εγκατάσταση Αγιοπαυλιτών στην Αίγινα, μαζί με βαρύτιμα δώρα του τσάρου Αλέξανδρου Α΄ προς τη μονή.¹⁰ Αγιορείτικα κειμήλια και θησαυροί, άγνωστο από ποιο μοναστήρι, εντοπίστηκαν το καλοκαίρι του 1824 στη μονή Μεγάλου Σπηλαίου των Καλαβρύτων, ενδεικτικό της μεγάλης και μη ελεγχόμενης διασποράς που πήρε η μετακίνηση των βαρύτιμων αντικειμένων στο νοτιοελλαδικό χώρο.¹¹

Και άλλες έκκεντρες ή εξατομικευμένες πορείες καταγράφονται σε τεκμήρια. Μοναχοί της Διονυσίου κατέφυγαν απευθείας στον Πόρο όπου εγκαταστάθηκαν στη μονή της Ζωοδόχου Πηγής. Εξαιτίας της επίφοβης προσβολής του Πόρου από τον οθωμανικό στόλο μετά την καταστροφή των Ψαρών στα 1824, οι μοναχοί εγκατέλειψαν το νησί και κατέφυγαν στη Ζάκυνθο όπου έμειναν ως το 1828. Στα τέλη του ίδιου έτους επέστρεψαν μέσω Πόρου στην Σκόπελο, όπου έμειναν ως τα μέσα του 1830, χρονιά κατά την οποία γύρισαν οριστικά στην μονή τους.¹² Πιθανόν η διασπορά των μοναχών της μονής Γρηγορίου στην Ύδρα, την Αίγινα, τη Μονεμβασιά, τα Ψαρά και τη Μάνη δίνει τον τόνο αυτής της βίαιης και προσωρινής μετανάστευσης.¹³

⁹ Κοντογιάννης, *ό.π.*, 148.

¹⁰ Βλάχος, *ό.π.*, 274-275. Πρόκειται για τους μοναχούς Σάββα Ρωσσιανό και Γεράσιμο Λοβέρδο, οι οποίοι είχαν μεταβεί στο Λάμπιαχ ζητώντας του οικονομική ενίσχυση από τον τσάρο. Τα δώρα ήταν δύο καμπάνες και δύο βενετικά μανουάλια. Ακόμη έφεραν σφραγισμένη επιστολή του Αλέξανδρου προς τον Ρώσο πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Στρογονόφ να βοηθήσει στην αποπεράτωση του ναού της μονής.

¹¹ *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της βασιλείας 2, τόμος δεύτερος* (Αθήνα: Δ. Κορομηλάς, 1862), 318-319: πρακτικό συνεδρίασης του Βουλευτικού 17.6.1824, στο οποίο ακόμη ζητείται να παραδοθούν κατάλογος των κειμηλίων στο Υπουργείο Οικονομικών και να αποθηκευθούν. Υπογράφει ο Α΄ Γραμματέας του Βουλευτικού Ιωάννης Σκανδαλίδης.

¹² Σωτήρης Καδάς, *Τα σημειώματα των χειρογράφων της Μονής Διονυσίου Αγίου Όρους* (Άγιο Όρος: Ι.Μ. Αγίου Διονυσίου, 1996), 268-269. Ακόμη, του ίδιου, *Κώδιξ Ιεράς Μονής Διονυσίου Αγίου Όρους (αρ. χειρογράφου 627)* (Άγιο Όρος: Ι.Μ. Αγίου Διονυσίου, 1994), 139-42.

¹³ Μαμαλάκης, *ό.π.*, 438.

Οι προαναφερθείσες ειδικές περιπτώσεις καταδεικνύουν ότι αν και οι περισσότεροι μοναχοί ακολούθησαν την ασφαλή και γνωστή διαδρομή από την Σκόπελο στην Ύδρα ή τον Πόρο και από εκεί στην Κόρινθο, άλλοι μοναχοί ακολούθησαν πιο μοναχικές και προσωπικές πορείες. Αυτά τα μεμονωμένα εγχειρήματα αποθήκευσης ή απόκρυψης αγιορείτικων θησαυρών σε διάφορα μέρη της επαναστατημένης Ελλάδας, ή ακόμη και έξω από αυτήν, χάνονται ατεκμηρίωτα στον χρόνο.

Απώλειες κειμηλίων

Δυσεπίλυτο ζήτημα αποτελούν οι προθέσεις της επαναστατικής κυβέρνησης αναφορικά στη φύλαξη και επιστροφή των αγιορείτικων θησαυρών στον φυσικό τους χώρο μετά τη λήξη του πολέμου. Η Προσωρινή Διοίκηση από την αρχή και σε όλη τη διάρκεια του Αγώνα δεσμεύτηκε απέναντι στους πρόσφυγες μοναχούς ότι η ίδια θα λειτουργούσε ως απλός θεματοφύλακας των πολύτιμων αντικειμένων που συγκεντρώθηκαν στην Κόρινθο ή όσων θα ανευρίσκονταν στη διάρκεια του πολέμου σε διάφορες περιοχές της νότιας Ελλάδας. Πρόκειται για πολιτική υπόσχεση, θεωρητική στη βάση της αλλά και με πρακτικές ειδικές όψεις, η οποία δέσμευε την κυβέρνηση εν τω συνόλω.

Εντούτοις, αυτή η δημόσια διακήρυξη και η ανάληψη της ανάλογης ευθύνης δεν φαίνεται ότι θεωρήθηκαν δεσμευτικές για τα μέλη του Εκτελεστικού ως προς τη δυνατότητά τους να εκφράζουν εξατομικευμένες αποκλίνουσες απόψεις, ούτε απέκλειαν ενέργειες διοικητικών αξιωματούχων που έθεταν σε κίνδυνο την ασφάλεια των κειμηλίων. Αυτές οι πρωτοβουλίες πύκνωναν όταν η στρατιωτική συγκυρία έθετε ανάγκες και αδιέξοδα, κυρίως οικονομικού χαρακτήρα, που καθιστούσαν αναπόφευκτη την εκποίηση των θησαυρών. Μερικά παραδείγματα είναι ενδεικτικά των διλημάτων και των δύσκολων αποφάσεων που έπρεπε να πάρει η επαναστατική κυβέρνηση.

Είναι γνωστό ότι ήδη το 1822 οι Ύδραίοι έλιωσαν μαζικά άγνωστο, αλλά σίγουρα σημαντικό, αριθμό ασημένιων θηκών για να καλύψουν χρηματικές ανάγκες του Αγώνα. Αιτία ήταν το μόνιμο και εξαιρετικά κρίσιμο για την εξέλιξη του Αγώνα ζήτημα της χρηματικής ρευστότητας που αντιμετώπιζε το νησί αναφορικά στην κάλυψη της μισθοδοσίας των ναυτών του στόλου και της συντήρησης των πλοίων. Για να

τηρηθούν τα προσχήματα και να μην παραβιαστούν οι δεσμεύσεις της κυβέρνησης προς τους Αγιορείτες, οι Υδραίοι, πριν προχωρήσουν στην απαλλοτριώση και το λιώσιμο των ασημικών, καταστήχωσαν το βάρος και το είδος των τιμαλφών αλλά και τη μονή στην οποία ανήκαν, θεωρητικά αποσκοπώντας σε μελλοντική αποζημίωση των δικαιούχων.¹⁴ Από την άλλη, η εξαργύρωση των κειμηλίων ήταν μάλλον προσχεδιασμένη και σύμφωνη με τις προθέσεις του υπουργού Ιωσήφ Ανδρούσης, ο οποίος ήδη από τον Μάρτιο του 1822 είχε προτείνει σε περίπτωση οικονομικής ανάγκης το λιώσιμο σκευών, όπως καντήλια, θυμιατήρια, ζώνες, δίσκοι, θήκες ιερών λειψάνων, έναντι έντοκων ομολογιών που θα παραδίδονταν στους μοναχούς.¹⁵ Ανάλογη συλλογιστική υιοθετήθηκε από το Βουλευτικό αναφορικά στα κειμήλια που βρέθηκαν στη μονή Μεγάλου Σπηλαίου: η αποθήκευσή τους θα εξυπηρετούσε πιθανές ανάγκες χρηματοδότησης του Αγώνα.¹⁶

Η έστω υποδόρια επιθυμία χρήσης των αγιορείτικων θησαυρών από την Προσωρινή Διοίκηση για την κάλυψη αναγκών του πολέμου πιθανόν συνδέεται με τη γενικότερη εκκλησιαστική πολιτική της και σαφώς επηρέασε τις σχέσεις της με τη μοναστική πολιτεία σε βαθμό που δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά ως σήμερα. Καταγράφουμε μερικές ενδείξεις. Τον Αύγουστο του 1822 ο έπαρχος των νησιών του Αιγαίου Κωνσταντίνος Ράδος ζήτησε από τους αρμοστές των νησιών να παρακρατήσουν το σιτάρι που είχε συγκεντρωθεί στη μονή Αγίου Γεωργίου Σκύρου και να μην το αποστείλουν στις δικαιούχες μονές του Αγίου Όρους.¹⁷ Ακόμη, το Μάρτιο του 1826 εκδηλώθηκε αντιπαράθεση ανάμεσα στη Διοίκηση και τη μονή Ξηροποτάμου αναφορικά σε μετόχι της τελευταίας στη Νάξο. Σύμφωνα με καταγγελία του μοναχού Χριστόφορου, οι ελληνικές αρχές του νησιού προσπαθούσαν να απαλλοτριώσουν το μετόχι παρά την ύπαρξη σχετικών εγγράφων που αποδείκνυαν τα γαιοκτητικά δικαιώματα της μονής επί του κτή-

¹⁴ Κοντογιάννης, ό.π., 149.

¹⁵ *Αρχεία 1*, 387.

¹⁶ *Αρχεία 2*, 318-9.

¹⁷ *Αρχείο Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832 15α, τόμος έβδομος: «λυτά» έγγραφα έτους 1822, Μέρος Α'-Β': Πελοπόννησος, Στερεά Ελλάδα, Νήσοι* (Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 1994), 131: επιστολή του έπαρχου Άνδρου Κ. Ράδου προς τους αρμοστές των νησιών στις 12.8.1822.

ματος.¹⁸ Σε ανάλογο πνεύμα, ο νεοδιορισμένος τοποτηρητής Νάξου Παναγιωτάκης Δημητρακόπουλος διατάχθηκε από το Εκτελεστικό να κατακρατά στο εξής για την ελληνική κυβέρνηση όλα τα εισοδήματα των μετοχίων του Αγίου Όρους στο νησί.¹⁹

Ενίοτε, η απώλεια θησαυρών ήταν αποτέλεσμα προσωπικών περιπετειών και εμπλοκής μοναχών στις ρευστές και ανώμαλες συνθήκες που δημιουργούσε ο πόλεμος. Είναι γνωστή η αιχμαλωσία πλοιαρίου της μονής Χιλανδαρίου στις 5 Ιουλίου 1822 ενώ έπλεε ανοιχτά της Μάνης, με επιβάτες μοναχούς της μονής και με κατεύθυνση από τους Μύλους προς τα Κύθηρα. Οι πειρατές, όλοι γνωστοί Μανιάτες οπλαρχηγοί, άρπαξαν τιμαλφή, θησαυρούς, ρευστό και κειμήλια της μονής συνολικής χρηματικής αξίας 15.564 γροσίων. Είναι ενδιαφέρον ότι σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας που ακολούθησε η μονή δεν εγκατέλειψε τις προσπάθειες να πετύχει αν όχι την επιστροφή των κλοπιμαίων, τουλάχιστον αποζημίωση για τη λεηλασία. Σε αυτό το πλαίσιο, η μονή συνεργάστηκε, όσο ήταν εφικτό, με τις αγγλικές αρχές των Ιονίων Νήσων, μέσω μοναχού της που έμεινε για αυτό τον σκοπό στα Κύθηρα και ενημέρωνε για τις κινήσεις των πειρατών. Χάρη στις πληροφορίες του μοναχού, τις νομικές ενέργειες του αυστριακού προξενείου Σμύρνης, όπου άλλοι Χιλανδαρινοί αυστριακοί υπήκοοι είχαν εγκατασταθεί, και τις πιέσεις του μοναστηριού προς τις αγγλικές αρχές, ορισμένοι από τους Μανιάτες πρωταγωνιστές της πειρατείας αναγκάστηκαν να πληρώσουν συμβιβαστική αποζημίωση στη μονή, όταν στα 1825 μετέφεραν την οικογένειά τους και τις περιουσίες τους στα Κύθηρα.²⁰

¹⁸ *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκατάστασεως της βασιλείας 7, τόμος τέταρτος, Γ' Βουλευτική Περίοδος 1824-1826, Πρακτικά του Βουλευτικού Σώματος* (Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 1973), 459: πρακτικό συνεδρίασης του Βουλευτικού στις 11.3.1826, σύμφωνα με το οποίο εξετάστηκαν οι ισχυρισμοί του μοναχού και στάλθηκε προβούλευμα στο Εκτελεστικό να διατάξει το επαρχείο της Νάξου να πληροφορήσει τη Διοίκηση αν όντως υπάρχει μετόχι, πόσοι μοναχοί βρίσκονται εκεί και ποιο είναι το εισόδημά του.

¹⁹ *Αρχείο Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832 15β, «λυτά» έγγραφα Α' και Β' Βουλευτικής Περιόδου, τόμος όγδοος: «λυτά» έγγραφα έτους 1822, Μέρος Γ': έγγραφα οικονομικού περιεχομένου* (Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 1997), 75: αχρονολόγητη διοριστήρια πράξη.

²⁰ Ανάμεσα στους πειρατές ήταν οι Αναγνώστης Ψαρός, Δημήτρης Τζιγκουράκος, Γεώργιος Μπουζουναράς και Πασχαλάκης Γερακάρης, συνεργάτες του Κωνσταντί-

Η ιστορία αυτή είναι ενδιαφέρουσα για τον πρόσθετο λόγο ότι καταδεικνύει πόσοι θησαυροί μοναστηριών διέφυγαν της συγκεντρωτικής πολιτικής της ελληνικής κυβέρνησης. Η μεταφορά του θησαυρού του Χιλανδαρίου από τη Σκόπελο στους Μύλους και από εκεί στα Κύθηρα έγινε με πρωτοβουλία των Χιλανδαρινών αλλά προφανώς και με τη σαφή γνώση των ελληνικών αρχών, οι οποίες δεν εμπόδισαν την έξοδο του πολύτιμου φορτίου από τον ελλαδικό χώρο. Αυτό αποδεικνύει ότι αρχικά η ελληνική πολιτεία δεν είχε βλέψεις υφαρπαγής των βαρύτιμων φορτίων που έφερναν οι φυγάδες Αγιορείτες. Στην υπόθεση της πειρατείας, εξίσου ενδιαφέρουσα είναι η ευχέρεια ενεργειών και το πληροφοριακό και διπλωματικό δίκτυο που κατάφερε, παρά τις δύσκολες στιγμές που περνούσε, να υφάνει η Χιλανδαρίου στην ανατολική Μεσόγειο. Το δίκτυο εκμεταλλευόταν τη φυσική παρουσία μοναχών σε διαφορετικά λιμάνια, την αυστριακή διπλωματική προστασία που απολάμβαναν και τη συνεργασία τους με τις αγγλικές αρχές.

Η αρπαγή αγιορείτικων θησαυρών από τυχοδιώκτες και κακοποιά στοιχεία ακόμη και από τις τάξεις των επαναστατών δεν περιορίστηκε στο προαναφερθέν περιστατικό. Ανώνυμος χρονικογράφος μοναχός της μονής Διονυσίου περιγράφει στο κείμενό του με γλαφυρό τρόπο τις επιθέσεις που δέχτηκε η μοναστική αποστολή από Έλληνες τυχοδιώκτες όταν οι τελευταίοι πληροφορήθηκαν την παρουσία πολύτιμων αντικειμένων στην συντροφιά των μοναχών.²¹

Στις περιπτώσεις αρπαγής βαρύτιμων και ιερών αντικειμένων από έκνομα στοιχεία πρέπει να προστεθεί η εκποίηση κειμηλίων από φυγάδες μοναχούς για προσωπικό οικονομικό όφελος. Η προαναφερθείσα περίπτωση της αυθαίρετης πώλησης θησαυρών στη Σκόπελο από μοναχούς της μονής Παντοκράτορος ασφαλώς δεν ήταν η μοναδική. Σε αυτή την πραγματικότητα αναφέρονται ο πατριάρχης Κωνσταντίνος Α΄ και η ενδημούσα σύνοδος σε επιστολή τους προς τη μοναστική πολιτεία στις 30 Σεπτεμβρίου 1830. Με αφορμή τις εντάσεις οι οποίες προκλήθηκαν ανάμεσα στους μοναχούς που είχαν παραμείνει στο Άγιο Όρος την περίοδο 1822-1830 και τους επανακάμψαντες, οι τελευ-

νου Μαυρομιχάλη, αδερφού του Πετρόμπεη. Για λεπτομέρειες για το περιστατικό, τις ενέργειες της μονής και τους θησαυρούς βλ. Δημήτριος Γόνης, "Πειρατεία σε βάρος Αγιορειτών μοναχών αγωνιστών της Επανάστασεως του 1821," *Μνημοσύνη* 10 (1985-1987): 241-62, 241-56.

²¹ Καδάς, *Κώδιξ*, 139-141.

ταίοι επικρίνονται από τον πατριάρχη σε εντονότατο ύφος για τον εγωισμό που επέδειξαν όταν βιάστηκαν να εγκαταλείψουν τον Άθω στα 1822 αλλά κυρίως για την κατάχρηση, οικειοποίηση και προφανώς πώληση για δικό τους όφελος μοναστηριακών σκευών στο διάστημα που έλειπαν από τη μονή τους.²²

Τέλος, θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι ενίοτε κειμήλια πουλήθηκαν από τις ίδιες τις μονές. Μαρτυρείται η περίπτωση της μονής Διονυσίου, η οποία το 1824, για άγνωστο λόγο, έστειλε τον αρχιμανδρίτη Στέφανο να συγκεντρώσει ελεημοσύνες αλλά και να πουλήσει θησαυρούς της μονής. Ο Στέφανος επέστρεψε στον Άθω έξι έτη αργότερα φέροντας μαζί του το σημαντικό ποσό των 48.000 γροσίων.²³

Ο Καποδίστριας και η επιστροφή των κειμηλίων

Δεν είναι σαφές με ποιο γεγονός ή συγκυρία συνδέεται η σταδιακή επιστροφή των μοναχών στον Άθω από το 1826 και εξής. Είναι πιθανό ότι η αυξημένη ανασφάλεια στον ελλαδικό νότο, ειδικά μετά την απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο τον χειμώνα του 1825-1826 και την ανάληψη των επιχειρήσεων στη Ρούμελη από τον Κιουταχλή, αλλά και η κατευναστική πολιτική των Οθωμανών στη Χαλκιδική και στο Άγιο Όρος έπαιξαν ρόλο. Εντούτοις, η επάνοδος του ανθρώπινου δυναμικού στις μονές δεν συνοδεύτηκε από μια ανάλογη γρήγορη επιστροφή των θησαυρών τους. Προφανώς, η παρουσία των οθωμανικών στρατιωτικών δυνάμεων στον Άθω αλλά και η απουσία εξωτερικού παράγοντα που θα μπορούσε να κινητοποιήσει τη διαδικασία και να εγγυηθεί την ασφαλή μεταφορά των βαρύτερων αντικειμένων αποθάρρυναν ανάλογα εγχειρήματα. Εξάλλου, οι επαφές της Ιεράς Κοινότητας με την ελληνική επαναστατική κυβέρνηση πρέπει ήταν αραιές, έως και ανύπαρκτες, ως το 1828. Η ελληνική επαναστατική ηγεσία βυθισμένη στη δίνη των αδιεξόδων και των προβλημάτων επιβίωσης του Αγώνα, ειδικά μετά το 1826, δεν είχε την ευχέρεια να

²² Στην ίδια επιστολή τους οι συγγραφείς της δίνουν πρακτικές συμβουλές στους ηγούμενους των μονών για την αποκατάσταση της ομόνοιας και εσωτερικής ειρήνης στις σχέσεις των μοναχών. Βλ. Καδάς, *Κώδιξ*, 145.

²³ Καδάς, *Τα σημειώματα*, 268-269.

ασχοληθεί με το οποσδήποτε όχι επιτακτικό για αυτήν ζήτημα των αγιορείτικων θησαυρών.

Δεν είναι γνωστό πότε και αν τα κειμήλια μεταφέρθηκαν από την Κόρινθο στην Ύδρα ξανά. Υποθέτουμε ότι οι αλλεπάλληλες λεηλατικές επιδρομές του Ιμπραήμ στις επαρχίες της Αργοναυπλίας και Κορινθίας καθιστούσαν επισφαλή την παραμονή των θησαυρών στην Κόρινθο. Σε κάθε περίπτωση, οι σχέσεις της μοναστικής πολιτείας με την ελληνική κυβέρνηση πύκνωσαν απότομα μετά την ανάληψη της διακυβέρνησης της Ελλάδας από τον Ιωάννη Καποδίστρια. Προφανώς, εξαιτίας του ρωσικού παρελθόντος του Έλληνα κυβερνήτη, ο Καποδίστριας θεωρήθηκε εκπρόσωπος του τσάρου, αξιόπιστος συνομιλητής και ευήκοος δέκτης αγιορείτικων παραπόνων και αιτημάτων. Βέβαια, πρέπει να επισημανθεί ότι θεσμικά η προσφυγή των μονών στον κυβερνήτη κράτους εχθρικού και μη αναγνωρισμένου από την Υψηλή Πύλη θα μπορούσε να δημιουργήσει σοβαρά και επικίνδυνα ζητήματα για το Άγιο Όρος. Επιπλέον, ακόμη και η αποτελεσματικότητα της όποιας ελληνικής παρέμβασης υπέρ μιας ευνοϊκής διευθέτησης αγιορείτικων παραπόνων και αιτημάτων παρέμενε συζητήσιμη δεδομένων των ακραία δυσμενών συνθηκών τις οποίες αντιμετώπιζε ο Έλληνας κυβερνήτης. Υπό αυτό το πρίσμα, θεωρούμε ότι οι Αγιορείτες περισσότερο έβλεπαν τον Καποδίστρια ως εκπρόσωπο της Ρωσίας και του τσαρικού θρόνου παρά ως αρχηγό του νεοσύστατου μικροσκοπικού και κατεστραμμένου από τον πόλεμο ελληνικού κράτους, το οποίο ελάχιστη πραγματική βοήθεια θα μπορούσε να προσφέρει σε αιτήματά τους. Εξάλλου, οι επαφές των Αγιορειτών με τον Καποδίστρια χρονολογούνται πριν από την κάθοδο του τελευταίου στην Ελλάδα στις αρχές του 1828.

Η αλληλογραφία της μοναστικής πολιτείας με τον Έλληνα κυβερνήτη αναδεικνύει τα κύρια ζητήματα τα οποία απασχολούσαν την Ιερά Κοινότητα. Ίσως το σημαντικότερο ήταν η κατάληψη των πλούσιων αγιορείτικων μετοχίων στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες από ντόπιους Ρουμάνους και η αδυναμία των μονών να εισπράξουν τα εισοδήματά τους από εκεί. Αναφορά στο πρόβλημα γίνεται ήδη στην αλληλογραφία Αγιορειτών με τον Καποδίστρια τον Αύγουστο του 1827, όταν οι μοναστικές αρχές των μετοχίων στη Μολδοβλαχία αρνήθηκαν να ενισχύσουν οικονομικά τον Αγώνα όπως είχε ζητήσει ο Κερκυραίος πολιτικός, προφασιζόμενες την κατάληψη των κτημάτων από Ρου-

μάνους. Μάλιστα, για τον ίδιο λόγο, οι Αγιορείτες που ζούσαν στις δύο Ηγεμονίες είχαν καταφύγει στη Βεσσαραβία.²⁴ Αναφορά στην άθλια οικονομική κατάσταση των μονών εξαιτίας της αδυναμίας τους να εισπράξουν εισοδήματα από τα ρουμάνικα μετόχια, τόσο εξαιτίας του διορισμού ντόπιων ηγεμόνων όσο και λόγω της εισβολής του ρωσικού στρατού στα 1828, γίνεται σε επιστολή της Ιεράς Κοινότητας προς τον Ιωάννη Καποδίστρια το καλοκαίρι του 1828.²⁵ Ένα χρόνο αργότερα, τον Μάιο του 1829, το πρόβλημα παρέμενε οξύ, όπως προκύπτει από έκκληση της Ιεράς Κοινότητας προς τον κυβερνήτη να τους προεξοφλήσει δύο συναλλαγματικές της επ' ονόματι των εξάρχων της, οι οποίοι είχαν σταλεί στην Μολδοβλαχία για να εισπράξουν τα εισοδήματα των εκεί αγιορείτικων κτημάτων.²⁶ Αλλά και ένα έτος μετά, οι μονές δεν είχαν καταφέρει να εξασφαλίσουν την κυριότητα των μετοχίων τους στις ρουμανικές χώρες, όπως φαίνεται από έκκληση της μοναστικής πολιτείας προς τον Αυγουστίνο Καποδίστρια να μεσολαβήσουν αυτός και ο αδερφός του Ιωάννης στον τσάρο ώστε να της επιστραφούν τα διαφιλονικούμενα μετόχια.²⁷ Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται ότι ο Καποδίστριας βοήθησε πραγματικά την Ιερά Κοινότητα φροντίζοντας για την αποστολή 30.000 γροσίων από τα μετόχια των Ηγεμονιών προς τον Άθω.²⁸

Αναμενόμενα, το δεύτερο ζήτημα που απασχόλησε τις σχέσεις του Αγίου Όρους με την καποδιστριακή κυβέρνηση ήταν η επιστροφή των κειμηλίων. Αμέσως μόλις αποχώρησε ο οθωμανικός στρατός από τον Άθω, οι μονές Αγίου Παύλου και Ιβήρων με δική τους πρωτοβουλία

²⁴ Στέφανος Παπαδόπουλος, «Εγγραφα του Αρχείου Καποδίστρια αναφερόμενα στην ιστορία του Αγίου Όρους κατά την επανάσταση του 1821», *Μακεδονικά* 10 (1970): 152-90, 153-61. Επιστολή του αρχιμανδρίτη Λουκά Λεονταριάδη, ηγούμενο των μετοχίων της μονής Εσφιγμένου στη Μολδαβία, προς τον Καποδίστρια με ημερομηνία 9.8.1827.

²⁵ Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 163-7: επιστολή της Ιεράς Κοινότητας προς τον Ιωάννη Καποδίστρια με ημερομηνία 1.8.1828.

²⁶ Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 170-4: επιστολή της Ιεράς Κοινότητας προς τον Ιωάννη Καποδίστρια με ημερομηνία 9.3.1829.

²⁷ Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 187-8: επιστολή της Ιεράς Κοινότητας προς τον Αυγουστίνο Καποδίστρια με ημερομηνία 24.6.1830.

²⁸ Μαμαλάκης, *ό.π.*, 440. Όπως είναι γνωστό τα μετόχια επιστράφηκαν τελικά στη μοναστική πολιτεία μετά την αποχώρηση του ρωσικού στρατού κατοχής στα 1834.

τον Ιούνιο του 1830,²⁹ και ένα μήνα αργότερα συλλογικά η μοναστική πολιτεία, έστειλαν στον Καποδίστρια αντιπροσωπεία μοναχών με επιστολή τους με την οποία ζητούσαν την επιστροφή των θησαυρών τους.³⁰ Ο Καποδίστριας αποδέχτηκε το αίτημα της Ιεράς Κοινότητας και έστειλε με πλοίο τα βαρύτιμα αντικείμενα, αφού πρώτα ελέγχθηκαν στη βάση των καταστίχων που είχαν συνταχθεί το 1822. Παραδόξως, στις δύο επιστολές των μονών καταγγέλλονται οι Υδραίοι ότι με πρόφαση τις ανάγκες του Αγώνα καταχράστηκαν τα κειμήλια. Με παρόμοια ρητορική και επιχειρηματολογία, που υποδηλώνει ότι οι δύο μονές συνεργάστηκαν στη σύνταξη των επιστολών τους, οι μοναχοί επικαλούνταν πληροφοριοδότες αναφορικά στην κατάχρηση, οικειοποίηση ασημικών και πώλησή τους από Υδραίους για ιδιωτικούς σκοπούς, ενώ παράλληλα τόνιζαν τις θυσίες και την οικονομική αποστράγγιση που έχουν υποστεί κατά τη διάρκεια της οκταετίας 1822-1830.

Ένα τρίτο αίτημα των Αγιορειτών ήταν η αποστολή οικονομικής βοήθειας από τον Καποδίστρια προς τη μοναστική πολιτεία. Η πρώτη έκκληση περιέχεται στην προαναφερθείσα επιστολή του 1828, στην οποία οι συντάκτες της ζητούν από τον κυβερνήτη την οικονομική αρωγή του για να αντιμετωπίσουν τις ανάγκες της τροφοδοσίας των οθωμανικών δυνάμεων που στάθμευαν στη χερσόνησο. Για τον ίδιο ακριβώς λόγο ένα χρόνο αργότερα, οι μοναχοί παρακάλεσαν τον κυβερνήτη να τους βοηθήσει να συνάψουν δάνειο για τον προαναφερθέντα σκοπό. Ο Καποδίστριας προφασίστηκε δημοσιονομική αδυναμία του υπό διαμόρφωση νεοελληνικού κράτους και έστειλε 5.000 γρόσια από την προσωπική περιουσία του.³¹ Ανεξάρτητα από την ακρίβεια του ισχυρισμού του κυβερνήτη, η αποστολή βοήθειας από δικά του μέσα είναι σαφέστατα διπλωματικότερη και εξέθετε πολύ λιγότερο τη μοναστική πολιτεία. Όπως επισημάναμε και ωρρίτερα, φαντάζει αδιανόητη η σύναψη οποιασδήποτε μορφής οικονομικής ή διπλωματικής

²⁹ Παπαδόπουλος, ό.π., 176-9 και 179-87: επιστολές της Ιεράς Μονής Αγίου Παύλου και της Ιεράς Μονής Ιβήρων αντίστοιχα προς τον Ιωάννη Καποδίστρια με ημερομηνία 18.6.1830.

³⁰ Κοντογιάννης, ό.π., 150. Η επιστολή φέρει ημερομηνία 9 Ιουλίου 1830.

³¹ Κοντογιάννης, ό.π., 163-7 και 170-4: αντίστοιχα οι επιστολές της Ιεράς Κοινότητας. Ακόμη, ό.π., 167-9: απαντητική επιστολή του Καποδίστρια με ημερομηνία 20.9.1828. Επιπλέον, ό.π., 169-70: ευχαριστήρια για την δωρεά επιστολή της Ιεράς Κοινότητας προς τον Καποδίστρια με ημερομηνία 9.3.1829.

σχέσης μεταξύ υπηκόων του σουλτάνου και μιας χώρας με την οποία η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση στα 1829.

Η ανάληψη της διακυβέρνησης της Ελλάδας από τον Καποδίστρια γέννησε πολλές ελπίδες στους Αγιορείτες για την επίλυση διεθνώς περίπλοκων ζητημάτων στα εμπλεκόμενα η μοναστική πολιτεία. Πρόκειται για διαφορές ανάμεσα σε μονές και Έλληνες υπηκόους οι οποίοι είχαν βιαιοπραγήσει σε βάρος των πρώτων. Η διευθέτηση των υποθέσεων αυτών σε συνεργασία με τις ελληνικές επαναστατικές κυβερνήσεις πριν το 1828 ήταν αδύνατη, δεδομένης της κρίσιμης κατάστασης της Επανάστασης, της απουσίας ισχυρής πολιτικής προσωπικότητας που θα αναλάμβανε την πρωτοβουλία των σχετικών ενεργειών, και του αναιμικού χαρακτήρα της δικαστικής εξουσίας στην Ελλάδα του Αγώνα. Όλα αυτά άλλαξαν προς το καλύτερο με την άφιξη του Καποδίστρια. Η εμπιστοσύνη που ενέπνεε διεθνώς η προσωπικότητά του, η ολοκλήρωση του στρατιωτικού σκέλους του Αγώνα και η συγκρότηση δικαστικής αρχής στην νεότευκτη Ελλάδα επέτρεψε σε αγιορείτικες μονές να προσφύγουν στις ελληνικές αρχές και να διεκδικήσουν τα δίκαιά τους.

Η προαναφερθείσα υπόθεση της αρπαγής του θησαυρού της μονής Χιλανδαρίου από Μανιάτες πειρατές είναι μία τέτοια περίπτωση. Οι Χιλανδαρινοί προσέφυγαν στον Καποδίστρια ζητώντας του να συλλάβει τους Μανιάτες πρωταγωνιστές του περιστατικού και να καταβληθεί η δέουσα αποζημίωση. Η περίπτωση καταδεικνύει τα όρια της καποδιστριακής εσωτερικής πολιτικής.³² Το μόνο που πέτυχαν οι Χιλανδαρινοί ήταν η καταβολή 600 γροσίων ως συμβιβαστικής αποζημίωσης από έναν από τους πειρατές, καθώς, επί της ουσίας, ο Καποδίστριας ούτε μπορούσε να επιβάλει τον νόμο στην απείθαρχη και οχυρή Μάνη, αλλά ούτε και επιθυμούσε για ένα δευτερεύον για την πολιτική ατζέντα του ζήτημα να ριψοκινδυνεύσει μια σύγκρουση με τους Μανιάτες τοπάρχες με απρόβλεπτες διαστάσεις και αποσταθεροποιητικές συνέπειες για το καθεστώς του.

Ανάλογη προσπάθεια έγινε από Αγιορείτες να αποζημιωθούν για την επιδρομή που έκανε στον Άθω ο Κωνσταντίνος Δουμπιώτης. Αρ-

³² Για λεπτομέρειες για την αγωγή βλ. Γόννης, *ό.π.*, 257-62. Η αποζημίωση πληρώθηκε από τον Αναγνώστη Ψαρό.

χικά, ως ιδιώτης ο μοναχός Νεκτάριος της μονής Ζωγράφου ζήτησε από τον Καποδίστρια την επιστροφή των 6.000 γροσίων που είχε δανειστεί από φίλους του για να τα καταβάλει στον Δουμπιώτη ως λύτρα όταν αιχμαλωτίστηκε στις Καρυές από άνδρες του Μακεδόνα πειρατή. Σε ανάλογο ύφος, η Ιερά Κοινότητα ζήτησε από τον Καποδίστρια να ενεργήσει ώστε ο Δουμπιώτης να καταβάλλει 1.000.000 γρόσια, ποσό το οποίο κατά τους μοναχούς αντιστοιχούσε στο κόστος των λεηλασιών και αρπαγών που διέπραξαν ο Δουμπιώτης και οι πειρατές του στις Καρυές.³³ Τα δύο αιτήματα συνδέονται καθώς φέρουν την ίδια ημερομηνία, ο δε Νικηφόρος διορίζεται με τη δεύτερη επιστολή εξουσιοδοτημένος εκπρόσωπος της Ιεράς Κοινότητας με την αποστολή να συναντήσει τον Καποδίστρια και να αναπτύξει και προφορικά τα επιχειρήματα των μοναχών.

Ο Καποδίστριας προφανώς για να αποφύγει δύσκολες συναντήσεις και άγονες διαπραγματεύσεις απάντησε άμεσα στην Ιερά Κοινότητα τονίζοντας ότι η υπόθεση της επιδρομής του Δουμπιώτη ήταν σύνθετη και δεν μπορούσε να διευθετηθεί με τον απλό τρόπο που επιθυμούσαν οι μοναχοί. Ο Δουμπιώτης ήταν στη φυλακή με κατηγορίες για πειρατεία σε βάρος δυτικοευρωπαϊκών πλοίων να εκκρεμούν σε βάρος του, ενώ στην υπόθεση είχαν εμπλακεί και οι αντίστοιχες πρεσβείες. Αυτό που ο κυβερνήτης άφηνε σαφέστατα να εννοηθεί είναι ότι αναφορικά σε αποζημιώσεις προηγούνταν οι Δυτικές δυνάμεις, απέναντι στις οποίες η Ελλάδα είχε δεσμεύσεις για την καταπολέμηση της πειρατείας και των οποίων τη διπλωματική βοήθεια στα 1828 είχε απόλυτη ανάγκη για την εμπέδωση της ανεξαρτησίας της και τη διεύρυνση των συνόρων της. Γι' αυτό τον λόγο, ο Κερκυραίος πολιτικός έκλεινε την επιστολή του με την αβέβαιη υπόσχεση αποζημίωσης όταν αυτό θα ήταν εφικτό.³⁴

Συμπερασματικά, οι σχέσεις του Αγίου Όρους τόσο με τις ελληνικές κυβερνήσεις της περιόδου 1822-1828 όσο και με την καποδι-

³³ Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 161-3: επιστολή του Νεκταρίου προς τον Ιωάννη Καποδίστρια με ημερομηνία 1.8.1828. Ο Νεκτάριος έστειλε την επιστολή του μέσω του γέροντά του Αγαπίου, ο οποίος είχε καταφύγει στην Ύδρα και τον οποίο εξουσιοδοτούσε να εισπράξει τα χρήματα. Για την επιστολή της Ιεράς Κοινότητας βλ. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 163-7.

³⁴ Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 167-169: απαντητική επιστολή του Καποδίστρια προς την Ιερά Κοινότητα με ημερομηνία 20.9.1828.

στριακή πολιτεία πύκνωσαν γύρω από το ζήτημα της περίθαλψης των φυγάδων μοναχών και της αποθήκευσης, προστασίας και επιστροφής των θησαυρών που μεταφέρθηκαν από τον Άθω στην Ύδρα. Αν και η ελληνική επαναστατική αρχή σε γενικές γραμμές τήρησε τις δεσμεύσεις της και βοήθησε τους μοναχούς, οι σχέσεις των μονών με την ελεύθερη Ελλάδα φαίνεται ότι πύκνωσαν όταν ο Καποδίστριας ανέλαβε τη διακυβέρνηση του νεότευκτου ελληνικού κράτους. Τότε τέθηκαν από τους Αγιορείτες ακόμη και ζητήματα οικονομικής συνδρομής και αποζημιώσεων από το ελληνικό κράτος για απώλειες κειμηλίων και τιμαλφών. Σε αυτό το πλαίσιο θεωρούμε ότι δύο ζητήματα είναι κρίσιμα, πρόσφορα σε έρευνα και ανεξερεύνητα στις ειδικές λεπτομέρειές τους: αρχικά, η περιπέτεια της μεταφοράς και η σύνθεση των θησαυρών των μονών θα πρέπει να μελετηθεί συστηματικά μέσα από αγιορείτικο αρχαιολογικό υλικό. Επιπλέον, η στάση των επαναστατικών Προσωρινών Διοικήσεων απέναντι στο Άγιο Όρος θα πρέπει να εξεταστεί στο πλαίσιο της ευρύτερης εκκλησιαστικής πολιτικής των επαναστατικών αρχών. Τότε μόνο θα μπορεί να εξεταστεί η ακρίβεια της μομφής των Αγιορειτών προς τους Ύδραϊους για αυθαίρετη και ιδιωτική κατακράτηση μέρους του θησαυρού των μονών.

Επίμετρο: Τα διασωθέντα κειμήλια, προτεραιότητες και επιλογές

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, τον Μάρτιο του 1822 στην Ύδρα έγινε η συγκέντρωση και καταστίχωση των πολύτιμων αντικειμένων που μετέφεραν εκεί οι μοναχοί των μονών Ιβήρων, Ξηροποτάμου, Παντελεήμονος, Α. Παύλου, Σίμωνος Πέτρας, Εσφιγμένου και Καρακάλλου.³⁵

³⁵ Το κατάστιχο δημοσιεύθηκε από τον Αντώνιο Λιγνό. Βλ. Αντώνιος Λιγνός, *Αρχείον της κοινότητας Ύδρας, 1778-1832*, τ. 1-14 (Πειραιάς: Μιχ. Σ. Ελευθερίου, 1921-1929). Δυστυχώς, για τεχνικούς λόγους δεν στάθηκε εφικτό να συμβουλευθούμε το μοναδικό αντίγραφο του πολύτιμου αυτού έργου, το οποίο βρίσκεται στο τμήμα παλαιών βιβλίων της κεντρικής βιβλιοθήκης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Για τις ανάγκες της παρούσας δημοσίευσης χρησιμοποιήσαμε την αντιγραφή του καταστίχου που περιλαμβάνεται στη μεταπτυχιακή εργασία που εκπόνησε ο πατήρ Γεώργιος Βλαχόπουλος στο πλαίσιο του διδρυματικού προγράμματος σπουδών «Ελλάδα: Εκκλησιαστική Ιστορία και Πολιτισμός» του τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Βλ. π. Γεώργιος Βλαχόπουλος, *Η παραμονή κειμηλίων του Αγίου Όρους στην Ύδρα κατά την Ελληνική Επανάσταση* (μεταπτ. εργασία,

Η εξέταση του περιεχομένου των καταλόγων παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον *per se* καθώς μπορεί να καταδείξει τις επιλογές, τις προτεραιότητες, τις διαφοροποιήσεις ή την κοινότητα απόψεων σχετικά με τα τιμαλφή που θεώρησαν οι μοναχοί των επτά μονών ως τα πλέον σημαντικά για να σωθούν. Βέβαια η συγκεκριμένη απόπειρα καταγραφής αντιλήψεων και προτιμήσεων έχει τα όριά της, καθώς η καταστίχωση είναι σε αρκετά σημεία της ελλειπτική ως προς τα ποσοτικά ή ποιοτικά χαρακτηριστικά των εγγραφόμενων αντικειμένων. Αναφέρουμε παραδειγματικά ότι στον κατάλογο της Ιβήρων σημειώνονται τρεις δεσμίδες (τέγκια) και έξι τσουβάλια με ακαθόριστο αριθμό ρούχων, ενώ στον ίδιο κατάλογο μνημονεύεται ότι σε μια κασέλα περιέχονται «όλα τα αναγκαία για λειτουργία» χωρίς κανένα επιπλέον ποσοτικό προσδιορισμό. Παρομοίως, οι μοναχοί της μονής Παντελεήμονος έφεραν στην Ύδρα δεκαεννέα σεντούκια με βιβλία, ένα σεντούκι με τετράδια και ένα με χρυσόβουλα και επιστολές, όλα επίσης απροσδιόριστα στον αριθμό τους. Αυτές οι καταστιχωτικές ατέλειες μας αναγκάζουν να δεχτούμε ορισμένες από τις μετρήσεις μας, όπως θα αναπτυχθούν στη συνέχεια, ως ελάχιστα μεγέθη και όχι ως ακριβείς ποσοτικές εκτιμήσεις του αριθμού των υπαρχόντων τιμαλφών. Ακόμη, να τονιστεί ότι καθώς στην καταστίχωση δεν εγγράφονται αποδόσεις χρηματικών αξιών στα αντικείμενα των θησαυρών, οι υπολογισμοί μας περιορίζονται εξ' ανάγκης αποκλειστικά σε μετρήσεις φυσικών αξιών. Επιπλέον, να επισημανθεί ότι ο κατάλογος περιλαμβάνει μόνο επτά από τις είκοσι μονές της μοναστικής πολιτείας, ενώ επιπλέον δεν είναι βέβαιο ότι καταστιχώνεται το σύνολο των αντικειμένων που φυγαδεύτηκαν από τα συγκεκριμένα μοναστήρια. Αυτές οι παρατηρήσεις αποσκοπούν στο να καταδείξουν τον μερικό χαρακτήρα και τα όρια της ανάλυσης που στηρίζεται στο συγκεκριμένο κατάστιχο. Όμως, οι κατάλογοι διατηρούν την περιγραφική και δειγματοληπτική αξία τους καθώς, όπως θα καταδειχθεί στη συνέχεια, καταγράφουν θεωρήσεις των μοναχών αναφορικά στο τι συνιστά μοναστηριακό θησαυρό. Σίγουρα, όπως ήδη τονίστηκε, μια πληρέστερη

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2018), χωρίς αρίθμηση σελίδων. Αναφορικά με τη διαδικασία καταστίχωσης, ο Βλαχόπουλος μνημονεύει και τη μονή Γρηγορίου, το κατάστιχο της οποίας όμως δεν σώζεται. Ο Μαμαλάκης προσθέτει στην καταστίχωση και τη μονή Παντοκράτορος. Βλ. Μαμαλάκης, *ό.π.*, 433-4.

και ολοκληρωμένη μελέτη του θέματος απαιτεί έρευνα στις σωζόμενες αρχαιακές σειρές των μονών.

Για λόγους μεθοδολογικούς ταξινομήσαμε τα καταλογογραφημένα τιμαλφή σε δώδεκα κατηγορίες στη βάση της λειτουργικότητάς τους, συγκεκριμένα σε άμφια, άμφια της Αγίας Τράπεζας, ιερά σκεύη, λείψανα, βιβλία, ιερές εικόνες, πολύτιμα μέταλλα, ενδύματα, απλά σκεύη, υφασμάτινα είδη, διακοσμητικά είδη και όπλα. Σε γενικές γραμμές, αυτή η ταξινόμηση συστηματοποιεί με ικανοποιητικό τρόπο ένα υλικό το οποίο λόγω λειτουργικότητας των αντικειμένων παρουσιάζει μεγάλη ομοιογένεια στο εσωτερικό κάθε κατηγορίας. Ο πίνακας 4 στο παράρτημα της μελέτης συγκεντρώνει και συστηματοποιεί τα αποτελέσματα της στατιστικής επεξεργασίας των ποσοτικών δεδομένων που συλλέγονται από το κατάστιχο.

Συνολικά καταγράφεται ένας ελάχιστος αριθμός 5.030 αντικειμένων. Από τη στατιστική μελέτη του καταλόγου φαίνεται ότι σχεδόν ο μισός αγιορείτικος θησαυρός που συγκεντρώθηκε στην Ύδρα ανήκε στη μονή Ιβήρων – αν προστεθούν και τα μη-ποσοτικοποιημένα εγγραφόμενα αντικείμενα πιθανόν άγγιζε το 50%. Ακολουθεί η Ξηροποτάμου με μια ποσόστωση που έφτανε περίπου στο 20% (και πάλι λόγω ελλειπτικών εγγραφών). Αντιθέτως οι μονές Καρακάλλου και Σίμωνος Πέτρας έφεραν τη μικρότερη συμμετοχή στο συνολικό θησαυρό καθώς και οι δύο μαζί οριακά συγκέντρωναν το 15% των εγγεγραμμένων αντικειμένων. Δεν μπορεί να δοθεί μια εύκολη ερμηνεία αυτής της διαφοροποίησης. Η γεωγραφική θέση της κάθε μονής δεν φαίνεται να έπαιξε καθοριστικό ρόλο. Πιθανές λεπτομέρειες που μας διαφεύγουν όπως οι συνθήκες εκκένωσης του μοναστηριού, η χωρητικότητα του πλοίου στο οποίο φόρτωσαν τον θησαυρό, ο αριθμός των μοναχών που ανέλαβε τη μεταφορά και η διάθεση των μοναχών που έμεναν πίσω να υπερασπιστούν τα ιερά αντικείμενα της μονής πιθανόν καθόρισαν τις ποσότητες που φυγαδεύτηκαν. Σε κάθε περίπτωση η μεταφορά 53 και 29 κιβωτίων από τους Ιβηρίτες και τους μοναχούς της Παντελεήμονος αντίστοιχα αντανάκλα μαζική έξοδό τους – ή τουλάχιστον περισσότερο συμμετοχική και οργανωμένη φυγή από ό,τι στις άλλες μονές. Ο επόμενος πίνακας καταγράφει αυτή την πραγματικότητα.

Πίνακας 1. Συμμετοχή της κάθε μονής στον συνολικό θησαυρό

	1	2		1	2
Ιβήρων	2.165*	43,04	Ξηροποτάμου	841*	16,72
Παντελεήμονος	607*	12,07	Α. Παύλου	430	8,55
Σ. Πέτρα	276	5,49	Καρακάλλου	320	6,36
Εσφιγμένου	391	7,77	Σύνολο	5.030*	100

1: απόλυτος αριθμός αντικειμένων. 2: ποσοστιαία συμμετοχή της κάθε μονής στον συνολικό θησαυρό. *: ελάχιστος αριθμός αντικειμένων

Αυτή η υπόθεση μπορεί επίσης να ερμηνεύσει την παρουσία σημαντικού αριθμού αντικειμένων κοσμικής χρήσης στους θησαυρούς κυρίως των Ιβηριτών και δευτερευόντως των μονών Ξηροποτάμου και Παντελεήμονος.³⁶ Μάλιστα, η περίπτωση της ρωσικής μονής είναι αξιοπεριεργή καθώς οι μοναχοί της φαίνεται να μετέφεραν περισσότερα κοσμικά παρά ιερά σκεύη. Με άλλα λόγια, οι μεταφορές μεγάλου αριθμού χρηστικών σκευών και ρούχων αντανακλούν και καταδεικνύουν μετακίνηση περισσότερων μοναχών από αυτές τις τρεις μονές σε σχέση με τις υπόλοιπες. Βέβαια, να επισημανθεί ότι γενικά η αναλογία αντικειμένων λειτουργικού ή ιερού χαρακτήρα σε σχέση με αυτά κοσμικής χρήσης είναι συντριπτικά υπέρ των πρώτων, περίπου 3:1, όπως καταγράφεται στον πίνακα 2. Ακραία περίπτωση είναι η Καρακάλλου οι μοναχοί της οποίας μετέφεραν σχεδόν αποκλειστικά αντικείμενα λειτουργικού και ιερού χαρακτήρα.

Ο θησαυρός περιλαμβάνει τρεις κατηγορίες ιερών αντικειμένων, άμφια, άμφια της Αγίας Τράπεζας και ιερά σκεύη. Τα άμφια κατέχουν τα ποσοτικά πρωτεία, αποτελώντας από μόνα τους περίπου το ένα τρίτο του συνολικών αριθμού αντικειμένων που συγκεντρώθηκαν στην Ύδρα και το μισό (47,34%) του συνόλου των ιερών και λειτουργικών αντικειμένων. Όλα τα γνωστά άμφια εκπροσωπούνται στην οικεία κατηγορία κάθε μονής. Οι αριθμοί είναι μεγάλοι για ορισμένα είδη

³⁶ Παρά τη φαινομενική υπεροχή της μονής Παντελεήμονος ως προς την κατοχή κοσμικών αντικειμένων τα πρωτεία ανήκουν μάλλον στην Ιβήρων καθώς ο αριθμός των μη-αριθμημένων ρούχων πρέπει να είναι σημαντικός.

Πίνακας 2. Ποσόστωση ιερού και κοσμικού θησαυρού

	1	2		1	2
Ιβήρων	60,97	39,03	Ξηροποτάμου	78,12	21,88
Παντελεήμονος	59,80	40,20	Α. Παύλου	88,14	11,86
Σ. Πέτρα	92,03	7,97	Καρακάλλου	98,44	1,56
Εσφιγμένου	93,61	6,39	Σύνολο	72,64	27,36

1: ποσοστιαίο κλάσμα του ιερού θησαυρού. 2: ποσοστιαίο κλάσμα του κοσμικού θησαυρού

αμφίων, τα περισσότερα από τα οποία συνήθως φέρουν οι Ιβηρίτες.³⁷ Μερικά παραδείγματα είναι ενδεικτικά: τα 402 ζεύγη υπομάνικων, τα 311 πετραχήλια και τα 214 φαιλόνια (με την Ιβήρων να έχει τα 103, 158 και 65 αντίστοιχα) αποτελούν τα δημοφιλέστερα και πλέον αντιπροσωπευόμενα άμφια. Την επόμενη περισσότερο εμφατική παρουσία έχουν τα ιερά σκεύη. Οι θησαυροί και των επτά μονών περιέχουν όλα τα γνωστά ιερά σκεύη: δισκοπότηρα, αναλόγια, αρτοφόρια, εξαπτέρυγα, θυμιατά, μανουάλια, καντήλια, τρικέρια, μίτρες, λεκάνες, πολυελαίους και άλλα πολλά. Διακρίνουμε τους 344 σταυρούς, από τους οποίους οι 209 ήταν ασημένιοι και οι 2 επίχρυσοι, τα 104 δισκάρια, από τα οποία 40 ασημένια και ένα επίχρυσο, 33 λαβίδες, 13 λόγχες, 28 αγιοπότηρα και 11 ασημένια κατζία. Δίπλα σε αυτά, εγγράφονται σε μικρότερους αριθμούς τα άμφια της Αγίας Τράπεζας, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν οι 113 αέρηδες και τα 212 καλύμματα της Αγίας Τράπεζας.

Παράλληλα με τα προαναφερθέντα ιερά αντικείμενα με λειτουργική χρήση, οι μοναχοί διέσωσαν τιμαλφή με σημαντικό συμβολικό βάρος και θρησκευτική αξία. Συνολικά, περίπου 10% των αντικειμένων που μετέφεραν οι Αγιορείτες με κίνδυνο της ζωής τους ήταν εικόνες, ιερά λείψανα και βιβλία. Εικόνες ποικίλων μεγεθών, ασημένιες ή απλές, αλλά και απλά στεφάνια εικόνων φυγαδεύτηκαν από όλα τα μοναστήρια ανεξαιρέτως. Καθώς λεπτομέρειες για το απεικονιστικό πε-

³⁷ Τα ποσοτικά πρωτεία των Ιβηριτών κλονίζονται μόνο στις κατηγορίες των στιχάρων, περιζώνων και των οραρίων όπου η Ξενοφάντος (με 55 στιχάρια από τα 159 συνολικά), η Εσφιγμένου (με 100 από τα 190 περιζώνια) και η Ξηροποτάμου (με 35 από τα 91 οράρια) δεσπόζουν αντίστοιχα.

ριεχόμενο των εικόνων δεν εγγράφονται στα κατάστιχα, ελάχιστα ασφαλή συμπεράσματα μπορούν να διατυπωθούν ως προς τις προτεραιότητες και τα κριτήρια που υιοθέτησαν οι φυγάδες. Πάντως είναι γεγονός ότι στους καταλόγους και των επτά μονών εγγράφεται τουλάχιστον μία εικόνα της Παναγίας, είδος λάβαρου υπό την ιερή σκέπη του οποίου ταξίδευαν οι μοναχοί. Μάλιστα η εικόνα της Θεοτόκου από την μονή Ιβήρων θεωρήθηκε τόσο πολύτιμη ώστε τη φύλαξή της ανέλαβε προσωπικά ο Γεώργιος Κουντουριώτης. Έχουμε την εντύπωση ότι η βασική πολιτική των μοναχών ανεξάρτητα από τη μονή προέλευσης ήταν η διάσωση μίας βαρυσήμαντης εικόνας της Θεοτόκου και όσο δυνατών περισσότερων ασημένιων. Τις περισσότερες διέσωσαν οι μοναχοί της Παντελεήμονος, και ακολουθούν οι φυγάδες της Ιβήρων. Εντούτοις η πλέον εντυπωσιακή περίπτωση είναι αυτή της Αγίου Παύλου οι μοναχοί της οποίας μετέφεραν οκτώ ασημένιες εικόνες της Θεοτόκου.

Ανάλογη ήταν η τάση διάσωσης βιβλίων, ιερών αλλά πιθανόν και κοσμικών. Το ελάχιστο 130 τόμοι εγγράφονται στο κατάστιχο της Ύδρας αν και σαφέστατα ήταν πολύ περισσότεροι. Εκ πρώτης όψεως, τα πρωτεία κατέχει και πάλι η μονή Ιβήρων οι μοναχοί της οποίας διέσωσαν κυριολεκτικά μια μικρή βιβλιοθήκη 76 βιβλίων. Όμως πιθανόν η εικόνα αυτή στρεβλώνεται από την ατελή καταγραφή του θησαυρού της ρωσικής μονής, ο οποίος περιλαμβάνει δεκαεπτά σεντούκια με τυπωμένα και δύο σεντούκια με χειρόγραφα βιβλία. Ο καταστιχογράφος της ελληνικής κυβέρνησης δεν μπόρεσε να ανοίξει τα κιβώτια και να καταμετρήσει το περιεχόμενό τους. Από την άλλη, με εξαίρεση τους εξόριστους της Καρακάλλου, οι οποίοι έφεραν μαζί τους μια αξιόλογη συλλογή δεκαοκτώ ιερατικών βιβλίων, οι μοναχοί των υπολοίπων τριών μονών περιορίστηκαν σε μια πεντάδα βασικών λειτουργικών βιβλίων.

Από αυτά τα βιβλία, 57 ήταν ευαγγέλια, από τα οποία 39 ασημένια, 7 επιχρυσωμένα και ένα ολόχρυσο, ενώ 27 ευαγγέλια ανήκαν στη μονή Ιβήρων και 9 στην Ξηροποτάμου. Τα 12 τετραευαγγέλια ήταν το επόμενο περισσότερο συχνά εγγραφόμενο βιβλίο, ενώ λειτουργικά βιβλία, όπως η Αποκάλυψη, το Ψαλτήρι ή η Παλαιά Διαθήκη, απαντώνται σε μία ή δύο εγγραφές συνολικά. Παράλληλα, οι μοναχοί των μονών Παντελεήμονος, Ξηροποτάμου και Καρακάλλου έφεραν τα χρυσόβουλα και τα σουλτανικά διατάγματα των μονών τους, σε μια

προσπάθεια να διατηρήσουν τεκμήρια της γαιοκτητικής υπόστασής τους. Κοσμικοί τίτλοι βιβλίων δεν αναφέρονται, αλλά υποθέτουμε ότι ανάμεσα στους 31 μη τιτλοφορούμενους τόμους της Ιβήρων και στα 17 σεντούκια με τυπωμένα βιβλία του ρωσικού μοναστηριού θα υπήρχαν και βιβλία μη-θρησκευτικού περιεχομένου. Η περίπτωση της Παντελεήμονος είναι μοναδική ως προς τις προτεραιότητες των μοναχών της: στα 19 σεντούκια που μεταφέρθηκαν στην Ύδρα, προφανώς περιεχόταν η βιβλιοθήκη της μονής η οποία κρίθηκε άξια να σωθεί, πιθανόν σε βάρος άλλων πολύτιμων αντικειμένων και κειμηλίων.

Ειδικό συμβολικό βάρος για την πίστη και το ηθικό των φυγάδων, αλλά και την ιστορία της εκάστοτε μονής είχαν τα άγια λείψανα που έφεραν οι μοναχοί μαζί τους. Πρόκειται για κατηγορία των μοναστικών θησαυρών που δύσκολα ποσοτικοποιείται. Κάρες, χέρια, πόδια και άλλα λείψανα αγίων μεταφέρθηκαν σε ειδικές λειψανοθήκες, σακουλάκια ή κασόνια, συχνά μαζί με άλλα αντικείμενα. Με εξαίρεση την Εσφιγμένου, όλες οι υπόλοιπες μονές διέσωσαν μια έστω μικρή συλλογή αγίων λειψάνων, οι δε Ιβηρίτες κουβάλησαν 52 κουτιά με λείψανα.

Όπως προαναφέρθηκε, ο αριθμός των καταγεγραμμένων κοσμικών αντικειμένων κάθε μονής πιθανόν σχετίζεται με τον αριθμό των φυγάδων μοναχών της αλλά και τις συνθήκες εγκατάλειψης της χερσονήσου πριν την είσοδο του οθωμανικού στρατού. Η σπουδή των μοναχών για τη διάσωση των ιερών θησαυρών αλλά και της ζωής τους και οι χωρητικοί περιορισμοί που έθεταν τα σκάφη που χρησιμοποιήθηκαν ελαχιστοποίησαν τις δυνατότητες μεταφοράς περιττών αντικειμένων. Έτσι οι μοναχοί των 6 μονών δεν θεώρησαν το εγχείρημα μεταφοράς ενδυμάτων πρωτεύουσας σημασίας, σε αντίθεση με τους Ιβηρίτες οι οποίοι έφεραν στην Ύδρα έναν απροσδιόριστο αλλά σαφέστατα μεγάλο αριθμό ρούχων τυλιγμένων σε 6 τσουβάλια, 3 δεσμίδες (τέγκια), ένα φορτζέρι, και ένα τζαμαντάνι, δίπλα σε 104 άλλα καταγεγραμμένα με το όνομα τους και διακριτά είδη ενδυμασίας. Ανάμεσα στα τελευταία ξεχωρίζουμε 10 γούνες, 17 πουκάμισα, 8 βρακοζώνες και 7 αντεριά.

Ο αριθμός των καταγεγραμμένων υφασμάτων ειδών οικιακής χρήσης είναι μεγαλύτερος και η κατανομή τους στις μονές περισσότερο ομαλή. Πρόκειται για ποικίλα υφάσματα εγγραφόμενα είτε υπό τον συλλογικό όρο «πανικά» είτε αριθμημένα με τα ονόματά τους. Ενδει-

κτικά σημειώνουμε 120 μαντήλια, 35 κιλίμια, 33 μαξιλάρια διαφόρων μεγεθών, 29 σεντόνια, 25 παπλώματα και 14 πετσέτες ανάμεσα σε πολλά άλλα υφασμάτινα τεμάχια σε μικρότερους αριθμούς και επιμεριζόμενα κυρίως στις μονές Ιβήρων, Παντελεήμονος και Ξηροποτάμου. Σε αυτά πρέπει να προστεθούν 6 κασελάκια διαφόρων τύπων τα οποία περιείχαν αποκλειστικά άγνωστες ποσότητες πανικών από την Ιβήρων.

Η πλέον δημοφιλής κατηγορία είναι αυτή της μεταλλικής οικοσκευής. Αν και η κατανομή αυτών των αντικειμένων στις μονές είναι η ίδια με αυτή των υφασμάτων ειδών, η ποικιλία τους είναι πολύ μεγαλύτερη. Επιπλέον, πολλά σκεύη ήταν ασημένια, γεγονός που συντελούσε στην προσαύξηση της χρηματικής αξίας τους και την προεξέχουσα θέση τους ανάμεσα στα υπόλοιπα είδη κοσμικής χρήσης. Σε αυτή την υπεροχή πιθανόν να συντελούσαν ακόμη και αισθητικοί λόγοι καθώς συχνά αυτά τα σκεύη έφεραν καλλιτεχνικές απεικονίσεις. Μερικά παραδείγματα καταγεγραμμένων μεταλλικών σκευών είναι ενδεικτικά: συνολικά εγγράφονται το ελάχιστο 212 κουτάλια και μαχαιροπήρουνα διαφόρων ειδών, 55 σκεύη μαγειρέματος ή σερβιρίσματος (καζάνια, τεντζερέδες, μπρίκια, μαστραπάδες, λεκάνες διαφόρων μεγεθών και ειδών), 270 ποτήρια και φλιτζάνια, 20 πιάτα αλλά και πιο σπάνια αντικείμενα όπως δίχτυα, τεκτονικά εργαλεία, μία ζυγαριά, ένας καθρέφτης, ένα ψαλίδι, 10 φανάρια, 3 ρολόγια (ένα ξυπνητήρι και ένα του κόρφου), ένας μπεζαχτάς, ματογυάλια, μέχρι και κιάλι. Πρόκειται για εκτενέστατο κατάλογο και εξαιρετική τεκμηρίωση των υλικών όρων ζωής στις αγιορείτικες μονές στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

Ένα μικρό μέρος του αγιορείτικου θησαυρού αποτελείται από αντικείμενα διακοσμητικού χαρακτήρα και πολύτιμα μέταλλα. Τα κοσμήματα και τα στολίδια, πιθανά συμπλήρωναν τα άμφια, χωρίς όμως να μπορούν να θεωρηθούν ιερά αντικείμενα. Έτσι, ξεχωρίζουν τα 31 ζεύγη τσαπρακιών (ζευγαρωτών στολιδιών ζώνης), τα 23 ασημένια κουμπιά, όπως και οι 3 πούλουδες (διακοσμητικά άνθη). Παράλληλα με τα κοσμήματα, με λίγο μεγαλύτερη διασπορά και σε σημαντικότερες ποσότητες εμφανίζονται ασήμι και χρυσός σε φύλλα, πλάκες, λάμες, βέργες ή τεμάχια – πιο σπάνια σε μορφή νομισμάτων. Αυτές οι συσσωρεύσεις πολύτιμων μετάλλων σε μη-επεξεργασμένη μορφή εξυπηρετούσαν αποθησαυριστικές ανάγκες, πρακτική πολύ συνηθισμένη σε ένα προ-καπιταλιστικό και προ-νεωτερικό οικονομικό περι-

βάλλον. Αναφέρουμε παραδειγματικά τις 22 λάμες και 28 πλάκες ασημι των Ιβηριτών, τα 11 κομμάτια ασημιού της Σίμωνος Πέτρας, τα 37 χρυσά νομίσματα, τις 13 λάμες και 4 τις βέργες ασημιού της Ξηροποτάμου. Αναμφίβολα τα αντικείμενα αυτά είχαν υψηλή ανταλλακτική και χρηματική αξία, μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε συνθήκες οικονομικής δυσπραγίας και αποτελούσαν θησαυρό με την κοινή κυριολεκτική σημασία της λέξης. Εντούτοις, στα αγιορείτικα κατάστιχα ο αριθμός αυτών των αντικειμένων είναι μικρός σε σχέση με ανάλογες περιουσίες ιδιωτών όπως καταγράφονται σε κληρονομίες και προικοσύμφωνα γεγονός που πιθανόν καταδεικνύει οικονομική δυσπραγία της μοναστικής πολιτείας.

Όπλα έφεραν μόνο οι μοναχοί της Ιβήρων. Οι 291 οκάδες χαλασμένου μπαρουτιού, τα έντεκα τουφέκια, η μία σπάθα και η μία πιστόλα τους αποτελούν ανάμνηση της στρατιωτικής αναμέτρησης στην οποία μετείχαν ενεργά οι μοναχοί την προηγούμενη χρονιά. Όπως είναι γνωστό, ο οπλισμός της μοναστικής πολιτείας παραδόθηκε στους Οθωμανούς, οι οποίοι επιπλέον σε όλη τη διάρκεια της στρατιωτικής κατοχής που επέβαλαν στον Άθω αναζητούσαν και δήμευαν όπλα στα μοναστήρια. Τα λίγα προαναφερθέντα όπλα των Ιβηριτών είναι τα τελευταία που απέμειναν σε χέρια Αγιορειτών.

Τα περισσότερα από τα προαναφερθέντα μέρη του αγιορείτικου θησαυρού περιλάμβαναν αντικείμενα από ευτελή ή φθηνά υλικά. Όπως φαίνεται από τον πίνακα 4, το κλάσμα του συνολικού αγιορείτικου θησαυρού από πολύτιμα μέταλλα είναι σχετικά μικρό, ελάχιστα ανώτερο από 20% για τα ασημένια αντικείμενα και μόλις 2,50% για χρυσά ή επίχρυσα. Μια εικόνα σχετικής φτώχειας και σπανής των πολύτιμων μετάλλων αναδεικνύεται από τη μελέτη των καταλόγων του αγιορείτικου θησαυρού. Όπως είναι αναμενόμενο σχεδόν το 80% των ασημένιων αντικειμένων είναι ιερά και κοσμικά σκεύη. Ο επόμενος πίνακας συνοψίζει αυτή την πραγματικότητα.

Πίνακας 3. Αριθμός και ποσοστιαίο κλάσμα ασημένιων αντικειμένων σε κάθε κατηγορία του αγιορείτικου θησαυρού

	1	2
Άμφια	49	4,65
Άμφια Αγίας Τράπεζας	32	3,04
Ιερά σκεύη	476	45,20
Βιβλία	27	2,56
Εικόνες	46	4,37
Κοσμήματα	40	3,80
Λείψανα	11	1,04
Μέταλλα	11	1,04
Ενδύματα	2	0,19
Υφάσματα	1	0,09
Κοσμικά σκεύη	358	34

1: απόλυτος αριθμός αντικειμένων. 2: ποσοστιαία συμμετοχή της κάθε κατηγορίας στον συνολικό θησαυρό

Τα χρυσά, επίχρυσα ή χρυσοκέντητα αντικείμενα είναι αριθμητικά πολύ λίγα και αποτελούν ένα ελάχιστο κλάσμα του θησαυρού. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα 7 στιχάρια και το ένα ευαγγέλιο της μονής Ιβήρων, το ένα δυσκοπότηρο και τις 4 φούντες της μονής Παντελεήμονος, τα 37 νομίσματα της Ξηροποτάμου, τα 4 στιχάρια, 2 πετραχήλια και ένα φαιλόνιο της Καρακάλλου, όλα ολόχρυσα. Δίπλα σε αυτά εγγράφονται μερικά χρυσοκέντητα άμφια Αγίας Τράπεζας, όπως ο επιτάφιος της Καρακάλλου, επιχρυσωμένα ευαγγέλια, όπως ένα της Ιβήρων και δύο της Παντελεήμονος, και ασημόχρυσα ιερά σκεύη, για παράδειγμα οι 15 σταυροί της Εσφιγμένοι. Άλλες μεμονωμένες ως προς την στατιστική συχνότητά τους αλλά άξιες αναφοράς εγγραφές είναι τα μαργαριταρένια 8 εγκόλπια, 17 περιζώνια και μία κορώνα, το ένα χρυσό περιζώνιο με σμάλτο και διαμάντια, όλα μέρος του θησαυρού των Ιβηριτών.

Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι οι θησαυροί μεταφέρθηκαν με μαμούλα διαφόρων τύπων, όπως φορτσέρια, κασέλες και σεντούκια σε ποι-

κύλους αριθμούς και μεγέθη, αλλά και με περισσότερα πρόχειρα μέσα, όπως τσουβάλια, ζεμπίλια, καλάθια, σεπέτια, κουτιά και σακιά. Μέσα σε αυτά βρίσκονταν άτακτα συσσωρευμένα και πρόχειρα τοποθετημένα τα πολύτιμα αντικείμενα, προφανής ένδειξη της βιασύνης με την οποία οι μοναχοί τα συγκέντρωσαν και αποθήκευσαν για το ταξίδι.

Συμπερασματικά, η μελέτη των καταλόγων στη βάση μιας στοιχειώδους περιγραφικής στατιστικής υποδεικνύει αρχικά μια μάλλον βέβαιη συσχέτιση ανάμεσα στα μεγέθη των θησαυρών και τον αριθμό των φυγάδων μοναχών κάθε μονής. Έτσι, οι μονές Ιβήρων, Ξηροποτάμου και Παντελεήμονος πρέπει να αντιπροσωπεύονταν από μεγαλύτερες ομάδες μοναχών σε σχέση με τα υπόλοιπα μοναστήρια. Διαπιστώθηκε ακόμη, ότι αν και η διαδικασία διάσωσης των θησαυρών έλαβε χώρα σε συνθήκες ακραίας σπουδής και πιθανόν πανικού, οι μοναχοί κατάφεραν να ακολουθήσουν ορισμένες κατευθυντήριες γραμμές. Η διάσωση πρωτευόντως ιερών αντικειμένων, και μόνον όπου υπήρχε δυνατότητα μεταφοράς κοσμικών και άλλων χρηστικών τιμαλφών, και η ένταξη στον ιερό θησαυρό αντικειμένων με μεγάλη συμβολική σημασία όπως λείψανα, ένα ευαγγέλιο και μία εικόνα της Θεοτόκου, αποτέλεσαν κοινές πρακτικές για όλες τις μονές. Δευτερευόντως, προσοχή δόθηκε στα ασημένια και τα ελάχιστα χρυσά σκεύη και ό,τι άλλο μπορεί να ανταποκρινόταν σε σημαντική χρηματική αξία. Τέλος, μονές οι οποίες είχαν τη δυνατότητα μετέφεραν *en masse* ό,τι ιδιαίτερο θεωρούσαν σημαντικό οι ίδιες, πιθανόν σε βάρος άλλων βαρύτιμων αντικειμένων. Η διάσωση της βιβλιοθήκης της μονής Παντελεήμονος από τους μοναχούς της αποτελεί ένα ωραίο παράδειγμα αυτής της κατ' εξαίρεση διάσωσης. Αυτές οι λίγες παρατηρήσεις αντανακλούν μερικές από τις πρακτικές και προτεραιότητες των μοναχών. Όμως σε κάθε περίπτωση, αυτή η μοναδική συγκυρία στην ιστορία της μοναστικής πολιτείας πρέπει να μελετηθεί με περισσότερο συστηματικό τρόπο, με αρχειακό υλικό το οποίο θα ανταποκρίνεται στο σύνολο των μοναστηριών και θα φωτίζει όλες τις όψεις αυτής της ιδιαίτερης μαζικής μετακίνησης ανθρώπων και κειμηλίων.

Πίνακας 4. Αριθμός αντικειμένων και ποσοστιαία συμμετοχή της κάθε κατηγορίας στον θησαυρό των επτά μονών

	Ιβήρων		Παντελεήμονος		Σ. Πέτρα		Εσφιγμένου		Ξηροποτάμου		Α. Παύλου		Καρακάλλου		Σύνολο	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Αμφια	534	24,67	159	26,19	119	43,12	201	51,41	358	42,57	150	34,88	180	56,25	1.701	33,82
Αμφια Αγίας Τράπεζας	187	8,64	65	10,71	36	13,04	73	18,67	128	18,91	112	26,05	49	15,31	681	13,54
Ιερά σκεύη	420*	19,40	79*	13,01	61	22,10	61	15,60	142	13,20	85	19,77	52	16,25	869	17,28
Εικόνες	39	1,80	47	7,74	8	2,90	26	6,65	3	0,36	2	0,47	7	2,19	132	2,62
Λείψανα	64	2,96	5	0,82	26	9,42			14	1,66	23	5,35	9	2,81	141	2,80
Βιβλία	76	3,51	8*	1,32	4	1,45	5	1,28	12*	1,43	7	1,63	18	5,63	130	2,58
Ρούχα	104*	4,80									5	1,16			109	2,17
Σκεύη	522	24,11	139*	22,90	9	3,26	1	0,26	40	4,76	37	8,60			748	14,87
Υφασμάτινα	140*	6,47	79	13,01	1	0,36	24	6,14	58	6,90	9	2,09	3	0,94	314	6,24
Κοσμήματα	14	0,65	17	2,80					31	3,69					62	1,23
Μετάλλα	52*	2,40	9	1,48	12	4,35			55	6,54			2	0,63	130	2,58
Όπλα	13	0,60													13	0,26
Σύνολο	2.165*	100	607*	100	276	100	391	100	841*	100	430	100	320	100	5.030*	100
Ασημένια	603	27,85	40	6,58	105	38,04	79	20,20	139	16,52	79	18,37	2	0,63	1056	20,99
Χρυσά	35	1,62	21*	3,46			3	0,77	43	5,11	2	0,47	21	6,56	125	2,49
Συσκευασίες	53		29		5		2		13		12		3		117	

1: απόλυτος αριθμός αντικειμένων. 2: ποσοστιαία συμμετοχή της κάθε κατηγορίας στον θησαυρό της μονής. *: ελάχιστος αριθμός αντικειμένων

Δημήτριος Κάσσης*

Η βουλγαρική δυστοπία στην ταξιδιωτική αφήγηση των Stanislas Graham Bower Saint-Clair και Charles Brophy

Οι Stanislas Graham Bower Saint-Clair (1835-1887) και Charles Brophy ήταν δύο στρατιωτικοί που υπηρέτησαν στον οθωμανικό στρατό κατά τον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο του 1878-79. Ο Bower Saint-Clair είχε αποκτήσει το προσωνύμιο Χινταγιέτ πασάς χάρη των υπηρεσιών του ως εθελοντή στον οθωμανικό στρατό.¹ Από πατέρα-γόνου σκωτσέζικης αριστοκρατικής οικογένειας, τον στρατιωτικό Alexander Saint Clair, ο οποίος υπηρέτησε στην Ινδία, και από Πολωνο-λιθουανή μητέρα, την Pelagia Kosakowska, ο Bower Saint-Clair είχε μεγαλώσει σε οικογενειακό περιβάλλον με έντονες αντιρωσικές τάσεις. Κατετάγη στον βρετανικό στρατό στη φάση του Κριμαϊκού Πολέμου και στη συνέχεια υπηρέτησε ως πρόξενος στη Βουλγαρία, στις πόλεις Βάρνα και Μπουργκάς.² Έγινε περισσότερο γνωστός για την υποκίνηση στάσης ενάντια στον βουλγαρικό πληθυσμό στο όρος Ροδόπη, επιχειρώντας να ανακαταλάβει για λογαριασμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέρος των εδαφών που είχε κερδίσει η Βουλγαρία με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, το 1878.³ Λαμβάνοντας υπόψη την έντονη εμπλοκή τού πρώτου από τους δύο συγγραφείς στις πολιτικές και πολεμικές εκστρατείες στην περιοχή της Βουλγαρίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, αναπόφευκτα η αντιβουλγαρική του ερμηνεία των γεγονότων καθίσταται ιδιαίτερα αισθητή στο αφήγημά του *Διαμονή στη Βουλγαρία: ή, Σημειώσεις σχετικά με τους Πόρους και τη Διοίκηση της Τουρκίας, την Κατάσταση και τον Χαρακτήρα, τα Έθνη και*

* Διδάκτωρ Αγγλικής Φιλολογίας ΕΚΠΑ.

¹ Dimitrios Kassis, *Glimpses of the Bulgarian Other in British Travel Literature* (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars, 2023), 51.

² Zhivko Hristov, "Bulgarian Revival Culture-An Axiological Perspective in the Texts of Januarius Maggahan and Stanislas St. Clair," *English Studies* 1.2 (2015): 43.

³ Στο ίδιο, 44.

τα Έθιμα και τη Γλώσσα των Χριστιανικών και Μουσουλμανικών Πληθυσμών, αναφορικά με το Ανατολικό Ζήτημα.⁴

Αντίστοιχα, ο δεύτερος συγγραφέας του παρόντος αφηγήματος, Charles Brophy, με τον οποίο ο Bower Saint-Clair έγραψε το οδοιπορικό που δημοσιεύτηκε το 1869, λίγα χρόνια πριν από την απελευθέρωση της Βουλγαρίας από τον οθωμανικό ζυγό, διατέλεσε υποπρόξενος της Βρετανίας στο Μπουργκάς.⁵

Προτού εξετάσει κανείς το κυρίως κείμενο, αξίζει να επισημανθούν δύο διαφορετικά σημεία που σχετίζονται με το συγκεκριμένο ταξιδιωτικό αφήγημα. Πρώτον, οι δύο συγγραφείς ήταν πολιτικοί, στρατιωτικοί και κυβερνητικά στελέχη κατά την εποχή της παραγωγής του βιβλίου, με ισχυρούς δεσμούς με την οθωμανική κυβέρνηση. Από αυτή την άποψη, οι παραπάνω ιδιότητές τους επηρεάζουν το κείμενό τους, λαμβάνοντας υπόψη τη στενή τους σχέση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία τόσο ιδεολογικά όσο και επαγγελματικά, γεγονός που επιβεβαιώνει το επιχείρημα της Todorova ότι ένας σημαντικός αριθμός ταξιδιωτών στη Βουλγαρία ήταν «διπλωματικοί πράκτορες ή στρατιωτικοί παρατηρητές», σε αντίθεση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες τις οποίες επισκέφθηκαν οι Βρετανοί στο πλαίσιο του *Grand Tour* ή των ψυχαγωγικών επιδιώξεών τους.⁶

Εκτός από τις πολλαπλές ιδιότητες των συγγραφέων ως πολιτικών και στρατιωτικών, είναι εξίσου σημαντικό να σημειωθεί ότι αυτό το οδοιπορικό γράφτηκε υπό το φως του Κριμαϊκού Πολέμου και εστιάζει αποκλειστικά στην αναπαράσταση των ηθών και εθίμων του βουλγαρικού έθνους, σε αντιδιαστολή με άλλα ταξιδιωτικά κείμενα που επικεντρώνονταν σποραδικά στη Βουλγαρία ως ανεξάρτητη εθνική ή πολιτιστική οντότητα.⁷ Από αυτή την άποψη, το κείμενο των Bower Saint-Clair και Brophy έχει μεγάλη σημασία εφόσον αποτελεί λεπτομερή απεικόνιση της Βουλγαρίας στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ξεφεύγοντας έτσι από την περιστασιακή και σύντομη αναφορά στους Βούλγαρους σε ταξιδιωτικά βιβλία κατά τη διάρκεια του 18^{ου} και των αρ-

⁴ Kassis, *ό.π.*, 52.

⁵ Kassis, *ό.π.*, 53.

⁶ Marija Todorova, "The Course of Discourses of Bulgarian Nationalism." In *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*, ed. Peter F. Sugar (Washington, DC: American University Press, 1995), 55.

⁷ Kassis, *ό.π.*, 54.

χών του 19^{ου} αιώνα, γεγονός που σηματοδοτεί τη μετάβαση της Βουλγαρίας από μια απλή υποτελή επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε μια πιθανή αντίπαλη στρατιωτική δύναμη με την έλευση του ρωσοτουρκικού πολέμου.⁸

Λαμβάνοντας υπόψη το παραπάνω ιστορικό πλαίσιο, το κείμενο των Bower Saint-Clair και Brophy μετατρέπεται σε συστηματική υπονόμευση του βουλγαρικού έθνους προκειμένου να διαφυλαχθεί η ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας καθώς και η βρετανική παρουσία στα Βαλκάνια.⁹ Όπως συμβαίνει με τους περισσότερους Βρετανούς περιηγητές που πραγματοποιούσαν οδοιπορικό στη Βουλγαρία του 19^{ου} αιώνα, ένα από τα κύρια μελήματα των δύο συγγραφέων είναι να αυτοπροσδιοριστούν σε σχέση με την ιδιότητά τους ως συγγραφέων. Στην εισαγωγική τους δήλωση, οι Bower Saint-Clair και Brophy απευθύνονται στους αναγνώστες τους τονίζοντας την αδιαμφισβήτητη τεχνογνωσία τους σε όλα τα θέματα που συνδέονται με τη Βουλγαρία και τον σλαβικό κόσμο, προβαίνοντας στην υπερβολική δήλωση ότι η μακρόχρονη διαμονή τους στη Βουλγαρία τους επέτρεψε να γνωρίζουν «όλες τις σλαβικές γλώσσες και διαλέκτους», καθώς και την ίδια την τουρκική γλώσσα. Όπως σημειώνουν στον πρόλογο:

Ένας από αυτούς έχει ζήσει στη Βουλγαρία για σχεδόν τρία χρόνια και, εκτός από την πολυετή εμπειρία της Ανατολικής Ευρώπης και των λαών της, γνωρίζει καλά τουρκικά και γνωρίζει καλά όλες τις σλαβονικές γλώσσες και διαλέκτους, μεταξύ των οποίων η Βουλγαρία είναι φυσικά· ταξινομημένος? ο άλλος έχει περάσει δεκαοκτώ μήνες στο ίδιο χωριό και γνωρίζει αρκετά τουρκικά.¹⁰

Με τη συγκεκριμένη δήλωση, μπορεί κανείς εύκολα να κατανοήσει ότι οι δύο συγγραφείς επιδιώκουν να υπερτονίσουν την αυθεντία τους για ζητήματα βαλκανικής πολιτικής, δίνοντας υπερβολική έμφαση όχι μόνο στην πολυμάθειά τους σε στρατιωτικά θέματα αλλά και στην εξοικείωσή τους με όλους τους σλαβικούς πολιτισμούς και γλώσσες,

⁸ Todorova, *ό.π.*, 56.

⁹ Kassis, *ό.π.*, 52.

¹⁰ Stanislas Bower Saint-Clair and Charles Brophy, *A residence in Bulgaria; or, Notes on the resources and administration of Turkey, the condition and character, manners, customs, and language of the Christian and Musselman populations, with reference to the Easter question*. London: John Murray, 1869, v.

λόγω της ετήσιας παραμονής τους στη Βουλγαρία, γεγονός που καταδεικνύει τη συνολική προσπάθειά τους να θίξουν τα ζητήματα που αντιμετωπίζουν από μια ισχυρή, έγκυρη αφηγηματική θέση.¹¹ Από τη μια πλευρά, η αυθεντία τους μπορεί να αμφισβητηθεί από τις ελλείψεις περιγραφές τους για τους διάφορους πληθυσμούς και τα έθιμα της Βουλγαρίας, καθώς παρουσιάζουν τα πάντα από μια αποστασιοποιημένη σκοπιά που αποδεικνύει την άγνοιά τους για τα ξεχωριστά χαρακτηριστικά της βουλγαρικής εθνικότητας. Όπως υποστηρίζει η Κίρονα,

Παρά το γεγονός ότι ταξίδεψαν σε πολλές βουλγαρικές πόλεις και χωριά, ο St. Clair και ο Brophy δεν ξεχώρισαν ποτέ ούτε τους ανθρώπους ούτε τα σπίτια τους. Μοιάζουν όλοι ίδιοι: θαμποί άντρες ντυμένοι με σκοτεινά χρώματα, ακατάληπτοι και ύποπτοι στον βαθμό που ένας αξιοπρεπής άντρας πρέπει πάντα να κρατά ένα όπλο πάνω του.¹²

Από την άλλη πλευρά, η επιθυμία των συγγραφέων να παρουσιάσουν το οδοιπορικό τους ως προϊόν αδιαμφισβήτητης αυθεντίας θυμίζει την ύπαρξη δύο διαφορετικών κατηγοριών ανδρικών αφηγηματικών θέσεων στη βρετανική ταξιδιωτική λογοτεχνία, της έγκυρης (authoritative) και της αυτοκαταφρονητικής (self-deprecatory). Με βάση αυτή τη διάκριση, ο Carl Thompson υποστηρίζει ότι υπάρχουν ταξιδιωτικοί συγγραφείς που διακατέχονται από μια ισχυρή αυτοπεποίθηση, αλλά που για κάποιο λόγο αποτυγχάνουν να επιτύχουν πλήρως αυτή την ισχυρή αυτοεικόνα ενώ άλλοι ταξιδιώτες φαίνεται σκόπιμα να αρνούνται ή/και να ανατρέπουν τις έγκυρες στάσεις που είναι πιο συνηθισμένες στο είδος μέσα από την προσωπική τους απαξίωση, όπου κοροϊδεύουν τις δικές τους καθυστερημένες ή αδύναμες ταξιδιωτικές προσπάθειες.¹³

Παρά την υποτιθέμενη πολυμάθειά τους σε όλα τα θέματα σχετικά με τον βουλγαρικό πολιτισμό και την ιστορία, οι Bower Saint-Clair και Brophy αναφέρονται σε τυχόν λάθη και έλλειψη κατάλληλης βιβλιογραφίας κατά τη συγγραφή του οδοιπορικού τους, μια δήλωση που έρχεται σε αντίθεση με την αυτοεικόνα τους ως παντογνώστες τα-

¹¹ Kassis, *ό.π.*, 53.

¹² Milena Kirova, "Bulgaria Imagined: English Travelnotes on Bulgaria from Mid-19th Century," *Colloquia Comparativa Litterarum* (2015): 62.

¹³ Carl Thompson, *Travel Writing*. New York: Routledge, 2011, 125.

ξιδιώτες. Όπως αναφέρουν οι συγγραφείς, «ως δικαιολογία για τις πολλές ελλείψεις και ελαττώματα του βιβλίου τους, οι συγγραφείς πρέπει να δηλώσουν ότι γράφτηκε χωρίς τη δυνατότητα πρόσβασης σε έργα αναφοράς, ιστορικά ή στατιστικά, και επηρεάστηκε από διακοπές της συγγραφής λόγω ασθενειών.¹⁴

Το ότι οι δύο συγγραφείς αξιοποιούν διαφορετικές αφηγηματικές θέσεις είναι κάτι παραπάνω από προφανές, δεδομένου ότι υπογραμμίζουν συνεχώς τις εμπειρίες τους, που αντιμετωπίζονται ως πιο σημαντική απόδειξη από την επιστημονική διαδικασία απόκτησης πληροφοριών για τον ταξιδιωτικό προορισμό, τονίζοντας «την ξεκάθαρη και κυριολεκτική αλήθεια» των αφηγημένων σκηνών και επιχειρημάτων. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρουν οι Bower Saint-Clair και Brophy, τα γραφόμενα «είναι η ξεκάθαρη και κυριολεκτική αλήθεια, και τα συμπεράσματα που εξάγονται από αυτά είναι τέτοια που πρέπει να επηρεάσουν κάθε αδιάφορο άτομο που γνωρίζει τις επαρχιακές περιοχές της Τουρκίας στην Ευρώπη».¹⁵

Με βάση το παραπάνω απόσπασμα, αυτό που εντυπωσιάζει τον αναγνώστη είναι οι βολικές αυτοπεριγραφές των συγγραφέων, οι οποίοι προσπαθούν να οικοδομήσουν μια ταυτότητα λογοτεχνικών αυθεντιών παρά τη μη επιστημονική τους ιδιότητα. Από τη μία πλευρά, αξίζει να παρατηρήσει κανείς ότι η σταθερή πίστη των Bower Saint-Clair και Brophy στην παντογνωσία τους ενισχύει την ιδέα ότι η αρρενωπότητα και το φύλο «συσχετίζονται στενά με τη λογοτεχνική εξουσία».¹⁶ Φαίνεται ότι οι συγγραφείς αντιμετωπίζουν τον ανδρισμό τους ως βασικό κριτήριο για την ικανοποιητική προσέγγιση ζητημάτων που ούτε έχουν κατακτήσει ούτε έχουν τεκμηριώσει με βάση τα σύγχρονα ιστορικά δεδομένα. Από την άλλη πλευρά, η πεποίθηση των συγγραφέων ότι λειτουργούν ως λογοτεχνικές αυθεντίες στα Βαλκάνια πηγάζει από την ισχυρή τους πίστη στην ανωτερότητά τους ως ανώτατων Βρετανών πολιτών σε αντίθεση με τον κατώτερο βουλγαρικό πληθυσμό που επιδιώκουν να απεικονίσουν, μια στάση που συνάδει με το επιχείρημα του Paul Smehurst ότι «καθώς η γνώση κινητοποιήθηκε, το ίδιο και η φαντασία και η επιθυμία για μακρινά μέρη,

¹⁴ Bower Saint-Clair and Brophy, *ό.π.*, vi.

¹⁵ Στο ίδιο, vi.

¹⁶ Kassis, *ό.π.*, 341.

και αυτό παρείχε τεράστια ζήτηση για ταξιδιωτικές γραφές όπου η Δύση ανέλαβε την αφηγηματική εξουσία να αναπαριστά “τους άλλους”». ¹⁷

Αφού επισήμαναν την αυτοεικόνα τους ως παντογνώστες και λογοτεχνικές αυθεντίες, οι συγγραφείς προχωρούν στην εξέταση της σημασίας της ταξιδιωτικής τους αφήγησης σε αντίθεση με προηγούμενα οδοιπορικά για τη Βουλγαρία. Όπως υποστηρίζουν, σκοπός του κειμένου τους είναι να ενημερώσει το αναγνωστικό κοινό σχετικά με τις παρερμηνείες του εθνικού χαρακτήρα των χριστιανικών και μουσουλμανικών πληθυσμών της Βουλγαρίας, υποστηρίζοντας ότι σκοπός του κειμένου τους τους είναι να αποκαταστήσουν τη φήμη της οθωμανικής εξουσίας στη συνείδηση των Βούλγαρων υπηκόων τους:

Εάν οι συγγραφείς κατορθώσουν να πείσουν τους αναγνώστες τους ότι τόσο ο χριστιανός όσο και ο μουσουλμάνος έχουν παραποιηθεί σε μεγάλο βαθμό στη δυτική Ευρώπη και ότι η χώρα στην οποία κατοικούν θα μπορούσε και θα γινόταν, αν αφεθεί σε μια γνήσια τουρκική διοίκηση χωρίς ξένη επιρροή, να γίνει μια από τις πιο ακμάζουσες και ισχυρές στον κόσμο, το αντικείμενο αυτού του έργου θα έχει επιτευχθεί. ¹⁸

Αντιμετωπίζοντας τη διάκριση μεταξύ χριστιανού και μουσουλμάνου ως βασικά χαρακτηριστικά του βουλγαρικού ζητήματος, οι Bower Saint-Clair και Brophy υπονομεύουν τη διακριτή ταυτότητα των Βουλγάρων, χρησιμοποιώντας αδιακρίτως τον όρο χριστιανός για να αναφερθούν σε όλους τους μη Οθωμανούς υπηκόους του πριγκιπάτου της Βουλγαρίας. Με αυτόν τον τρόπο, απεικονίζουν τους χριστιανούς ως «το Άλλο», κάτι που είναι εκ διαμέτρου αντίθετο με την εικόνα της μουσουλμανικής διοίκησης που μπορεί να ανθίσει χωρίς την εισβολή των Μεγάλων Δυνάμεων στις πολιτικές υποθέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. ¹⁹ Εφόσον ο εθνικισμός που προωθεί το βουλγαρικό κράτος θεωρείται ως μια κατασκευή-προϊόν που αξιοποιεί το αντι-

¹⁷ Paul Smehurst, “Introduction.” In *Travel Writing, Form, and Empire: The Poetics and Politics of Mobility*. Ed. Julia Kuehn and Paul Smehurst. (Routledge: New York, 2009), 1.

¹⁸ Bower Saint-Clair and Brophy, *ό.π.*, vii.

¹⁹ Kassis, *ό.π.*, 55.

τουρκικό και αντιμουσουλμανικό αφήγημα,²⁰ οι Bower Saint-Clair και Brophy προσπαθούν να επιτεθούν σε αυτές τις προσπάθειες οικοδόμησης του έθνους των Βουλγάρων τονίζοντας τις ενάρετες πτυχές της οθωμανική κυριαρχίας στους υπηκόους της, θεωρώντας ότι αυτή η κυριαρχία πρέπει να διαιωνισθεί: Με τις συνεχείς αναφορές στον θετικό αντίκτυπο της οθωμανικής κυριαρχίας στην πολιτική και πολιτιστική ζωή της Βουλγαρίας, σκοπός των συγγραφέων είναι να αποδομήσουν τη βουλγαρική εθνική ταυτότητα σε διάφορα επίπεδα, επιλέγοντας να θίξουν όλα τα βασικά ζητήματα που αποτελούν τη βάση του βουλγαρικού πολιτισμού, δηλαδή τη ροπή προς τον αποκρυφισμό, τον πρωτογονισμό, την εικόνα του Βούλγαρου ραγιά, τη φυλή, τη σλαβική ειδωλολατρία, την εθνική λογοτεχνία, γλώσσα, το ζήτημα της ληστείας, το κίνημα του πανσλαβισμού και το Ανατολικό Ζήτημα.

Όσον αφορά την απεικόνιση του Βούλγαρου ραγιά, οι συγγραφείς δεν κάνουν διάκριση μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων, αφού και οι δύο αντιμετωπίζονται ως λαοί με ρευστή εθνική ταυτότητα, σημαντική απόδειξη της οποίας είναι το δίγλωσσό τους υπόβαθρο· και η γενικότερη τάση τους προς εξαπάτηση:

Ο Ραγιάς είναι πάντα δίγλωσσος, και αν μιλάτε μόνο μία από τις γλώσσες του, αυτή πιθανότατα θα είναι τουρκική: αν ωστόσο καταλαβαίνετε επίσης Ρωμαϊκά, ή τη βουλγαρική διάλεκτο των Σλαβονικών, σίγουρα θα διασκεδάσετε, αν και δεν θα κολακευτείτε, από τις διάφορες παρατηρήσεις που σας αφορούν, οι οποίες φυσικά υποτίθεται ότι είναι ακατανόητες από αυτόν που τις υφίσταται.²¹

Με βάση την παραπάνω περιγραφή, ο γενικός όρος ραγιάς χρησιμοποιείται συνεχώς από τους δύο συγγραφείς ως συνώνυμος με τα εκφυλισμένα ήθη των χριστιανών υπηκόων του πριγκιπάτου της Βουλγαρίας, τα οποία έρχονται σε έντονη αντίθεση με την πιο έντιμη πτυχή των μουσουλμανικών πληθυσμών. Επιπλέον, η τάση τους να αντιμετωπίζουν τα διάφορα χριστιανικά έθνη της Βουλγαρίας ως παρακμιακό στοιχείο υπονομεύει τη συστηματική προσπάθεια του βουλ-

²⁰ Van Winkle–Daniel Ryan, *The Rise of Ethnic Nationalism in the Former Socialist Federation of Yugoslavia: An Examination of the Use of History*. Oregon: Western Oregon University, 2005, 8.

²¹ Bower Saint-Clair and Brophy, *ό.π.*, 14.

γαρικού έθνους να σφυρηλατήσει μια νέα ταυτότητα που θα αποστασιοποιείται από τα τουρκικά σχέδια επέκτασης στα Βαλκάνια, επιβεβαιώνοντας τον ισχυρισμό της Κίρονα ότι στο συγκεκριμένο ταξιδιωτικό αφήγημα οι Βούλγαροι αποκαλούνται «ραγιάδες», μια υποτιμητική τουρκική λέξη, κυριολεκτικά «μέλη ενός κοπαδιού», που χρησιμοποιείται για να κατηγοριοποιούνται τα μέλη της φορολογούμενης κατώτερης τάξης της οθωμανικής κοινωνίας.²²

Η συνεχής χρήση του όρου ραγιάς από τους συγγραφείς συνδέεται προφανώς με την ιδεολογική τους σχέση με την οθωμανική κυριαρχία. Υιοθετώντας τη γλώσσα των Οθωμανών ηγεμόνων, οι Bower Saint-Clair και Brophy υποστηρίζουν επίσης την εικόνα των Βουλγάρων ως κατώτερου έθνους, χαρακτηρισμός που καταρρίπτει κάθε ισχυρισμό για οθωμανική καταπίεση και αμφισβητεί την άποψη τους ως μάρτυρες στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Ειδικότερα, οι συγγραφείς επιστούν την προσοχή των αναγνωστών στην υποτιθέμενη πλάνη που προωθεί αναπαραστάσεις των Οθωμανών ως καταπιεστών των χριστιανών υπηκόων τους:

Παρατηρήστε τον Ραγιά στα χωράφια του, στο εξοχικό του χτισμένο από λάσπη και φιλτραρισμένο με κοπριά αγελάδας ή ξαπλώνοντας μεθυσμένος στην πόρτα του μπακάλη. Πόσο διαφορετικό είναι αυτό το ζώο από τον σκεπτόμενο Χριστιανό, που καταπιέζεται από τον άπιστο, υπομένει μαρτυρικά βασανιστήρια με μαρτυρικό θάρρος και σκέφτεται κρυφά τις ένδοξες αναμνήσεις της σκοτεινής εθνικότητάς του, ενώ αναπνέει μια προσευχή πατριώτη, όπως αυτή με την οποία ο λαός της Πολωνίας έκανε τη Ρωσία να τρέμει και σχεδόν δημιούργησε ένα αίσθημα συμπάθειας στην καρδιά των Κυβερνήσεων της Δύσης, παρά την τριπλή ασπίδα αδιαφορίας που τις προστατεύει από κάθε οίκτο, εκτός από τα βάσανα του Ραγιά (159).

Ένα από τα επαναλαμβανόμενα αναπαραστατικά μοτίβα, που συναντάται συχνά στον βρετανικό ταξιδιωτικό λόγο για την Ανατολή, είναι η συχνή θεώρηση των λαών της Ανατολικής Ευρώπης ως ψευ-

²² Kirova, ό.π., 62.

τών, «ράθυμων και καχύποπτων και σε όλα αντίθετων με τη σαφήνεια, την ευθύτητα και την ευγένεια της αγγλοσαξονικής φυλής».²³

Περιγράφοντας τον Βούλγαρο ραγιά ως ζώδη ψευδομάρτυρα, οι συγγραφείς δεν καταφεύγουν απλώς στην εικόνα του Βούλγαρου ως πρωτόγονου, αλλά και αμφισβητούν όλες τις εθνικές αξιώσεις του βουλγαρικού έθνους για χειραφέτηση από τους Οθωμανούς ηγεμόνες τους. Σχετικά με την εστίαση του βουλγαρικού εθνικισμού στην οθωμανική καταπίεση κατά τη διάρκεια της Εθνικής Αναγέννησης, ο Van Winkle ισχυρίζεται ότι:

Τα μοτίβα της «εθνικής θυσίας» και των πέντε «τραγικών αιώνων» που χαρακτηρίζονται από βάσανα και καταστροφές είναι χαρακτηριστικά όχι μόνο της σερβικής λαϊκής ποίησης και ιστοριογραφίας [...] ο μύθος των πέντε «καταστροφικών» αιώνων της Τουρκοκρατίας αποδεικνύει πόσο βαθιά ριζωμένος στη βουλγαρική εθνική ψυχολογία είναι η έννοια της συστηματικής οθωμανικής καταπίεσης, των σφαγών και των εξαναγκαστικών προσηλυτισμών των τοπικών πληθυσμών.²⁴

Η ανατροπή των ισχυρισμών του βουλγαρικού εθνικισμού για τις θηριωδίες που διέπραξαν οι Οθωμανοί θα πρέπει να ιδωθεί υπό το πρίσμα της συνολικής προσπάθειας των Bower Saint-Clair και Brophy να αποδομήσουν τον βουλγαρικό εθνικισμό και να επιτεθούν σε ορισμένα από τα βασικά του χαρακτηριστικά, όπως το στοιχείο της αυτοθυσίας που διαποτίζει τις αφηγήσεις και τη λαϊκή ποίηση της βουλγαρικής εθνικής λογοτεχνίας. Πιστοί στην απεικόνιση των Βουλγάρων ως πρωτόγονου, εκφυλισμένου ραγιά, οι συγγραφείς δηλώνουν σε ένα μεταγενέστερο επεισόδιο ότι οι εικόνες του ραγιά ως καταπιεσμένου ή μάρτυρα πρέπει να απορρίπτονται από τους Ευρωπαίους διανοούμενους, υποδηλώνοντας ότι όλα αυτά τα στοιχεία οικοδόμησης εθνών αφορούν την πλάνη του υποτιθέμενου βουλγαρικού μαρτυρίου. Όπως αναφέρουν οι δύο συγγραφείς, η καταστολή των δικαιωμάτων του βουλγαρικού ραγιά είναι απαραίτητη, ένα επιχείρημα που δείχνει την απεικόνισή τους ως λαό πρωτόγονο, που τείνει να συ-

²³ Edward Said, *Orientalism*. New York: Vintage, 1979, 39.

²⁴ Winkle-Ryan, *ό.π.*, 8.

νασπισθεί με τους Ρώσους και τους Έλληνες «σφετεριστές» της βουλγαρικής ιστορίας:

Ωστόσο, τέτοιο είναι το φως με το οποίο παρουσιάζεται ο Ραγιάς στα μάτια της Ευρώπης από ταξιδιώτες που περνούν από τη χώρα όσο πιο γρήγορα –όσο θα τους το επιτρέψει η κατάσταση των δρόμων– και που η μόνη ανάμνησή του είναι ένα αόριστο αναμνηστικό από γραφικά κοστούμια, με τραγούδια που τραγουδούσαν σε μια γλώσσα που δεν καταλάβαιναν, και μερικά φυλλάδια γραμμένα ή βαθιές παρατηρήσεις που προτάθηκαν από Έλληνα ή Ρώσο πρόξενο. Σε όσους έχουν μελετήσει το ζήτημα του Ραγιά βαθιά, σοβαρά και αμερόληπτα, παρουσιάζεται ένα πολύ σοβαρό κοινωνικό ερώτημα: Είναι σωστό να δίνεις πάρα πολλά σε έναν άνθρωπο; Πάρα πολύς χρόνος, πολλή ελευθερία, πάρα πολλή γη, πάρα πολλά από όλα; Και ειδικά είναι αυτό σωστό, όταν ένας τέτοιος άνθρωπος κάνει κατάχρηση του δώρου και χρησιμοποιεί τους πόρους που του έχουν εμπιστευτεί απλώς για να κρατηθεί στην αδράνεια;²⁵

Απορρίπτοντας τους βουλγαρικούς ισχυρισμούς για την οθωμανική σκληρότητα και καταπίεση, παρουσιάζοντας τους εαυτούς τους ως σύγχρονους μάρτυρες, οι συγγραφείς αναφέρονται στη βουλγαρική πλάνη της οθωμανικής καταπίεσης ως μέρος της προσπάθειας ανατροπής της οθωμανικής κυριαρχίας και του κέρδους από την έκβαση αυτής της πτώσης λόγω της ενσυναίσθησης των ευρωπαϊών διανοουμένων με τις κακουχίες των Βούλγαρων υπηκόων. Αυτή η άρνηση σχετίζεται στενά με την επίμονη απεικόνιση των Βουλγάρων ως παρακμιακού Άλλου. Ταυτόχρονα, η απόρριψη των ισχυρισμών των Βουλγάρων από τους δύο Βρετανούς συγγραφείς οδηγεί στον οριενταλισμό του βουλγαρικού έθνους, διαδικασία που βασίζεται στην αναπαράσταση του Εαυτού ή της Δύσης και του Άλλου ή της Ανατολής όπου ο Εαυτός είναι προνομιούχος και έχει τη δυνατότητα να ορίσει, να ανακατασκευάσει τον παθητικό, σιωπηλό και αδύναμο Άλλο.²⁶

²⁵ Bower Saint-Clair and Brophy, *ό.π.*, 159.

²⁶ Sayyed R. Moosavinia–Nozar Niazi–Ahmad Ghaforian, “Edward Said’s Orientalism and the Study of the Self and the Other in Orwell’s *Burmese Days*,” *Studies in Literature and Language* 2.1 (2011): 103.

Ειδικότερα, οι συγγραφείς φτάνουν στο σημείο να ισχυρισθούν ότι ο Βούλγαρος ραγιάς είναι ο Καταπιεστής και όχι ο καταπιεσμένος, στην προσπάθειά τους να αποδομήσουν τη βουλγαρική ατζέντα οικοδόμησης του έθνους σχετικά με τις θρησκευτικές διακρίσεις που αντιμετώπισε το βουλγαρικό έθνος κατά την οθωμανική εποχή. Όπως επισημαίνουν οι συγγραφείς:

λέμε ότι ο Ραγιάς όχι μόνο δεν καταπιέζεται από την κυβέρνησή του, είναι στην πραγματικότητα ο καταπιεστής της Ευρώπης. Όσοι δεν μπορούν απλώς να αρνηθούν, αλλά να διαψεύδουν την ακρίβεια των δεδομένων μας, ας βγάλουν ένα διαφορετικό συμπέρασμα.²⁷

Με βάση το παραπάνω ντετερμινιστικό σχόλιο, αυτό που εντυπωσιάζει τον αναγνώστη είναι η προσπάθεια των Bower Saint-Clair και Brophy να φιμώσουν πλήρως τις φωνές του κινήματος της Βουλγαρικής Απελευθέρωσης, παρουσιάζοντας κάθε επιχείρημα ως αβάσιμο. Η αυτοεικόνα των συγγραφέων ως δυτικών αυθεντιών αντιμετωπίζεται ως το κύριο κριτήριο της αξιοπιστίας των αναπαραστάσεων τους, δεδομένης της σταθερής πεποίθησής τους στην ακρίβεια των λεγομένων τους.

Λαμβάνοντας υπόψη τη λειτουργία των συγγραφέων ως εκπροσώπων της ισχυρής Δύσης που δικαιούται να μιλάει μόνο για τον Βούλγαρο Άλλο, η υποτιθέμενη ανώτερη αφηγηματική τους θέση θυμίζει τον ισχυρισμό του Said ότι ο Δυτικός κρατά πάντα το πάνω χέρι ως «γνήσιος δημιουργός, του οποίου η ζωογόνος δύναμη αντιπροσωπεύει, ζωντανεύει, συνιστά τον κατά τα άλλα σιωπηλό και επικίνδυνο χώρο πέρα από γνωστά όρια».²⁸

Ωστόσο, αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι οι δύο Βρετανοί συγγραφείς όχι μόνο υιοθετούν τον οριενταλιστικό λόγο απέναντι στον Βούλγαρο ραγιά αλλά αντιστρέφουν τη δυναμική εξουσίας στα Βαλκάνια χαρακτηρίζοντας τους χριστιανικούς πληθυσμούς ως τον πραγματικό Καταπιεστή. Λαμβάνοντας υπόψη το προηγούμενο επιχείρημα του Van Winkle για τη σαφή αντιτουρκική και αντιμουσουλμανική διάσταση στην οικοδόμηση μιας βουλγαρικής εθνικής ταυτότητας, οι Bower Saint-Clair και Brophy αποδομούν τον βουλγαρικό εθνικό λό-

²⁷ Bower Saint-Clair and Brophy, *ό.π.*, 161.

²⁸ Said, *ό.π.*, 57.

γο επιστώντας συνεχώς την προσοχή του αναγνώστη στον προδοτικό χαρακτήρα του Βούλγαρου ραγιά.

Επιπλέον, όσον αφορά τη γενική χρήση του όρου ραγιάς για να προσδιορίσει όλους τους χριστιανούς υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το κείμενο των δύο Βρετανών δεν περιορίζεται μόνο στην αποδόμηση της βουλγαρικής ταυτότητας, αλλά εκτείνεται σε όλους τους χριστιανικούς πληθυσμούς που επιχειρούν να αψηφήσουν την οθωμανική κυριαρχία, όπως φαίνεται στην αναφορά τους για τις εξεγέρσεις στην Ελλάδα:

Αυτός ο συλλογισμός είναι που υιοθετείται παγκοσμίως από τους Ραγιάδες, και εξηγεί εύκολα τη συνεχή αναταραχή τους, ειδικά αυτή της Κρήτης, καθώς έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η Τουρκία δεν είναι τίποτα και η Ρωσία τα πάντα. έτσι ώστε παρά τη συνήθη απάθειά τους, την αδράνειά τους και την άγνοιά τους για την πολιτική, θα ξεσπούσαν ίσως σε ανοιχτή εξέγερση κατόπιν εντολής εκείνων των πρακτόρων των οποίων οι αδιάκοπες προσπάθειες τείνουν πάντα προς αυτό τον σκοπό, αν δεν ήταν τόσο δειλοί όσο αχάριστοι; ο Ραγιάς περιφρονεί την Κυβέρνηση του Σουλτάνου.²⁹

Προκειμένου να ανατρέψουν τις βουλγαρικές εθνικές αξιώσεις για κυριαρχία, οι Bower Saint-Clair και Brophy δίνουν υπερβολική προσοχή στην άγνοια ή τον πρωτογονισμό του βουλγαρικού λαού. Ο υποτιθέμενος πρωτόγονος χαρακτήρας των Βουλγάρων δεν είναι ούτε εξωτικός ούτε αισθητικά ευχάριστος όπως αποτελούσε τάση στον βρετανικό ταξιδιωτικό κανόνα του 19^{ου} αιώνα, αλλά χρησιμοποιείται μάλλον για να τεκμηριώσει το αντιβουλγαρικό πνεύμα που διαποτίζει τα γραπτά των δύο περιηγητών. Σε μια περίπτωση, οι συγγραφείς επισημαίνουν τα πρωτόγονα εργαλεία καλλιέργειας της γης, που εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούνται από την πλειοψηφία της βουλγαρικής υπαίθρου την εποχή της επίσκεψής του. Όπως παρατηρούν οι δύο Βρετανοί:

Ένα πρωτόγονο άροτρο αναλλοίωτο στη μορφή από τις πρώτες μέρες της γεωργίας, μερικά εξίσου πρωτόγονα εργαλεία, έ-

²⁹ Bower Saint-Clair and Brophy, *ό.π.*, 167.

νας σωρός κορμών για καυσόξυλα, μια σκάλα, ένα καροτσάκι αράμπα ή χωρίς ελατήρια, μερικές μελαγχολικές γαλοπούλες και ένας γόνος πεινασμένων κοτόπουλων που προσπαθούν να μαζέψουν το γεύμα της ημέρας τους· αυτά είναι τα αμετάβλητα παραρτήματα κάθε σπιτιού.³⁰

Κατά την Ania Loomba, μία από τις κύριες αφηγηματικές τεχνικές που ενσωματώνονται στον οριενταλιστικό λόγο είναι η διαρκής υπενθύμιση της αναλλοίωτης και απολίτιστης πτυχής του Άλλου, η οποία είναι εκ διαμέτρου αντίθετη με την άποψη της Δύσης ως κοιτίδας του ανθρώπινου πολιτισμού.³¹ Στο ταξιδιωτικό αφήγημα, οι Βούλγαροι αγρότες απέχουν πολύ από το φωτισμένο πνεύμα της Δύσης και η πρωτόγονη όψη τους επιβεβαιώνει το προηγούμενο σχόλιο των συγγραφέων σχετικά με την παρακμιακή εικόνα των ραγιάδων.

Η πεποίθηση των Βρετανών περιηγητών για την πολιτισμική κατωτερότητα των Βούλγαρων ραγιάδων γίνεται ακόμα πιο αντιληπτή όταν τους παρομοιάζουν με «Νέγρους».

Όσον αφορά την κατασκευή του «Άλλου» στην ταξιδιωτική λογοτεχνία, ο Anderson υποστηρίζει ότι αναπόσπαστο μέρος αυτής της έννοιας [το έθνος] είναι η έννοια του «Άλλου», εκείνων που βρίσκονται έξω από τα όρια του έθνους. Ο Άλλος μπορεί να είναι (αλλά δεν πρέπει απαραίτητα να είναι) κάποιος που μιλά μια άλλη γλώσσα, ένας με διαφορετικό χρώμα δέρματος, οι άνθρωποι που ζουν στην άλλη πλευρά ενός βουνού ή οποιοδήποτε άλλο αυθαίρετο χαρακτηριστικό.³²

Προκειμένου να τεκμηριώσουν τα επιχειρήματά τους για τον βουλγαρικό πρωτογονισμό, οι Bower Saint-Clair και Brophy καταφεύγουν σε μία από τις δύο κύριες πτυχές του πρωτογονισμού που συναντώνται συχνά στη δυτική ταξιδιωτική λογοτεχνία. Όπως βεβαιώνει ο Moosavinia, το πρωτόγονο υποδηλώνει δύο διαφορετικές αναπαραστάσεις του Άλλου, η μία είναι συνώνυμη με το εξωτικό και η άλλη με το δαιμονικό, μια διάκριση που αυξάνει την υποτιθέμενη

³⁰ Bower Saint-Clair and Brophy, *ό.π.*, 2.

³¹ Ania Loomba, *Colonialism and Postcolonialism*. New York: Routledge, 1998, 5.

³² Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London and New York: Verso, 1991, 6.

πρωτόγονη ομορφιά του αποικισμένου έθνους και η άλλη τονίζει τον απάνθρωπο, επικίνδυνο Άλλο.³³

Βασιζόμενοι σε αυτή τη διάκριση, οι εν λόγω συγγραφείς δίνουν έμφαση στις δαιμονικές και δυσάρεστες ιδιότητες του Βούλγαρου Άλλου, εντελώς ξένου προς την ανώτερη Δύση. Για τον λόγο αυτό, αναπαριστούν τη Βουλγαρία ως μια πρωτόγονη χώρα όπου ο Αποκρυφισμός είναι πανταχού παρών και σκόπιμα σηματοδοτεί το χάσμα μεταξύ του σύγχρονου κόσμου και μιας ζώνης όπου κυριαρχούν η ζοφερότητα και οι δεισιδαιμονίες.³⁴

μια σύγκριση μεταξύ των δεισιδαιμονιών των Βουλγάρων και εκείνων οποιουδήποτε άλλου λαού (όχι σλαβικής φυλής), θα είναι σε μεγάλο βαθμό εις βάρος των πρώτων, οι οποίοι αν και εντοπίζουν την καταγωγή τους στα χιόνια του Βορρά, δεν διατηρεί κανένα ίχνος αυτής της αυστηρής ομορφιάς που βρίσκεται στις παραδόσεις άλλων βόρειων φυλών. και των οποίων η μακρόχρονη διαμονή στην Ανατολή δεν τους έδωσε τη δυνατότητα να μπολιάσουν με τις δικές τους άθλιες φαντασίες οποιαδήποτε από εκείνη τη φλογερή και λαμπερή ποίηση με την οποία οι ανατολίτικοι θρύλοι περιγράφουν τις απολαύσεις του Παραδείσου.³⁵

Στο παραπάνω απόσπασμα, οι συγγραφείς περιγράφουν τους Βούλγαρους ως δεισιδαίμονες, χαρακτηριστικό που συχνά αποδίδεται σε υποτιθέμενες κατώτερες φυλές και πολιτισμούς τη δεκαετία του 1850. Σύμφωνα με τη Margaret Omberg, «ο αποκρυφισμός δεν έπαψε ποτέ να είναι ένα επαναλαμβανόμενο σημείο σύζήτησης (και έλξης) στην ευρωπαϊκή ταξιδιωτική λογοτεχνία»,³⁶ ειδικά μετά την εκ νέου ανακάλυψη της παλιάς σκανδιναβικής λογοτεχνίας και την αναζωπύρωση των πολιτιστικών δεσμών μεταξύ της βικτωριανής Βρετανίας και τον ευρωπαϊκό Βορρά. Διαποτισμένοι με αυτή τη λατρεία της λαογραφίας και του αποκρυφισμού στις βόρειες περιοχές, οι Bower Saint-Clair και Brophy διαφοροποιούν την ομορφιά τέτοιων φολκλο-

³³ Moosavinia–Niazi–Ghaforian, *ό.π.*, 420.

³⁴ Kassis, *ό.π.*, 58.

³⁵ Bower Saint-Clair and Brophy, *ό.π.*, 60.

³⁶ Margaret Omberg, *Scandinavian Themes in English Poetry: 1760-1800*. Uppsala: Almqvist and Wicksell International, 1976, 6.

ριστικών στοιχείων με τα οπισθοδρομικά αλλά και τα ξένα χαρακτηριστικά της βουλγαρικής παράδοσης, εισάγοντας έτσι τον αναγνώστη στις κοινωνικές και φυλετικές διαστάσεις της αγγλοσαξονικής ανωτερότητας έναντι των υποδεέστερων φυλών, όπως οι Βούλγαροι, και των δεισιδαιμονιών τους, που δεν είναι ούτε εξωτικές ούτε ευχάριστες όπως οι σκανδιναβικοί μύθοι. Πιστοί στο αγγλοσαξονικό σχέδιο κατηγοριοποίησης των ευρωπαϊκών εθνών, οι δύο Βρετανοί συγγραφείς συνδέουν ξεκάθαρα τις βουλγαρικές δεισιδαιμονίες με την συνολική ανάγνωση της χώρας ως επικίνδυνης, ανατολίτικης και μη ευρωπαϊκής.

Όσον αφορά τον αγγλοσαξονικό ρατσισμό στη βρετανική ταξιδιωτική λογοτεχνία, ο Paul A. Kramer ισχυρίζεται ότι αναπτύχθηκε ως ένας αυτοσυνείδητος δεσμός που συνέδεε Βρετανούς και Αμερικανούς στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, σφυρηλατήθηκε στα βίαια αυτοκρατορικά σύνορά τους και εδραιώθηκε σε σημεία ελίτ αγγλοαμερικανικής κοινωνικής και πνευματικής επαφής.³⁷ Στο κείμενο των δύο Βρετανών, η συχνή έμφαση στην κατωτερότητα και την υστεροφημία των Βουλγάρων ως του κακού Άλλου αντικατοπτρίζει τη δυαδική αντίθεση μεταξύ της ενάρετης Δύσης και της κακής Ανατολής, που συχνά μαρτυρείται στα βικτωριανά, αγγλοσαξονικά ταξιδιωτικά κείμενα. Δεδομένου του ενδιαφέροντος των δύο συγγραφέων για τον αποκρυφισμό και τις δεισιδαιμονίες σε σχέση με το βουλγαρικό πολιτισμικό πλαίσιο, το ζήτημα του υπερφυσικού κατέχει κυρίαρχη θέση στο οδοιπορικό τους. Συγκεκριμένα, οι Bower Saint-Clair και Brophy εστιάζουν στην εικόνα της Βουλγάρας μάγισσας:

Όποια κι αν ήταν στο παρελθόν, η Βουλγάρα μάγισσα του σήμερα δεν έχει παρά ελάχιστη ομοιότητα με την αδερφή της από την Ευρώπη πριν από διακόσια χρόνια. έχει χάσει την τέχνη του να πετάει στο διάστημα πάνω σε ένα σκουπόξυλο, ούτε παρευρίσκεται στις Σαββατικές συνάξεις [...] – δεν είναι η σύζυγος του Διαβόλου, αλλά η πιο σεβαστή γυναίκα του χωριού της. Οι βρικόλακες μπορεί να δηλητηριαστούν, ή να εξαϋλωθούν και να καούν, αλλά η μάγισσα λαμβάνει προσφορές πτηνών, γάλακτος και αυγών από τους ευγνώμονες ή φοβερούς συγχωριανούς της.³⁸

³⁷ Paul A. Kramer, 1318.

³⁸ Bower Saint-Clair and Brophy, *ό.π.*, 63.

Στο απόσπασμα παρατηρεί κανείς τη σύνδεση της μαγείας στην ευρωπαϊκή φαντασία με την άγρια πτυχή της Βουλγαρίας ως δυστοπίας του 19^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τη Nina Chordas, η απεικόνιση απομονωμένων τόπων ως ζωνών που βρίθουν από υπερφυσικά στοιχεία αποτελεί τη βάση της βρετανικής φαντασίας για το Άλλο, δεδομένου ότι το στοιχείο του γκροτέσκο «που παρουσιάζεται σε περιγραφές περιέργων πλασμάτων είναι ένα χαρακτηριστικό κοινό στην προμοντέρνα ταξιδιωτική γραφή, η δημιουργία ενός φανταστικού «Άλλου» στο περιθώριο του γνωστού».³⁹

Σύμφωνα με τους Ashcroft και Ahlawalia, μερικά από τα βασικά χαρακτηριστικά που αποδίδονται στα ανατολικά έθνη στη φανταστική γραμμή μεταξύ του κέντρου και της περιφέρειας είναι στερεοτυπικές απεικονίσεις όπως «η πονηριά, η προδοσία, η οκνηρία, η απάτη, η δεισιδαιμονία»⁴⁰ που υποβιβάζουν τους ιθαγενείς στο επίπεδο των αντικειμένων και των ζώων. Αυτό ισχύει επίσης για την εξερεύνηση της βουλγαρικής παράδοσης από τους συγγραφείς καθώς και για την υπερβολική έμφαση που δίνουν στον κυρίαρχο ρόλο της μαγείας στη βουλγαρική κοινωνία.

Σε ένα άλλο απόσπασμα, οι συγγραφείς ενισχύουν τη ζοφερή αναπαράσταση της βουλγαρικής πολιτισμικής ταυτότητας απεικονίζοντας την έμφυτη τάση των Βουλγάρων στη δεισιδαιμονία, αντιμετωπίζοντας αυτό το στοιχείο ως αδιαμφισβήτητη απόδειξη της αντίληψής τους για τον βουλγαρικό λαό ως πολιτισμικά κατώτερο. Κατά την Kathleen Wilson,⁴¹ τα δυτικοευρωπαϊκά έθνη συχνά αντιμετώπιζαν τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και Ανατολής ως κατακλυσμένες από υπερφυσικά στοιχεία στην προσπάθειά τους να οριοθετήσουν τον πολιτισμένο από τον άγριο κόσμο.

Επιπλέον, όπως υποστηρίζει ο Hristov, στο ταξιδιωτικό τους κείμενο, οι δύο συγγραφείς συγκρίνουν τη δεισιδαιμονία με την «έλλειψη χριστιανικής πίστης, τη βάση της φανταστικής ηθικής υποβάθμι-

³⁹ Nina Chordas, *Forms in Early Modern Utopia. The Ethnography of Perfection*. Surrey: Ashgate, 40.

⁴⁰ Bill Ashcroft–Ahlawalia Pal, *Edward Said: Paradox of Identity*. London: Routledge, 1999, 10.

⁴¹ Kathleen Wilson, “Empire, Gender, and Modernity,” *Gender and Empire*. Ed. Philippa Levine. Oxford: Oxford University Press, 2007, 42.

σης του λαού»,⁴² διατυπώνοντας μία αντιφατική ιδέα, αν σκεφτεί κανείς την ταυτόχρονη άνθηση του πρωτογονισμού και του νεοπαγανισμού στη βικτωριανή λογοτεχνία της εποχής των συγγραφέων. Οι δύο Βρετανοί συγγραφείς αναφέρουν επίσης ότι, λόγω της έλλειψης ενδιαφέροντος του ορθόδοξου κλήρου για τις νεοπαγανιστικές τάσεις της βουλγαρικής αγροτικής τάξης, οι βουλγαρικοί μύθοι και θρύλοι έχουν παραμείνει αγνοί και αλώβητοι από το πνεύμα του μοντερνισμού, γεγονός το οποίο αναφέρουν ως θετικό στοιχείο για τις αρχαιολογικές αναζητήσεις ορισμένων μελλοντικών ταξιδιωτών:

Όπως σε όλο το Κακό υπάρχει ένα υπόστρωμα Καλού, έτσι και από το γεγονός ότι ο ελληνικός κλήρος –ενδιαφερόμενος για τα βουλγαρικά κοπάδια του απλώς ως μέσο εσόδων– ενδιαφέρεται ελάχιστα για το ποια μπορεί να είναι η ηθική του, και είναι εξίσου αδιάφοροι για το τι, πόσο πολύ, ή πόσο λίγο πιστεύουν, εφόσον η πίστη ή η απουσία τους δεν μειώνει το ταμείο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, έχει ως αποτέλεσμα ο αρχαιοφύλακας να αναζητά αρχαίες σλαβονικές δεισιδαιμονίες, συνήθειες, θρύλους εθίμων, ακόμη και τελετουργίες που χρονολογούνται από την εποχή των Παγανιστών, θα βρει στη Βουλγαρία ένα πλούσιο και ανέγγιχτο πεδίο για τις έρευνές του.⁴³

Αναμφίβολα, οι Bower Saint-Clair και Brophy θίγουν την ανόθευτη παγανιστική διάσταση της Βουλγαρίας συνδέοντάς τη όχι μόνο με την αρχαιολογική έρευνα αλλά και με την εκφυλισμένη κατάσταση της θρησκευτικής ζωής στη Βουλγαρία, όπου η επίσημη Εκκλησία επιτρέπει τη διάδοση δεισιδαιμονιών στο ποίμνιό της. Η προσπάθειά τους να αποδομήσουν τη σημαντική πνευματική επίδραση του Κλήρου στη διαμόρφωση του εθνικού χαρακτήρα των Βουλγάρων είναι κάτι παραπάνω από εμφανής, δεδομένου ότι η ύπαρξη δεισιδαιμονιών αποδίδεται και πάλι στην άγνοια και στη διεφθαρμένη κατάσταση του ορθόδοξου κλήρου που ενισχύουν τη συνύπαρξη παγανιστικών με χριστιανικά έθιμα.

Όπως αναφέρουν οι Bower Saint-Clair και Brophy,

⁴² Hristov, *ό.π.*, 50.

⁴³ Bower Saint-Clair and Brophy, *ό.π.*, 36.

Ανεξέλεγκτος από τον ιερέα και ακατάσχετος από την εκπαίδευση, ο παλιός σλαβικός πανθεϊσμός βασιλεύει, στην πραγματικότητα, αν όχι κατ' όνομα, στη Βουλγαρία. Και, αποκλείοντας πολλά δόγματα του Χριστιανισμού με τα οποία δεν μπορεί να αφομοιωθεί, ντύνεται με τα ενδύματα των εξωτερικών εθίμων της Εκκλησίας και γεννά μια πρακτική θρησκεία του πιο ασυνήθιστου είδους. (38)

Έχοντας αφιερώσει ένα σημαντικό μέρος της ταξιδιωτικής τους αφήγησης στην απεικόνιση των Βουλγάρων ως άγριου έθνους προσκολλημένου στις προχριστιανικές παραδόσεις του, οι συγγραφείς τονίζουν σκόπιμα την ύπαρξη υπερφυσικών στοιχείων για να αναπαραστήσουν το βουλγαρικό έθνος ως επικίνδυνο και ταυτόχρονα οι εικόνες μαγείας και ζοφερότητας συνδέονται με τον συνολικότερο στόχο τους να επιτεθούν στη θρησκευτική εκπροσώπηση της χώρας. Όπως υποδηλώνει το κείμενο, η κύρια αιτία για την ανοχή απέναντι σε αυτές τις δεισιδαιμονικές πεποιθήσεις είναι η νωθρότητα των ιερέων:

Δευτερεύουσα αιτία της μη παρέμβασης του ελληνικού κλήρου στις δεισιδαιμονικές πεποιθήσεις της αγροτιάς, είναι η πολύ ελαφριά θρησκευτική πίστη που κατέχουν οι ίδιοι, μια αδιαφορία που τους οδηγεί σε ανοιχτή ενθάρρυνση της άγνοιας. Έτσι, όταν ο Παπάς διαπιστώνει ότι η προσευχή του για βροχή στον Άγιο Ιωάννη τον Βαπτιστή είναι τελείως ατελέσφορη, ενώ τα ξόρκια της μάγισσας του χωριού ακολουθούνται από άφθονη βροχή που αναζωογονεί τα πεσμένα λάχανα, όντας χωρίς καμία πίστη στη θρησκεία που ομολογεί, και όμως αισθάνεται την ανάγκη να πιστέψει σε κάτι, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ορισμένες αποκρυφιστικές δυνάμεις είναι στην πραγματικότητα συντροφιά της μάγισσας, και αντί να αντιταχθεί στις δυνάμεις του σκότους, πιστεύει ότι είναι καλύτερο να κάνει μια συμφωνία αμοιβαίας βοήθειας και ανοχής.⁴⁴

Στη συστηματική δυστοπική ανάγνωση της βουλγαρικής πνευματικής ζωής, οι συγγραφείς προχωρούν στη διερεύνηση του ρόλου της Βουλγαρικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στον εθνικό χαρακτήρα του λαού. Δεν ξεφεύγουν από την αντιβουλγαρική και αντισλαβική ατζέντα τους,

⁴⁴ Bower Saint-Clair and Brophy, *ό.π.*, 37.

συνδέοντας όλες τις παθογένειες του βουλγαρικού έθνους με την εισβολή του ελληνικού κλήρου στις πνευματικές και πολιτικές υποθέσεις της χώρας:

Δεν είναι πρόθεσή μας να εισέλθουμε σε μια συζήτηση για τα δόγματα ή το δόγμα της ελληνικής θρησκείας, την οποία θα εξετάσουμε απλώς ως προς τις επιπτώσεις της στην ηθική και την παιδεία των Χριστιανών της Ανατολής, εν ολίγοις, ως σχολής πολιτισμού. Όταν διαπιστώνουμε ότι μια θρησκεία όπως κηρύσσεται και ασκείται από τον κλήρο της δεν έχει καμία ωφέλιμη δράση, πρέπει να θεωρηθεί, οικονομικά, μόνο ως μέθοδος με την οποία μια παρασιτική τάξη σε βάρος της δημόσιας εμπιστίας: αλλά αν οι καρποί που παράγει η αδράνεια, η άγνοια, η μέθη και η παντελής απουσία ηθικής, τότε μια τέτοια θρησκεία αξίζει να τεθεί υπό την απαγόρευση της κοινής γνώμης. Όλα αυτά τα κακά, που υπάρχουν σε τρομερό βαθμό στη Βουλγαρία, εντοπίζονται στην επιρροή του ελληνικού κλήρου.⁴⁵

Βάσει της αρνητικής οπτικής των συγγραφέων για τον ρόλο του ελληνικού κλήρου στα ήθη του λαού, επιχειρείται η δαιμονοποίηση των θρησκευτικών θεσμών της χώρας ως υποκινητών αναταραχής, νωθρότητας και ανηθικότητας. Ωστόσο, δύο σημεία πρέπει να εξεταστούν σε σχέση με την υπεροχή των βουλγαρικών θρησκευτικών θεσμών έναντι της βουλγαρικής αγροτιάς και τη δήθεν επιζήμια επίδραση του ορθόδοξου δόγματος στον εθνικό τους χαρακτήρα. Πρώτον, διατυπώνοντας ανακρίβειες για να τεκμηριώσουν την αντιβουλγαρική ρητορική τους, οι Bower Saint-Clair και Brophy παραβλέπουν τις επίπονες προσπάθειες των Βουλγάρων κατά τη διάρκεια της Εθνικής Αναγέννησης να αφηφήσουν την ελληνική ηγεμονία του Πατριαρχείου και να ιδρύσουν τη δική τους εθνική εκκλησία και εκπαιδευτικά ιδρύματα για να υπηρετήσουν την εθνική τους υπόθεση. Σύμφωνα με την Daskalova,

Κατά τη δεκαετία του 1840 οι μορφωμένες βουλγαρικές ελίτ έσπασαν ριζικά την ελληνική επιρροή και προσανατολίστηκαν προς τη Σλαβική Ρωσία. Ιδρύθηκε ένας νέος τύπος σχολείων, τα

⁴⁵ Bower Saint-Clair and Brophy, *ό.π.*, 96.

λεγόμενα κλάσιν (αναφορικά με την οργάνωση της διδασκαλίας: οι μαθητές χωρίστηκαν σε διαφορετικές τάξεις ανάλογα με την προετοιμασία και την ηλικία τους) – με δύο έως πέντε τάξεις πάνω από τα δημοτικά σχολεία.⁴⁶

Αναγνωρίζοντας τη σημασία της Ορθόδοξης Εκκλησίας για την ανάπτυξη των απελευθερωτικών κινημάτων στις περιπτώσεις της Σερβίας και της Βουλγαρίας και τη διαμόρφωση του σύγχρονου βουλγαρικού έθνους, η Bozeva-Abazi ισχυρίζεται ότι από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η Ορθόδοξη Εκκλησία θεωρούνταν τόσο από τους Σέρβους όσο και από τους Βούλγαρους πολιτικούς ως έναν από τους σημαντικότερους θεσμούς για τη μετάδοση του εθνικισμού. Η εκκλησία ήταν υποταγμένη στο κράτος και η συγχώνευση εκκλησιαστικών και πολιτικών σφαιρών διευκόλυνε τη διάδοση του τελευταίου και τους έδωσε την αύρα των ιερών αιτιών.⁴⁷

Σε σχέση με τα θρησκευτικά ζητήματα, οι ισχυρισμοί των συγγραφέων για την έντονη αντίθεση μεταξύ της πρωτόγονης Ανατολής και της εκλεπτυσμένης Δύσης καθίστανται ακόμα πιο σαφείς, όταν οι Bower Saint-Clair και Brophy εισάγουν τον αναγνώστη στη διάκριση μεταξύ του ανατολικού χριστιανισμού και της «αληθινής θρησκείας». Όπως ισχυρίζονται οι δύο συγγραφείς:

Η μελέτη της δράσης και των επιπτώσεων του Ανατολικού Χριστιανισμού είναι πολύ οδυνηρή για τον Χριστιανό της Δύσης, καθώς βλέπει έναν παρασιτικό κλήρο να κυνηγά την ευπιστία, την άγνοια και τη δυστυχία ενός ολόκληρου λαού και ότι η Χριστιανική Εκκλησία στην Τουρκία είναι τώρα ό,τι ήταν αυτή της Ευρώπης στις πιο σκοτεινές εποχές της ασυδοσίας και της ληστείας της, με την ίδια απεριόριστη ανηθικότητα σε όλες εκείνες τις πράξεις της που θα έπρεπε να τείνουν προς τη μεγαλύτερη δόξα και πλεονέκτημα της αληθινής θρησκείας.⁴⁸

⁴⁶ Krassimira Daskalova, “Nation Building, Patriotism, and Women’s Citizenship: Bulgaria in Southeastern Europe.” In Albisetti, J. Goodman, J., & Rogers, R. (Eds.), *Girls’ Secondary Education in the Western World. From the 18th to the 20th Century* (149-164). New York: Palgrave Macmillan, 2010, 4.

⁴⁷ Katrin Bozeva-Abazi, *The Shaping of Bulgarian and Serbian National Identities, 1800s-1900s*. Montreal: Mc Gill University, 2003, 169.

⁴⁸ Bower Saint-Clair and Brophy, *ό.π.*, 112-3.

Η ανηθικότητα που αποδίδεται στο βουλγαρικό έθνος συνδέεται με την ύπαρξη του ανατολικού χριστιανισμού και όχι με τους αιώνες της Τουρκοκρατίας. Σύμφωνα με τους συγγραφείς της ταξιδιωτικής αφήγησης, η Χριστιανική Εκκλησία στην Τουρκία, δηλαδή η Ορθόδοξη Εκκλησία έχει συμβάλει στη δυστυχία του λαού, λειτουργώντας ως παράσιτο. Αγνοώντας τον κεντρικό ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη διατήρηση των εθνικών ταυτοτήτων των βαλκανικών χριστιανών υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι δύο συγγραφείς προσπαθούν να αποδομήσουν την κυρίαρχη θέση των θεσμών της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη Βουλγαρία παραπέμποντας συνεχώς σε εικόνες σκότους και άγνοιας. Δεδομένης της αρνητικής στάσης των συγγραφέων απέναντι σε κάθε στοιχείο της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη βουλγαρική κοινωνία και πολιτική, εξίσου ενδιαφέρουσα είναι η νύξη τους για μια πιθανή αναγκαστική μεταστροφή των χριστιανικών πληθυσμών από την οθωμανική κυβέρνηση ως μέσο αντιμετώπισης της διαφθοράς του ορθόδοξου κλήρου. Σύμφωνα με τους Bower Saint-Clair και Brophy, μια σειρά μεταρρυθμίσεων, πιθανώς μέσω της εισαγωγής του Αγγλικανισμού στη θρησκευτική ζωή του ορθόδοξου ποιμνίου, θα πρέπει να επιβληθεί από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, της οποίας η θρησκευτική ανοχή γίνεται αντικείμενο κριτικής:

Μια θεραπεία είναι δυνατή: αλλά η Τουρκία είναι τόσο απρόθυμη να παρέμβει στις εκκλησιαστικές υποθέσεις των Χριστιανών, που θα ήταν απαραίτητο για τις δυτικές δυνάμεις να την παροτρύνουν, στο όνομα της ανθρωπότητας, να αναγκάσει μια ριζική μεταρρύθμιση, όχι του δόγματος, αλλά της ηθικής και της κοινωνικής θέσης του ελληνικού κλήρου. Μια τέτοια αλλαγή θα ωφελούσε περισσότερο τον Ραγιά παρά ένας αιώνας παραχωρήσεων που του δίνονται τώρα τόσο ελεύθερα. (113)

Το παραπάνω σχόλιο δείχνει ότι η προσοχή των Bower Saint-Clair και Brophy δεν περιορίζεται μόνο στην κατασκευή μιας βουλγαρικής δυστοπίας λόγω της προσκόλλησης της χώρας στην Ορθοδοξία. Οι συγγραφείς στοχεύουν επίσης να εξαλείψουν κάθε κατάλοιπο της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας και να το αντικαταστήσουν με Αγγλικανικά θρησκευτικά ιδρύματα. Για τον λόγο αυτό, οι δύο συγγραφείς φτάνουν στο σημείο να προτείνουν ένα συγκεκριμένο σχέδιο

θρησκευτικής επέκτασης σε όλη τη Βουλγαρία, εστιάζοντας στην ενδεχόμενη προσηλυτιστική αποστολή των Βρετανών:

Ωστόσο, ακόμη και η ύπαρξη ενός Άγγλου κληρικού στη Βουλγαρία δεν είναι εντελώς απίθανη, γιατί οι χωρικοί αυτής της γειτονιάς μας έχουν πει για Άγγλους ιεραπόστολους που εγκαταστάθηκαν στα Βαλκάνια και μετά από μερικά χρόνια αφοσίωσης στους φτωχούς, τους αρρώστους και τους αδαείς, τελικά απομακρύνθηκαν από εκείνους που όφειλαν τα περισσότερα στην καλοσύνη και τη χριστιανική φιλανθρωπία τους.⁴⁹

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα στο οποίο οι Bower Saint-Clair και Brophy δίνουν ιδιαίτερη προσοχή, σε μια προσπάθεια να επιστήσουν την προσοχή του αναγνώστη σε μια σημαντική δυστοπική πτυχή του βουλγαρικού πολιτισμού, προκειμένου να τεκμηριώσουν τη θεωρία τους για τη λειτουργία του Βούλγαρου ως του άγριου, επικίνδунου Άλλου, είναι το ζήτημα της ληστείας. Συγκεκριμένα, οι συγγραφείς επιδιώκουν να αναπαραστήσουν τη Βουλγαρία ως το λίκνο της ληστείας, δηλώνοντας ότι «η ληστεία, ωστόσο, όχι μόνο υπάρχει αλλά ανθεί στη Βουλγαρία».⁵⁰ Οι Bower Saint-Clair και Brophy επιτίθενται σε ένα άλλο στοιχείο της Βουλγαρικής Εθνικής Αναγέννησης, τους χαϊντούκους, ερμηνεύοντας τους Βούλγαρους παρανόμους ως σύμβολο αναταραχής και όχι ως απαραίτητου στοιχείου του εθνικού αγώνα της χώρας για ανεξαρτησία:

Ο Χαϊντούκος, ή παράνομος, διαφέρει από τις δύο προηγούμενες τάξεις επειδή δεν έχει φίλους εκτός από τη δική του μπάντα. αλλά έχει δύο πιθανότητες ασφάλειας – την αναποτελεσματικότητα του τουρκικού συστήματος και τον φόβο που εμπνέει. Σπάνια απλώς ληστεύει, δολοφονεί από καθαρή λαγνεία αίματος. Η επιτυχημένη σταδιοδρομία του εγκλήματος ενός ή δύο ετών του εξασφαλίζει ένα είδος κύρους άτρωτου.⁵¹

Η προσπάθεια των δύο συγγραφέων να επικεντρωθούν στη βίαιη και προδοτική φύση των Βούλγαρων χαϊντούκων συνδέεται με τη γε-

⁴⁹ Bower Saint-Clair and Brophy, *ό.π.*, 108.

⁵⁰ Στο ίδιο, 116.

⁵¹ Στο ίδιο, 124.

νικότερη προσπάθειά τους να απεικονίσουν τη Βουλγαρία ως το λίκνο της μαγείας και του αποκρυφισμού, αντί της αναφοράς στη συμβολική λειτουργία των χαϊντούκων στη βουλγαρική εθνική λογοτεχνία της περιόδου της Εθνικής Αναγέννησης, όταν «πατριωτικά δράματα γράφτηκαν από Βούλγαρους συγγραφείς και αφιερώθηκαν στους διάσημους Βούλγαρους χαϊντούκους και στον αγώνα τους κατά των Τούρκων».⁵²

Σε σχέση με το Ανατολικό Ζήτημα, οι Bower Saint Clair και Brophy εμμένουν στην αναγκαιότητα διατήρησης του status quo της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αμφισβήτησης της ρωσικής εισβολής στις πολιτικές υποθέσεις της Ευρωπαϊκής Ανατολής. Σύμφωνα με τον ορισμό του «Άλλου» από τον Said, «ο Ανατολίτης είναι παράλογος, διεφθαρμένος (πεσμένος), παιδαριώδης, διαφορετικός. Έτσι, ο Ευρωπαίος είναι λογικός, ενάρετος, ώριμος, κανονικός».⁵³ Με βάση αυτή τη διάκριση μεταξύ Ανατολής και Δύσης, δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι, όταν αναφέρονται σε μια ενδεχόμενη λύση του Ανατολικού Ζητήματος, οι Bower Saint-Clair και Brophy απεικονίζουν τον Βούλγαρο ραγιά ως ένα άτακτο παιδί, που πρέπει να εξημερωθεί περαιτέρω, μετά την εξάλειψη όλων των διακριτών στοιχείων του πολιτισμού του: τη γλώσσα, τη θρησκεία και τους δεσμούς με γειτονικά ορθόδοξα έθνη όπως οι Έλληνες και οι Ρώσοι:

Ο Ραγιάς δεν είναι παρά ένα παιδί – ένα άτακτο παιδί είναι αλήθεια, αλλά το λάθος δεν είναι τόσο εκείνος όσο ο Ρώσος κηδεμόνας του και ο δάσκαλός του, ο Έλληνας Παπάς. Εκπαιδεύστε τον, και μπορείτε να τον κάνετε ακόμα έναν άνθρωπο, σίγουρα όχι χωρίς πολλά προβλήματα, αλλά όταν είναι άνθρωπος μπορεί να συμβάλει στην ευημερία της Ανατολής και το πείραμα αξίζει το κόστος του. Αλλά η εκπαίδευσή του δεν πρέπει να ακολουθεί το σύστημα του Ρώσου πράκτορα, που του διδάσκει να μισεί τον Σουλτάνο. Ούτε σύμφωνα με εκείνο του Παπά, που του λέει ότι να ληστέψεις ή να εξαπατήσεις έναν Μουσουλμάνο δεν είναι αμαρτία, ούτε καν σύμφωνα με το σύστημα της καλοσυνάτης Τουρκικής Κυβέρνησης, που του επιτρέπει να σπαταλά τον χρόνο του στον χορό, το ποτό και την αδράνεια.

⁵² Bozeva-Abazi, *ό.π.*, 179.

⁵³ Bower Saint-Clair and Brophy, *ό.π.*, 40.

Πρέπει να διδαχθεί με τη βοήθεια του θηρίου της αμερόληπτης δικαιοσύνης ότι το καθήκον του ανθρώπου είναι να είναι έντιμος και να εργάζεται, και ότι όποιος προσβάλλει αυτόν τον νόμο τιμωρείται από την κοινωνία.⁵⁴

Στο παραπάνω απόσπασμα, οι συγγραφείς διατείνονται ότι η συστηματική κατήχηση των βουλγαρικών πληθυσμών στα βρετανικά και οθωμανικά πρότυπα θα μπορούσε να βοηθήσει στη διατήρηση της ιδιότητάς τους ως υποτελών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, γεγονός που καταδεικνύει την εχθρότητα με την οποία στοχάζονται την πιθανή χειραφέτηση του έθνους από τον Οθωμανικό Ζυγό.⁵⁵ Για τους δύο συγγραφείς, το ιδανικό καθεστώς του βουλγαρικού έθνους είναι αυτό της υποτελούς επαρχίας, με ανθρώπους να στερούνται κάθε εθνικής ή φυλετικής διάκρισης.

Δεδομένης της παραπάνω ανάλυσης, μπορεί κανείς να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το κείμενο των Bower Saint-Clair και Brophy είναι προϊόν της βουλγαροφοβίας που εμφανίστηκε ως απόρροια της ανάδειξης της χώρας ως ανεξάρτητου βαλκανικού κράτους στη βρετανική εικονογραφία.⁵⁶ Οι συγγραφείς του εν λόγω οδοιπορικού καταλήγουν να δημιουργήσουν έναν δυστοπικό κόσμο, επιτιθέμενοι σε όλα τα στοιχεία της βουλγαρικής παλιγγενεσίας με στόχο να τα υπονομεύσουν. Σε όλο το κείμενό τους, δεν απομακρύνονται ποτέ από την αντιβουλγαρική τους θέση, επιλέγοντας μια δυστοπική ανάγνωση των μοναδικών εθνικών χαρακτηριστικών της χώρας.

⁵⁴ Bower Saint-Clair and Brophy, *ό.π.*, 329-30.

⁵⁵ Kassis, *ό.π.*, 8.

⁵⁶ Hristov, *ό.π.*, 43.

*Γιώργος Λιμαντζάκης**

Οι Μαυροβούνιοι χωροφύλακες στην Κρήτη, 1897-1899

Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται την αποστολή και δράση περίπου ογδόντα Μαυροβούνιων χωροφυλάκων στην Κρήτη, οι οποίοι έφτασαν στο νησί στα τέλη Ιανουαρίου του 1897, κατόπιν συμφωνίας του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β΄ με τον Ηγεμόνα του Μαυροβουνίου Νικόλαο Α΄. Σκοπός τους ήταν να επανδρώσουν προσωρινά την Κρητική Χωροφυλακή αναλαμβάνοντας αστυνομικά καθήκοντα στις πόλεις, αλλά λόγω των συνθηκών λειτούργησαν για ένα διάστημα ως φρουρά του Γενικού Διοικητή Κρήτης, Γεώργιου Βέροβιτς, και στη συνέχεια τέθηκαν υπό τις διαταγές και τη μισθοδοσία των ρωσικών στρατιωτικών αρχών, από τον Μάρτιο του 1897 ως τις αρχές του 1899. Υποδέχτηκαν και συνόδευσαν τον πρίγκιπα Γεώργιο κατά την επίσκεψή του στο Ρέθυμνο και το Αρκάδι, τον Ιανουάριο του 1899, και λίγο αργότερα ανακλήθηκαν στην πατρίδα τους, καθώς ο Ύπατος Αρμοστής πήρε πρωτοβουλίες για την επανίδρυση της Κρητικής Χωροφυλακής με τη στρατολόγηση ντόπιων. Παρά το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της, αυτή η πτυχή του Κρητικού Ζητήματος είναι ελάχιστα γνωστή, και η παρούσα μελέτη φιλοδοξεί να την αναδείξει αξιοποιώντας τα διαθέσιμα κρητικά αρχεία, με την ελπίδα να ενθαρρύνει την περαιτέρω έρευνα, ώστε να προκύψει μια πιο συνεκτική και ολοκληρωμένη εικόνα του θέματος.

Εισαγωγή

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα οι χριστιανοί της Κρήτης ξεσηκώνονταν συχνά κατά της οθωμανικής διοίκησης, σχεδόν μία φορά ανά δεκαετία (1821-1830, 1841, 1858, 1866-1869, 1877-1878, 1889, 1895-1896, 1897). Παρότι σε κάθε κινητοποίηση κατάφερναν να αποκτήσουν εύκολα τον έλεγχο της υπαίθρου, δεν κατάφερναν να καταλάβουν έστω μία από τις τρεις μεγάλες πόλεις του νησιού (Χανιά, Ρέθυ-

* Διδάκτορας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

μνο, Ηράκλειο), και να πιέσουν αποτελεσματικά για μια συμβιβαστική διευθέτηση. Η αδυναμία αυτή είχε ως αποτέλεσμα η όποια εξέλιξη του πολιτικού καθεστώτος του νησιού να είναι αποτέλεσμα έξωθεν πιέσεων ή μεσολάβησης των ευρωπαϊκών δυνάμεων, οι οποίες ενδιαφέρονταν πρωτίστως να εξασφαλίσουν τα δικά τους συμφέροντα, και όχι απαραίτητα αυτά της χριστιανικής πλειονότητας. Σε βάθος μερικών δεκαετιών, οι χριστιανοί αστοί άρχισαν να «ωριμάζουν» πολιτικά, και να αναζητούν εναλλακτικούς τρόπους συμμετοχής στην άσκηση της εξουσίας. Ένας από αυτούς ήταν το αίτημα να επιτραπεί η κατάταξη χριστιανών στην κρητική χωροφυλακή, την οποία επάνδρωναν ως τα μέσα της δεκαετίας του 1870 αποκλειστικά μουσουλμάνοι, συνήθως αλβανικής καταγωγής. Οι χριστιανοί πίεσαν για να αλλάξει αυτό, με το επιχείρημα ότι η συμμετοχή τους σε ένα ένοπλο σώμα τοπικού χαρακτήρα θα έκανε πιο εύκολη την επιβολή και διατήρηση της δημόσιας τάξης, καταδεικνύοντας τη ανάγκη για ευρύτερη συνεργασία, και ασκώντας έμμεσα πίεση για την αναγνώριση και άλλων δικαιωμάτων στους χριστιανούς του νησιού.

Η Πύλη ήταν παραδοσιακά καχύποπτη απέναντι στα αιτήματα των χριστιανών της Κρήτης, αλλά στον απόηχο του Ρωσοτουρκικού Πολέμου των ετών 1877-1878 επιχείρησε να βελτιώσει τις σχέσεις της μαζί τους. Σε εφαρμογή της σχετικής πρόνοιας της Συνθήκης του Βερολίνου (1/13 Ιουλίου 1878),¹ στα τέλη Αυγούστου του 1878 ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις μεταξύ εκπροσώπων της Πύλης και των χριστιανών της Κρήτης, οι οποίες οδήγησαν στη Σύμβαση της Χαλέπας (2/14 Οκτωβρίου 1878). Η Σύμβαση προέβλεπε την αναβάθμιση του ρόλου του Γενικού Διοικητή και της Συνέλευσης των Κρητών, αλλά αρκετές πρόνοιές της εφαρμόστηκαν ελλιπώς ή και καθόλου. Σε ό,τι αφορά τη χωροφυλακή, το Άρθρο 12 προέβλεπε πως «Διὰ τὸν σχηματισμὸν τῆς ἐν τῇ Νήσῳ Χωροφυλακῆς θέλουσι γίνεσθαι δεκτοὶ [...] ὅσοι τῶν ἐντοπίων Χριστιανῶν καὶ Μουσουλμάνων ἤθελον ζητήσῃ νὰ εἰσαχθῶσι εἰς αὐτήν, ἐν ὅσῳ δέ, δὲν ἤθελεν ἀποδειχθῆ τὸ ἀνεπαρκὲς αὐτῶν, δὲν θέλουσι γίνεσθαι δεκτοὶ οἱ κάτοικοι ἄλλων μερῶν τοῦ

¹ Το Άρθρο 23 της Συνθήκης του Βερολίνου όριζε πως «Ἡ Ὑψηλὴ Πύλη ὑποχρεοῦται νὰ ἐφαρμόσῃ αὐστηρῶς ἐν τῇ Νήσῳ Κρήτῃ τὸν Ὀργανικὸν Κανονισμὸν τοῦ 1868, μετὰ τῶν τροποποιήσεων ὅσαι ἤθελον κριθῆ ἀναγκαῖαι». Henri Couturier, *Ἡ Κρήτη καὶ ἡ θέσις αὐτῆς ἐξ ἀπόψεως τοῦ Διεθνούς Δικαίου* (Ἡράκλειο 1911), 71.

Κράτους». Η πρόνοια αυτή αποτελούσε μια μικρή νίκη για τους χριστιανούς, ενώ ιδιαίτερη σημασία είχε και η πρόνοια ότι «ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Χωροφυλακῆς θέλει διορίζεσθαι ἐκ Κων/πόλεως, οἱ δὲ ἀξιωματικοὶ θέλουν ἐκλέγεσθαι ὑπὸ τῆς Γεν. Διοικήσεως ἐκ τῶν Χριστιανῶν καὶ Μουσουλμάνων κατοίκων, συνωδὰ τοῖς κανονισμοῖς».² Κατὰ το ἐπόμενο διάστημα ἀρχισαν διστακτικὰ νὰ εφαρμόζονται κάποιες ἀπὸ τις συμφωνημένες μεταρρυθμίσεις, ἀλλὰ δὲν υπῆρξε πρόοδος σὲ ὅ,τι ἀφορὰ τὴ χωροφυλακὴ, ἐπειδὴ οἱ οθωμανικὲς ἀρχὲς δὲν ἐβλεπαν θετικὰ τὴν ἐυρύτερη συμμετοχὴ τῶν χριστιανῶν σὲ ἓνα ἐνοπλο σῶμα.

Τὸ ζήτημα ἐπανήλθε κατὰ τρόπο οξὺ τὸν Μάιο τοῦ 1889, ὅταν μιὰ ομάδα χριστιανῶν Συντηρητικῶν βουλευτῶν κατέθεσε στὴ Συνέλευση ὑπόμνημα με τὸ ὁποῖο διαμαρτύρονταν γιὰ τὴν κατάσταση στὸ νησί,³ ἀνακοίνωσε ὅτι θὰ ἀπεῖχε ἀπὸ τις ἐργασίες τῆς Συνέλευσης στὸ ἐξῆς καὶ λίγο ἀργότερα κήρυξε τὴν ἔνωση με τὴν Ελλάδα. Ὁ Γενικὸς Διοικητὴς Κρήτης Νικόλαος Σαρτίνσκι πασάς ἐπιχείρησε νὰ ἐλέγξει τὴν κρίση με διαπραγματεύσεις, ἀλλὰ δὲν τὰ κατάφερε. Ἡ κατάσταση σύντομα ἐκτραχύνθηκε, καὶ ἡ Πύλη ἐστείλε ὡς στρατιωτικὸ διοικητὴ τὸν Μεχμέτ Σακίρ πασά, ὁ ὁποῖος κήρυξε τὸν στρατιωτικὸ νόμο καὶ κατέστειλε βίαια τὴν κινητοποίηση. Σὲ ἀναγνώριση τοῦ ἔργου του, ὁ σουλτάνος Ἀβδούλ Χαμίτ Β΄ τὸν διόρισε Γενικὸ Διοικητὴ Κρήτης στὶς 17 Νοεμβρίου 1889, ἐνῶ με τὸ ἴδιο διάταγμα κατάργησε μονομερῶς πολλὰ διατάξεις τῆς Σύμβασης τῆς Χαλέπας, μετὰξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ Ἄρθρο 12.⁴ Σὲ ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς ἀπόφασης, ἀπολύθηκαν οἱ

² Πολύβιος Τσάκωνας, *Ἱστορία τῆς Κρητικῆς Χωροφυλακῆς* (Ἀθῆνα 1963), 7.

³ Σύμφωνα με τὸ ὑπόμνημα αὐτό, «Ἡ δημόσια τάξις καὶ ἀσφάλεια ὀλοτέλως ἐχαλαρώθησαν, ἡ δικαιοσύνη μεροληπτικῶς καὶ φατριαστικῶς ἀπονέμεται, ἡ δημοσία πίστις ἐξέλιπε παντελῶς, ἡ δημόσια ὑπηρεσία ἐξηχρειώθη καὶ διεφθάρη, ἡ δὲ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία κατήντησεν μέσον καὶ σκοπὸς τοῦ μᾶλλον ἀκόλαστου καὶ μέχρις ἐμπαθείας φθάσαντος φατριασμοῦ. [...] Αἰτία τῆς καταστάσεως αὐτῆς εἶναι πρῶτον αἱ σαθραὶ βάσεις ἐφ' ὧν ἰδρύθη τὸ διέπον τὸν τόπον πολίτευμα, εἶτα δὲ ὁ ἀδέξιός, κακόβουλος καὶ ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν ὀλέθριος τρόπος με τὸν ὁποῖο ἐφαρμόστηκε». Μάνος Περάκης, *Τὸ Τέλος τῆς Οθωμανικῆς Κρήτης, Οἱ ὅροι κατάρρευσης τοῦ καθεστώτος τῆς Χαλέπας (1878-1889)* (Ἀθῆνα 2008), 127. Γιὰ περισσότερα σχετικά με τὸ πὼς προέκυψε καὶ ἐξελίχθηκε τὸ κίνημα αὐτό, βλ. Ἐλευθέριος Βενιζέλος, *Ἡ Κρητικὴ Ἐπανάστασις τοῦ 1889* (Ἀθῆνα 1971).

⁴ Ἡ σχετικὴ παράγραφος τοῦ φερμανίου (Ζ΄) ἀνέφερε πὼς με τὸ Ἄρθρο 12 «ἐδόθη δικαίωμα προτιμήσεως εἰς τοὺς ἐντοπίους κατὰ τὴν ἐκλογὴν καὶ τὸν καταρτισμὸν τοῦ Σώματος τῆς Χωροφυλακῆς, οὐχ' ἥττον προέκυψεν ἐκ τούτου βλάβη ἀντὶ ὠφε-

ελάχιστοι χριστιανοί που είχαν υπηρετούσαν στην χωροφυλακή, και σε αντικατάστασή τους στάλθηκε από τη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 1890 μια δύναμη 200 μουσουλμάνων χωροφυλάκων, υπό τη διοίκηση του Χασάν Ταχσίν πασά.⁵

Οι ελπίδες των χριστιανών για αποκατάσταση των δικαιωμάτων τους αναπτερώθηκαν με τον διορισμό του Αλέξανδρου Καραθεοδωρή πασά ως Γενικού Διοικητή Κρήτης τον Μάρτιο του 1895.⁶ Ο Καραθεοδωρή προκήρυξε εκλογές και δήλωσε ότι σκοπός του ήταν η γεφύρωση των διαφορών και η πλήρης αποκατάσταση της τάξης και του νόμου, διακηρύξεις που ώθησαν μερικούς μουσουλμάνους να τον αμφισβητήσουν.⁷ Η Πύλη ακολούθησε μια διφορούμενη στάση και περιόρισε σημαντικά την οικονομική της υποστήριξη προς το δημόσιο ταμείο της Κρήτης, υπονομεύοντας τις δυνατότητες του νέου διοικητή να εφαρμόσει την πολιτική του. Σε αυτό το ταραχώδες κλίμα εκδηλώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1895 μια νέα ένοπλη κινητοποίηση των χριστιανών, με αίτημα την εκχώρηση ενός καθεστώτος ενισχυμένης αυτοκυβέρνησης, παρόμοιου με αυτό που απολάμβαναν οι ηγεμονίες της

λείας, τούτου ἔνεκα δέον νὰ καταρτίζεται τοῦ λοιποῦ τὸ Σῶμα τοῦτο ἀναλόγως τῶν περιστάσεων, ἐκ τῶν κατοίκων τῶν λοιπῶν βιλαετιῶν τῆς Αὐτοκρατορίας, νὰ ἐπιτρέπεται δὲ ἡ πρόσληψις ἀπλῶν χωροφυλάκων [δηλαδή μη αξιωματικῶν] ἐκ τῶν ἐντοπίων». Τσάκωνας, *Ιστορία Κρητικῆς Χωροφυλακῆς*, 7.

⁵ Πρόκειται για τον γνωστό Οθωμανό στρατηγό Χασάν Ταχσίν πασά (1845-1918), τον μετέπειτα Μεσαρέ, από το ομώνυμο χωριό της Ηπείρου, ο οποίος παρέδωσε τη Θεσσαλονίκη στον διάδοχο Κωνσταντίνο τον Οκτώβριο του 1912, κατά τη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου.

⁶ Ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρή (1833-1906) ήταν Οθωμανός αξιωματούχος ελληνικής καταγωγής, ο οποίος είχε συνοδεύσει τον Ααλή πασά στην Κρήτη το 1868, διατέλεσε πρέσβης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Ρώμη (1874-1878), εκπρόσωπός της στο Συνέδριο του Βερολίνου (1878), πρώτος Γενικός Διοικητής Κρήτης μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας (για δύο περίπου βδομάδες) και ηγεμόνας της Σάμου (1885-1895).

⁷ Με δεδομένο ότι η Πύλη δεν είχε λόγους να αμφισβητήσει τον Καραθεοδωρή πασά λίγο μετά τον διορισμό του, φαίνεται πως ο «ιθύνων νους» πίσω από αυτές τις κινήσεις αυτές ήταν ο πρώην Γενικός Διοικητής Μαχμούτ Τζελαλεντίν πασάς, ο οποίος ήθελε να αποδείξει ότι οι χριστιανοί διοικητές δεν ήταν ικανοί να επιβληθούν στους Κρήτες. Ιωάννης Μουρέλλος, *Ιστορία της Κρήτης* (Ηράκλειο 1950), τ. Γ΄, 1550.

Σάμου (από το 1834) και της Βουλγαρίας (από το 1878).⁸ Οι οθωμανικές αρχές αρνήθηκαν κάθε διαπραγμάτευση, αλλά η επέκταση των συγκρούσεων στις δυτικές επαρχίες την άνοιξη του 1896 έκανε φανερό ότι οι επαναστάτες ενισχύονταν διαρκώς και η Πύλη δεν μπορούσε να ελέγξει τη δράση τους.⁹ Υπό αυτή την έννοια, η πολιορκία και η άλωση του Βάμου (3-18 Μαΐου 1896) και οι μάχες της Αλμυρίδας (30 Ιουνίου-4 Ιουλίου 1896) αποτέλεσαν σημαντικές νίκες των επαναστατών, ενώ ώθησαν τις Δυνάμεις να αναλάβουν έναν πιο ενεργό μεσολαβητικό ρόλο, ασκώντας έντονες πιέσεις στον σουλτάνο και τους επαναστάτες να συμφωνήσουν σε μια νέα διευθέτηση, που κατά βάση αποτελούσε μια βελτιωμένη εκδοχή της Σύμβασης της Χαλέπας.

Η αναδιοργάνωση της Κρητικής Χωροφυλακής με βάση το Νέο Πολίτευμα

Μετά από αρκετές πιέσεις, ο σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ δέχτηκε τις περισσότερες από τις προτάσεις των Δυνάμεων, οι οποίες κωδικοποιήθηκαν σε έναν Κανονισμό που ονομάστηκε «Νέο Πολίτευμα» και δημοσιεύτηκε στις 13/25 Αυγούστου 1896.¹⁰ Οι χριστιανοί επαναστάτες δέχτηκαν κατ' αρχήν το νέο καθεστώς, ενώ ο σουλτάνος κήρυξε αμνηστία στις 31 Αυγούστου και στις 10 Σεπτεμβρίου διόρισε ως Γενικό Διοικητή Κρήτης τον Γεώργιο Βέροβιτς πασά (Dorđe Bero-

⁸ Για περισσότερα σχετικά με το πώς οι εξελίξεις στα Βαλκάνια επηρέαζαν τα πολιτικά αιτήματα των χριστιανών της Κρήτης, βλ. Γιώργος Λιμαντζάκης, «Η Κρήτη και τα βαλκανικά της πρότυπα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα: βίοι παράλληλοι ή αποκλίνοντες;», *Πρακτικά 13ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Άγιος Νικόλαος, 5-9 Οκτωβρίου 2022* (υπό έκδοση).

⁹ Για περισσότερα σχετικά με τη λεγόμενη «Μεταπολιτευτική Επανάσταση» των ετών 1895-1896, βλ. Ιωσήφ Λεκανίδης, *Ημερολόγιον τῆς Ἀπελευθερωτικῆς Ἐπαναστάσεως τῆς Κρήτης* (Χανιά 1963), Μανούσος Κούνδουρος, *Ιστορικά και Διπλωματικά Αποκαλύψεις, Ιστορικά γεγονότα 1890-1923* (Αθήνα 1997), και Στέλλα Αλιγιζάκη (επιμ.), *Μεταπολιτευτική Επανάσταση* (Αποκόρωνα 1996).

¹⁰ Σύμφωνα με τον Couturier, το Νέο Πολίτευμα «έδημιούργει διὰ τὴν Νῆσον ἐξαιρετικὴν πολιτικὴν θέσιν: καίπερ ὑποτελής τῷ Σουλτάνῳ, ὁ ὁποῖος παρέμενε ὁ κυρίαρχος αὐτῆς, οὐχ ἥττον εἶχεν αὐτὴ αὐτονομίαν τινά. Ἡ τοιαύτη αὐτῆς πολιτικὴ θέσις ἦτο μέση μεταξὺ τῆς πλήρους αὐτονομίας καὶ τῆς πλήρους ἐξαρτήσεως, ἥτις ὑφίστατο πρότερον. Ἦτο, καθ' ἃ ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ κ. Στρέϊτ, «ἡμικυριαρχία» (demi-souveraineté)». Couturier, *Ἡ Κρήτη*, 102.

νί), τέως ηγεμόνα της Σάμου.¹¹ Σε ό,τι αφορά τη χωροφυλακή, το Άρθρο 9 του Κανονισμού προέβλεπε πως «Έπιτροπή, άποτελουμένη έξ ευρωπαϊών άξιωματικων, προβήσεται εις την άναδιοργάνωσιν τής [κρητικής] χωροφυλακής».¹²

Η Πύλη επιχείρησε να δημιουργήσει προσκόμματα στην εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων, αλλά με πρωτοβουλία των πρέσβων των Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη Νοεμβρίου «διωρίσθησαν αί διοργανωτικαί έπιτροπαι αί προβλεπόμεναι υπό του νέου Πολιτεύματος, [μεταξύ των οποίων] ή Στρατιωτική, ήν άποτελοῦν οί στρατιωτικοί άκόλουθοι τῶν έν Κωνσταντινουπόλει πρεσβειῶν τῶν Μεγ. Δυνάμεων. [...] Η Στρατιωτική έπιτροπεία κατήρτισε σχέδιον οργανώσεως τής χωροφυλακής»,¹³ το οποίο επέδωσε στον σουλτάνο και την κυβέρνησή του στις 16/28 Νοεμβρίου 1896. Σύμφωνα με αυτό, «Η Χωροφυλακή θά έχη στρατιωτικήν όργάνωσιν, θά άποτελεῖται δέ έκ Χριστιανῶν (κατά 2/3) και Μουσουλμάνων (κατά 1/3). Θά ή δυνατόν νά περιλαμβάνη ξένους [μη Οθωμανούς υπηκόους]. Ο Άρχηγός, χριστιανός και ευρωπαϊός, θά διορίζεται υπό του Σουλτάνου τή συστάσει τῶν Πρέσβων. Τα αυτά θά ισχύωσι και δια τόν άνώτερον άξιωματικόν, ό όποιος θά προεδρεύη παρ' αὐτῶ». Η πρόνοια αυτή έδειχνε ότι οι Δυνάμεις ήθελαν να έχουν τον πρώτο λόγο στα ζητήματα της χωροφυλακής, και να μην επιτρέψουν στον σουλτάνο να συνεχίσει να αναμιγνύεται. Επιπλέον, αποφάσισαν ότι «Η Χωροφυλακή θά ή έντελῶς ανεξάρτητος τής στρατιωτικής έξουσίας και έξ όλοκλήρου εις την διάθεσιν τής πολιτικής έξουσίας», δηλαδή του Γενικού Διοι-

¹¹ Ο Γεώργιος Βέροβιτς (1842-1925) ήταν Οθωμανός αξιωματούχος σερβικής καταγωγής από τη Σκόδρα (İşkodra/Shkodër). Σπούδασε Νομική στην Πάδοβα της Ιταλίας και εντάχθηκε στην υπηρεσία του σουλτάνου Αβδούλ Αζίζ τον Δεκέμβριο του 1863. Διατέλεσε για μικρά διαστήματα υποδιοικητής του βιλαετίου του Μοναστηρίου, νομάρχης Διδυμοτείχου και Αλεξανδρούπολης, Ηγεμόνας της Σάμου για δύο χρόνια (1894-1896) και Γενικός Διοικητής Κρήτης για έξι περίπου μήνες (Σεπτέμβριος 1896-Φεβρουάριος 1897). Για περισσότερα σχετικά με τη ζωή και τη δράση του, βλ. Gordana Blagojević, "Grčka istoriografija i privatni arhivi o životu pravoslavnog paše Đorđa Berovića, kneza Samosa i poslednjeg osmanlijskog guvernera Krita," *Vojnoistorijski Glasnik*, v. 1 (2004), 49-58.

¹² ΙΑΚ (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης), Αρχείο Εφημερίδων, εφ. *Κρήτη, Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης*, έτος ΚΗ', αρ. 1478, «Επίσημος Κοινοποίηση», 31 Αυγούστου 1896, 1.

¹³ Λεκανίδης, *Ημερολόγιον*, 291.

κητή Κρήτης.¹⁴

Ο σουλτάνος αντέδρασε έντονα στην πρόνοια για ένταξη ξένων στη χωροφυλακή, αλλά «οί πρέσβεις επέδωκαν εις τὴν Πύλην κοινήν διακοίνωσιν, δι' ἧς ἐντόνως ἐπιμένουσιν εἰς τὸ ζήτημα τῆς παραδοχῆς ἄλλοδαπῶν ἐν τῇ χωροφυλακῇ τῆς Κρήτης. Ἐν τῇ διακοινώσει ταύτῃ λέγεται ὅτι ἡ ἀξίωσις αὕτη προέρχεται ἐκ τῆς ὁμοφωνίας τῶν μελῶν τῆς σχετικῆς ἐπιτροπῆς, καὶ ὑποδεικνύει τοὺς κινδύνους τῆς μὴ ἀποδοχῆς τῆς προτάσεως ταύτης».¹⁵ Ὑπὸ τὴν πίεση των Δυνάμεων, ὁ σουλτάνος τελικὰ συναίνεσε, ἀλλὰ «προσωρινῶς, ὅπως μόνον γένηται ἔναρξις [τῆς λειτουργίας τοῦ σώματος] καὶ ἐπὶ τῷ ὄρω ὅπως μὴ περιλαμβάνονται ἐν αὐτῇ Ἕλληνες [υπήκοοι]».¹⁶ Διοικητὴς τῆς χωροφυλακῆς ὀρίστηκε ὁ Βρετανὸς ταγματάρχης Μπορ (Bor), «φέρων ἐφόδια καὶ πείραν εὐδόκιμον, ὡς διοργανώσας ἄλλοτε τὴν χωροφυλακὴν τῆς Κύπρου».¹⁷ Ἡ ρωσικὴ καὶ ἡ οθωμανικὴ κυβέρνησις ἀντέδρασαν στὸν διορισμὸ Βρετανοῦ διοικητῆ, ἀλλὰ τὰ μέλη τῆς Στρατιωτικῆς Επιτροπῆς υποστήριξαν ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ προσωρινὸ μέτρο, μέχρι τὴν ἀφίξις τοῦ Ολλανδοῦ ἀντισυνταγματάρχη Μπούις (Buys).¹⁸

Λίγο ἀφοῦ ἀνέλαβαν τὴ διοίκηση τοῦ σώματος, οἱ ευρωπαϊοὶ ἀξιωματικοὶ διαπίστωσαν ὅτι ἡ κατάστασις τῆς χωροφυλακῆς ἦταν ἀπελπιστικὴ. Σύμφωνα με ἀναφορὰ τοῦ Βρετανοῦ συνταγματάρχη Χέρμπερτ Τσέρμσαϊντ (Herbert Chermside), μέλους τῆς Στρατιωτικῆς Επιτροπῆς, πρὸς τὸν Βρετανὸ πρέσβη Φίλιπ Κάρι (Sir Philip Currie), «Ἡ Κρητικὴ χωροφυλακὴ εἶχε μεγάλη ἐλλειψὴ πειθαρχίας, λειτουργοῦσε μονομερῶς [υπὲρ τῶν μουσουλμάνων] καὶ ἦταν τόσο ἀναποτελεσματικὴ ποῦ ὁ Τούρκος Ὑπουργὸς Πολέμου ἦταν τῆς γνώμης ὅλοι οἱ χωροφύλακες νὰ εἶναι μὴ Κρητικοί. Οἱ Τουρκικὲς ἀπόψεις πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση εἶχαν ἀποτυπωθεῖ στὴν εἰσαγωγὴ ἐνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ Ἀλβανῶν, οἱ ὁποῖοι ἦταν [ἐπίσης] ἀπειθαρχοὶ, καὶ εἶχαν προσ-

¹⁴ Couturier, *Ἡ Κρήτη*, 108.

¹⁵ ΙΑΚ, εφ. *Λευκά Ὀρη*, αρ. τευχ. 121, 1 Ἰανουαρίου 1897, 3.

¹⁶ Couturier, *Ἡ Κρήτη*, 108.

¹⁷ ΙΑΚ, εφ. *Μεσόγειος*, αρ. τευχ. 221, 11 Ἰανουαρίου 1897, 1.

¹⁸ Τσάκωνας, *Ἱστορία Κρητικῆς Χωροφυλακῆς*, 8. Δὲν ἐντοπίστηκαν πηγές ποῦ νὰ ἀναφέρουν ἀξιωματικὸ με αὐτὸ τὸ ὄνομα στὴν Κρήτη, πράγμα ποῦ σημαίνει πὼς εἴτε ἡ εξαγγελία τοῦ διορισμοῦ Ολλανδοῦ διοικητῆ ἦταν τέχνασμα γιὰ νὰ γίνῃ «προσωρινά» ἀνεκτὸς ὁ Βρετανὸς διοικητῆς, εἴτε πραγματικὰ υπῆρξε κάποια ἀλλαγὴ ἢ ἀπρόοπτο καὶ ἡ προσωρινὴ διευθέτησις ἐγένε ὀριστικὴ ἐλλείψει ἐναλλακτικῆς.

ληφθεί χωρίς να υπάρχει μέριμνα για προσαρμογή ή για τον αντίκτυπο στον χαρακτήρα του σώματος, ενώ στη συνέχεια αφέθηκαν χωρίς πληρωμή και εκπαίδευση».¹⁹

Παρότι τα μέλη της Στρατιωτικής Επιτροπής αναγνώριζαν «την αναγκαιότητα η χωροφυλακή να καταστεί σε βάθος χρόνου μια αμιγώς κρητική δύναμη»,²⁰ στα τέλη Δεκεμβρίου του 1896 αποφασίστηκε ότι προσωρινά «Ξένοι θα προσλαμβάνονται εις αυτήν μέχρι των 2/3, οι δὲ λοιποὶ θὰ εἶναι ἐντόπιοι».²¹ Ὅπως ἦταν αναμενόμενο, το ἀπὸ που θα προέρχονταν αὐτοὶ οἱ «ξένοι» αποτέλεσε ἀντικείμενο ἰδιαίτερων διαπραγματεύσεων. Δεδομένων τῶν συνθηκῶν, ἐγίνε προσωρινά ἀνεκτή ἡ παραμονὴ μεγάλου ἀριθμοῦ Ἀλβανῶν σὲ αὐτήν, ἐνῶ προτάθηκε ἡ στρατολόγησις ἐκπαιδευμένων ἀνδρῶν ἀπὸ «γειτονικὲς» χώρες, ὅπως ἡ Βοσνία-Ερζεγοβίνη, ἡ Βουλγαρία καὶ τὸ Μαυροβούνιο. Με δεδομένο ὅτι τὸ καθεστῶς τῶν δύο πρώτων ἦταν πολιτικὰ «σύνθετο»,²² προκρίθηκε ἡ τελευταία ἐπιλογή. Τὸ Μαυροβούνιο ἦταν ἄλλωστε μὴ πλήρως ἀνεξάρτητη χώρα, ὁ ἡγεμόνας τῆς ὁποίας, Νικόλαος Α΄ (Nikola I Petrović-Njegoš) εἶχε καλὲς προσωπικὲς σχέσεις με τὸν σουλτάνο Ἀβδούλ Χαμίτ Β΄, καὶ παρόμοιες πολιτικὲς ἀντιλήψεις.²³

¹⁹ HUK (Hansard-UK Parliament), *House of Commons Command Paper*, 1897, C.8398, C.8437, Turkey, No. 8 (1897), *Correspondence respecting the affairs of Crete*, Inclosure in No. 341, Chermside to Currie, 13 March 1897.

²⁰ *Αὐτ.*

²¹ Παράλληλα ἀποφασίστηκε ὅτι τὸ σῶμα «θὰ ἀποτελεῖται ἐκ 1.200 ἀνδρῶν, θὰ διοικεῖται ὑπὸ ἐνὸς συνταγματάρχου, δύο ἀντισυνταγματάρχων καὶ τῶν ἀναγκαίων λοιπῶν ἀξιωματικῶν [καὶ] Ὁ ἐτήσιος προϋπολογισμὸς τῆς χωροφυλακῆς θὰ ἀνέρχεται εἰς 5 περίπου ἑκατομμύρια γρ.[όσια]». ΙΑΚ, ἐφ. *Λευκὰ Ὀρη*, ἀρ. τευχ. 121, 1 Ἰανουαρίου 1897, 2.

²² Ἀπὸ τὸ 1878 ἡ Βοσνία-Ερζεγοβίνη τελοῦσε ὑπὸ τὴν διοίκησι καὶ κατοχὴ τῆς Αὐστροουγγαρίας, ἐνῶ ἡ Βουλγαρία ἦταν ἀυτόνομη ἡγεμονία ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ σουλτάνου, με δικὴ τῆς ἡγεμόνα καὶ κυβέρνησι. Με ἄλλα λόγια, ὁ σουλτάνος δὲν ἀσκοῦσε πραγματικὴ ἐξουσία ἐπὶ τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν, κατὰ συνέπειαν ἡ στρατολόγησι ἀνδρῶν ἀπὸ αὐτὲς θὰ μπορούσε νὰ ἀνακινήσει τὸ ζήτημα τῆς νομιμοφροσύνης τῶν ντόπιων καὶ τῆς υπαγωγῆς τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν σὴν Κωνσταντινούπολη, ἐνδεχομένως δημιουργώντας μεγαλύτερα προβλήματα ἀπ' ὅ,τι θὰ ἔλυνε.

²³ Ὅπως καὶ ὁ σουλτάνος, ὁ Νικόλαος προτιμοῦσε νὰ κυβερνᾷ ὡς ἀπόλυτος μόνάρχης, χωρὶς περιορισμοὺς σὴν ἐξουσία του. Ὑπέγραφε ὡς «ἐλέω Θεοῦ πρίγκιπας καὶ κύριος τοῦ Μαυροβουνίου» (*po milosti Božjoj knjaz i Gospodar Crne Gore*), ἐνῶ σχεδίαζε νὰ ἀναβαθμίσει τὸν τίτλο του ἀπὸ πρίγκιπα σὲ βασιλιά, ἀφοῦ πρώτα ἐξασφάλιζε τὴν συγκατάθεσι τῶν ἰσχυρότερων ἐυρωπαϊῶν μοναρχῶν. Μελομένη

Οι δύο χώρες είχαν πρόσφατα βελτιώσει τις σχέσεις τους, ενώ το Μαυροβούνιο είχε λάβει δάνεια και οικονομική υποστήριξη από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, και υπό αυτή την έννοια ήθελε να δείξει ότι ανταποδίδει την «εξυπηρέτηση».²⁴

Η στρατολόγηση Μαυροβούνιων χωροφυλάκων αξιολογήθηκε και αντιμετωπίστηκε ως ευρέως αποδεκτή λύση, καθώς επέτρεψε στον Οθωμανό υπουργό Πολέμου να αποφύγει τη στρατολόγηση ντόπιων χριστιανών, ενώ πρόσφερε στους χριστιανούς της Κρήτης την ικανοποίηση ότι η «προσωρινή» λύση δεν περιλάμβανε μουσουλμάνους από άλλες οθωμανικές επαρχίες, όπως γινόταν στο παρελθόν. Ο κρητικός Τύπος δέχτηκε τα νέα με ικανοποίηση, με την εφημερίδα *Μεσόγειος* να αναφέρει πως «καίτοι δέν γνωρίζομεν τούς ὄρους καί τās συνθήκας, διευθυνόμενη ὑπὸ Εὐρωπαϊῶν ἀξιωματικῶν [ἡ χωροφυλακή] δέν εἶνε δυνατὸν ἢ νὰ εὐδοκιμήσῃ τελείως παρ' ἡμῖν. Ἀποτελούμενη δ' ἐκ ξένων, ὡς λέγεται, διὰ τās πόλεις, καὶ συνεπῶς ἀφατριάστων καὶ ἀφανατίστων, ἀνατιρρήτως ἢ τοῦ καθήκοντος ἐκτέλεσις θὰ εἶνε ἢ μόνη τῶν μελλόντων φρουρῶν τῆς ἀσφάλειάς μας μέριμνα, καὶ ἡ ἀμεροληψία καὶ τὸ δίκαιον ὁ μόνος προορισμὸς αὐτῶν».²⁵ Μέσα σε λίγες βδομάδες, η οθωμανική και η μαυροβουνιακή κυβέρνηση συμφώνησαν να σταλούν στην Κρήτη 80 Μαυροβούνιοι χωροφύλακες, υπό τη διοίκηση του λοχαγού Μάσαν Μπόγιοβιτς (Mašan Bojonić). Το ίδιο περίπου διάστημα η Στρατιωτική Επιτροπή αποφάσισε ότι η Κρητική Χωροφυλακή θα διοικούνταν από οκτώ αξιωματικούς, τέσσερις εκ των οποίων θα ήταν Ευρωπαίοι, δύο Οθωμανοί και δύο Μαυροβούνιοι. Η συνολική δύναμη του σώματος θα ήταν 225 άνδρες, εκ των οποίων 96 Αλβανοί, 80 Μαυροβούνιοι, 50 Κρήτες χριστιανοί και 30 Κρήτες μουσουλμάνοι.²⁶

Κατσαροπούλου, *Ιστορία του Μαυροβουνίου* (Θεσσαλονίκη 2004), 78.

²⁴ Για περισσότερα σχετικά με το θέμα των δανείων και την οικονομική βοήθεια προς το Μαυροβούνιο, βλ. Uğur Özcan, “The Loan Agreement Between the Ottoman Empire and Montenegro, and Financial Aid to Montenegro,” *Istorijski Zapisi* (2010), 167-79.

²⁵ ΙΑΚ, εφ. *Μεσόγειος*, αρ. τευχ. 221, 11 Ιανουαρίου 1897, 1.

²⁶ Οι 48 από τους 50 Κρήτες χριστιανούς εγκατέλειψαν την υπηρεσία στα τέλη Ιανουαρίου του 1897, όταν ξέσπασε μια νέα επανάσταση κατά των οθωμανικών αρχών. Davide Rodogno, *Against Massacre: Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815-1914* (Princeton 2012), 331.

Οι Μαυροβούνιοι κατά την επανάσταση του 1897

Οι Μαυροβούνιοι χωροφύλακες έφτασαν στα Χανιά στις 19 Ιανουαρίου 1897,²⁷ σε μια περίοδο που η πολιτική κατάσταση στο νησί είχε αρχίσει να εκτραχύνεται. Από τον Νοέμβριο του 1896 οι μουσουλμάνοι είχαν αρχίσει να εκδηλώνουν ανοικτά τη δυσαρέσκειά τους για το Νέο Πολίτευμα, και αρκετοί δήλωναν ότι θα αντισταθούν στην εφαρμογή του, άλλοι καλώντας σε αποχή από τις εκλογές, και άλλοι σε σφαγή των χριστιανών.²⁸ Παρότι οι πρωτοβουλίες αυτές δεν συνδέονταν άμεσα με τις αρχές, η Πύλη φαίνεται να προσέβλεπε στην έμπρακτη αμφισβήτηση του παραχωρηθέντος καθεστώτος, ώστε να φανεί ότι η μεταβίβαση της εξουσίας στους χριστιανούς συναντούσε την αντίδραση των μουσουλμάνων και δεν έπρεπε να προχωρήσει.²⁹ Στις αρχές του 1897 σημειώθηκαν οργανωμένες διώξεις κατά του χριστιανικού πληθυσμού, αρχικά στο Ηράκλειο στις 12 Ιανουαρίου, στη συνέχεια στο Ρέθυμνο στις 18 Ιανουαρίου, και τελικά στα Χανιά, στις 23 και 24 Ιανουαρίου, με αποτέλεσμα τον θάνατο εκατοντάδων χριστιανών, την πυρπόληση μέρους της πόλης και την καταστροφή πολλών περιουσιών.³⁰

Ο Γενικός Διοικητής πήρε αποστάσεις από τις διώξεις αυτές, αλλά στο κλίμα πόλωσης που επικρατούσε δεν άργησε να στοχοποιηθεί από τη στρατιωτική ηγεσία.³¹ Ανησυχώντας για την κατάσταση που διαμορφωνόταν στο νησί, ο Γεώργιος Βέροβιτς ζήτησε από τη διοίκηση της Χωροφυλακής να του διαθέσει τους Μαυροβούνιους χωροφύλα-

²⁷ Λεκανίδης, *Ημερολόγιον*, 296.

²⁸ Για τις εκκλήσεις αυτές, βλ. ενδεικτικά ΙΑΚ, εφ. *Λευκά Όρη*, αρ. τεύχ. 114, 6 Νοεμβρίου 1896, 4 και Μαρίνα Ζινευράκη-Λεκανίδου, *Εκ του αρχείου του Ιωσήφ Γ. Λεκανίδου* (Αθήνα 1954), 456-7.

²⁹ Βιργινία Τσουδερού, «Οι Διεθνείς Ειρηνευτικές Δυνάμεις και η Τραγωδία της 25ης Αυγούστου», στο Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός (επιμ.), *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος* (Ηράκλειο 2001), 52.

³⁰ Για περισσότερα σχετικά με τις διώξεις αυτές, αλλά και τις συγκρούσεις στην ύπαιθρο του νησιού τον Ιανουάριο του 1897, βλ. Γιώργος Λιμαντζάκης, *Το Κρητικό Ζήτημα, 1868-1913* (Χανιά 2020), 135-47.

³¹ Η οθωμανική κυβέρνηση επιχείρησε να αποκαταστήσει την εμπιστοσύνη των ντόπιων μπέηδων και της στρατιωτικής ηγεσίας στο πρόσωπό του απονέμοντάς του το παράσημο Οσμανιέ (Osmanlı Devlet Nişanı), αλλά αυτό δεν άλλαξε πολλά στην πράξη. *Turkey No. 10, Affairs of Crete*, July 1897.

κες ως φρουρά του για το σπίτι του στη Χαλέπα και για το Διοικητήριο (Κονάκι) στον λόφο Καστέλι.³² Η επιλογή αυτή δεν θα πρέπει να μας ξενίζει, καθώς ο Διοικητής και οι Μαυροβούνιοι μιλούσαν την ίδια γλώσσα, και υπό μία έννοια θεωρούσαν αλλήλους «συμπατριώτες», κατά συνέπεια ήταν λογικό ο Βέροβιτς να τους εμπιστεύεται περισσότερο από τους ντόπιους ή τους αλλογενείς, και σε κάθε περίπτωση να νιώθει πιο ασφαλής κοντά τους. Οι Μαυροβούνιοι κατέβαλαν προσπάθεια να ανταποκριθούν στις διαταγές και προσδοκίες του, αλλά η κατάσταση παρέμεινε έκρυθμη για μέρες. Ο οθωμανικός στρατός πραγματοποίησε επιδρομές στα περίχωρα των Χανίων, ενώ οι χριστιανοί επαναστάτες κατέλαβαν θέσεις στα υψώματα ανατολικά της πόλης, και στις 25 Ιανουαρίου κήρυξαν με ψήφισμά τους την ένωσή της Κρήτης με την Ελλάδα.³³ Υπό την πίεση των γεγονότων και της κοινής γνώμης, ο Έλληνας πρωθυπουργός Θεόδωρος Δηλιγιάννης αποφάσισε την αποστολή ενός εκστρατευτικού σώματος στην Κρήτη,³⁴ ενώ οι Δυνάμεις κινητοποιήθηκαν για να αποτρέψουν την κατάληψη του νησιού από τις ελληνικές δυνάμεις.

Όταν ο Βέροβιτς έμαθε στις 31 Ιανουαρίου ότι προσέγγιζαν δύο ελληνικά πολεμικά πλοία, ζήτησε την προστασία του Έλληνα πρόξενου Νικόλαου Γεννάδη, αλλά δεν έλαβε απάντηση. Ανησυχώντας για τη ζωή του, κατέφυγε στο ρωσικό θωρηκτό *Imperator Nikolai I*, το οποίο ναυλοχούσε στο λιμάνι των Χανίων.³⁵ Ο σουλτάνος διέταξε τον Βέροβιτς να επιστρέψει στα καθήκοντά του, αλλά αυτός αρνήθηκε και διόρισε ως τοποτηρητή του τον Ισμαήλ μπέη. Τα ελληνικά τωρ-

³² Σύμφωνα με τις διαθέσιμες πηγές, το Διοικητήριο χτίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1870 ή τη δεκαετία του 1880, προκειμένου να στεγάσει τα δικαστήρια, αλλά λίγα χρόνια αργότερα εγκαταστάθηκε εκεί ο Γενικός Διοικητής Κρήτης και αργότερα ο πρώτος Ύπατος Αρμοστής Κρήτης πρίγκιπας Γεώργιος, έως ότου ολοκληρώθηκε η κατασκευή της νέας του κατοικίας στη Χαλέπα. Μανώλης Μανούσκακας, *Ιστορικά Κτήρια της Πόλης των Χανίων* (Χανιά 2019), 14-5.

³³ Λιλί Μακράκη, *Ελευθέριος Βενιζέλος, 1864-1910* (Αθήνα 1992), 337-8.

³⁴ Το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα αποτελούνταν από δύο τάγματα πεζικού, έναν λόχο ευζώνων και μία ορεινή πυροβολαρχία, συνολικά 1.416 στρατιώτες και αξιωματικούς υπό τη διοίκηση του συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσου, υπασπιστή του βασιλιά Γεωργίου Α΄. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Το πολιτικό περιβάλλον από τον ξεσηκωμό του 1866 στην Κρητική Πολιτεία», στο συλλογικό *Ελευθέριος Βενιζέλος, τ. Α΄, Από την τουρκοκρατούμενη Κρήτη στον Εθνικό Διχασμό* (Αθήνα 2011), 40.

³⁵ Couturier, *Η Κρήτη*, 110.

πιλοβόλα *Υδρα*, *Μυκάλη* και *Σφακτηρία* έφτασαν έξω από το λιμάνι των Χανίων στις 5 Φεβρουαρίου, αλλά στο μεταξύ ο Βέροβιτς είχε επιβιβαστεί με την οικογένειά του σε ατμόπλοιο της αυστριακής εταιρείας Lloyd και είχε αναχωρήσει για την Τεργέστη.³⁶ Η αναχώρησή του υπονόμωσε την ήδη προβληματική λειτουργία των οθωμανικών πολιτικών αρχών. Οι Οθωμανοί στρατιωτικοί διοικητές θεώρησαν ότι μπορούσαν πλέον να δρουν εν πλήρη ελευθερία, ενώ οι χριστιανοί επαναστάτες ενθαρρύνθηκαν να εντείνουν τη δράση τους.

Οι κρητικές πηγές δεν αναφέρουν τι απέγιναν οι Μαυροβούνιοι μετά την αναχώρηση του Βέροβιτς, αλλά η βρετανική εφημερίδα *The Times* αναφέρει στις 7/19 Φεβρουαρίου 1897 πως «Ανάμεσα στα πολλά παράξενα των τελευταίων ημερών είναι η ξαφνική εξαφάνιση του μαυροβουνιακού λόχου των χωροφυλάκων. Η στάση του τελευταίου Βαλή [Γενικού Διοικητή] να τους μεταφέρει σε Ρωσικά πολεμικά πλοία φαίνεται δυσεξήγητη, εκτός αν υποθεθεί ότι προϋπήρχε σχετική συνεννόηση μεταξύ αυτού και της Ρωσικής Κυβέρνησης».³⁷ Η πρωτοβουλία φαίνεται να υπήρξε αυθόρμητη, αλλά προκάλεσε την άμεση αντίδραση του ταγματάρχη Μπορ, ο οποίος απαίτησε οι Μαυροβούνιοι να αποβιβαστούν αμέσως. Ο Ρώσος υποναύαρχος Αντρίεφ (Andriev) αρνήθηκε να υπακούσει, ισχυριζόμενος ότι οι Μαυροβούνιοι δεν είχαν δώσει όρκο σε κάποια οθωμανική, κρητική ή διεθνή αρχή κατά την άφιξή τους, κατά συνέπεια ήταν υπόλογοι μόνο στον ηγεμόνα τους, στον οποίο είχε απευθυνθεί αρμοδίως για οδηγίες. Εν αναμονή της σχετικής απάντησης, οι Μαυροβούνιοι παρέμειναν στο ρωσικό

³⁶ Ο Βέροβιτς σκόπευε να εγκατασταθεί στη γενέτειρά του τη Σκόδρα, αλλά έμαθε ότι ο σουλτάνος είχε διατάξει τη σύλληψή του και αποφάσισε να διαφύγει στην Ευρώπη. TNA/PRO (The National Archives, Public Records Office) *Turkey*. No. 9, 1897, No. 1, Harris to Admiralty, 24 February 1897. Από την Τεργέστη μετέβη στη Βενετία, όπου έζησε έως το 1916, οπότε μετακόμισε στη Ρώμη. Το 1919 μετακόμισε στο Βελιγράδι, ενώ το 1920 εγκαταστάθηκε με τη σύζυγό του Μαρία στο Ντουμπρόβνικ, όπου ο ίδιος πέθανε στις 21 Οκτωβρίου 1925.

³⁷ Η εφημερίδα ανέφερε πως «Η Εξοχότητά του είχε οικειοποιηθεί το σώμα των Μαυροβουνίων -ένα εξαιρετικά καλό σύνολο ανδρών- ως προσωπική του φρουρά, σχεδόν αμέσως μετά την άφιξή τους, όντας προφανώς δύσπιστος τόσο απέναντι στα οθωμανικά στρατεύματα, όσο και στους Κρήτες χωροφύλακες. Μέχρι τη στιγμή της αναχώρησής του, τα αποκλειστικά τους καθήκοντα ήταν να φυλάνε την οικία του στη Χαλέπα, την οποία σπάνια εγκατέλειπε μετά την εκδήλωση των ενοχλήσεων [συγκρούσεων]». Εφ. *The Times*, 19 Φεβρουαρίου 1897.

πλοίο για πέντε μέρες. Την έκτη μέρα, ο Ρώσος πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη Αλεξάντρ Νελίντοφ (Aleksandr Nelidov) τηλεγράφησε στον Ρώσο ναύαρχο ότι οι Μαυροβούνιοι θα μπορούσαν να αποβιβαστούν και να συνεχίσουν να ασκούν τα καθήκοντά τους, αν οι ίδιοι το ήθελαν και αν οι υπηρεσίες τους εξακολουθούσαν να χρειάζονται.³⁸ Οι Μαυροβούνιοι αποβιβάστηκαν το ίδιο απόγευμα, αλλά το ζήτημα είχε ήδη προκαλέσει αρνητική εντύπωση και εντάσεις μεταξύ των Ευρωπαίων αξιωματούχων, οι οποίοι έτειναν να πιστεύουν ότι η Κρητική Χωροφυλακή δεν είχε πια λόγο ύπαρξης, καθώς την τήρηση της δημόσιας τάξης στις πόλεις την είχαν πλέον αναλάβει τα ευρωπαϊκά στρατεύματα.

Η αναποφασιστικότητα των Ευρωπαίων αξιωματούχων για το αν και πώς θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί η χωροφυλακή, η αδυναμία των αρχών να προωθήσουν την επάνδρωσή της με ντόπιους χριστιανούς και η έλλειψη χρηματοδότησης από πλευράς της Πύλης δημιούργησαν μια εκρηκτική κατάσταση, με αποτέλεσμα οι χωροφύλακες να στασιάσουν στις 17 Φεβρουαρίου/1 Μαρτίου 1897, ζητώντας την άμεση καταβολή των οφειλόμενων μισθών τους. Ο ταγματάρχης Μπορ επισκέφθηκε τους στρατώνες τους και επιχείρησε να τους πείσει να επιστρέψουν στα καθήκοντά τους, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Την επόμενη μέρα, οι Ευρωπαίοι ναύαρχοι κάλεσαν τον ταγματάρχη Μπορ σε συνάντηση στο ιταλικό θωρηκτό *Stromboli*, όπου του ζήτησαν να προχωρήσει στον άμεσο αφοπλισμό των χωροφυλάκων, διαθέτοντάς του Ιταλούς και Ρώσους ναύτες υπό τον λοχαγό Αμορέτι (Amorette). Η επιχείρηση διήρκεσε μερικά λεπτά, και είχε ως αποτέλεσμα την παράδοση των στασιαστών με απώλεια έναν νεκρό και έναν τραυματία.³⁹

Στον απόηχο της «εξέγερσης», οι Ευρωπαίοι αξιωματούχοι αποφάσισαν την διάλυση της «νέας» Χωροφυλακής. Στις 23 Φεβρουαρίου/7 Μαρτίου ο Βρετανός πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη Φίλιπ Κάρι έγραψε στον συνταγματάρχη Τσέρμσαϊντ πως «οι αξιωματικοί

³⁸ *Αυτ.*

³⁹ Ο νεκρός ήταν ο συνταγματάρχης της χωροφυλακής Σουλεϊμάν μπέης, ο οποίος τραυματίστηκε βαριά κατά τη συμπλοκή και πέθανε μισή ώρα αργότερα, ενώ τραυματίστηκε και ένας Ιταλός ναύτης. Mick McTiernan, “The Revolt of the Cretan Gendarmerie, 1st and 2nd March 1897,” όπως παρατίθεται στον σύνδεσμο <https://britishinterventionincrete.wordpress.com/2018/07/06/the-revolt-of-the-cretan-gendarmerie/>, 6 Ιουλίου 2018 (τελευταία επίσκεψη 9.4.2024).

και οι άνδρες της νέας Κρητικής χωροφυλακής θα πρέπει να πληρωθούν και να απολυθούν, και πως η Επιτροπή Χωροφυλακής [Στρατιωτική Επιτροπή] θα πρέπει, με τη συνδρομή των Προξένων, να το κάνει αυτό με τη μικρότερη δυνατή καθυστέρηση». ⁴⁰ Δύο μέρες αργότερα, ο ταγματάρχης Μπορ υπέβαλε την παραίτησή του στον Ισμαήλ μπέη, και ο πρέσβης ενημέρωσε τον Βρετανό υπουργό Εξωτερικών λόρδο Σώλσμπερι (Lord Robert Cecil Salisbury) ότι τα μέλη της Στρατιωτικής Επιτροπής πρότειναν να αναχωρήσουν από την Κρήτη και να επιστρέψουν στην Κωνσταντινούπολη. Ως προς την αποζημίωση των υπηρετούντων στη χωροφυλακή, ο Κάρι ανέφερε πως «Οι αξιωματικοί θα λάβουν μισθούς τριών μηνών και οι Μαυροβούνιοι στρατιώτες τον μισθό ενός επιπλέον μήνα, ως αποζημίωση, καθώς και τα οδοιπορικά για τον επαναπατρισμό τους». Παρά ταύτα, εξακολουθούσαν να υπάρχουν εκκρεμότητες, καθώς «Η παλιά μουσουλμανική χωροφυλακή, που αποτελείται από 49 αξιωματικούς και 535 άνδρες, υπάρχει ακόμα», ⁴¹ και δεν υπήρχε κάποια πρόνοια για το μέλλον της.

Στις 13 Μαρτίου (ν.η.) ο συνταγματάρχης Τσέρμσαιντ ενημέρωσε τον Βρετανό πρέσβη ότι στις 9 Μαρτίου η χωροφυλακή είχε πληρωθεί μέχρι και τις 12 Μαρτίου, και ότι όλοι οι άνδρες θα απολύονταν την επομένη. Ανέφερε επίσης πως «Από τη νέα χωροφυλακή, τέσσερις Ιταλοί αξιωματικοί τέθηκαν στη διάθεση του Διοικητή [Commandant de Place] της πόλης των Χανίων, και άλλοι δύο Μαυροβούνιοι αξιωματικοί και 83 άνδρες τέθηκαν υπό τη μισθοδοσία των Ρώσων». Στην ίδια αναφορά ο Τσέρμσαιντ υποστήριζε πως δεν υπήρχαν πολλές εναλλακτικές, καθώς «Από τις 2.700 λίρες που υπήρχαν στο ταμείο από το 3% των τελωνειακών εισπράξεων [που εισέπρατταν τα ευρωπαϊκά στρατεύματα για τα έξοδα της κατοχής], χρειάστηκε να διατεθούν πάνω από 1.500 λίρες [για την αποζημίωση των χωροφυλάκων]. Είναι ως εκ τούτου σαφές ότι υπό τις δεδομένες συνθήκες η δύναμη που είχε συγκροτηθεί δεν θα μπορούσε να αναπτυχθεί περαιτέρω, αλλά ούτε και να συντηρηθεί για πολύ ακόμα». ⁴² Η πρωτοβουλία της Ρωσίας να αναλάβει τη μισθοδοσία των Μαυροβούνιων χωροφυλά-

⁴⁰ HUK, House of Commons Command Paper, 1897, C.8398, C.8437, Turkey. No. 8 (1897), *Further correspondence respecting the affairs of Crete*, No. 248, Currie προς Chermside, 7 Μαρτίου 1897.

⁴¹ *Ο.π.*, No. 255 και 256, Currie προς Salisbury, 9 Μαρτίου 1897.

⁴² *Ο.π.*, Inclosure 1 in No.341, Chermside προς Currie, 13 Μαρτίου 1897.

κων δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει, καθώς οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών ήταν παραδοσιακά καλές, ακόμα και σε περιόδους που αυτές με τη Σερβία ήταν λιγότερο καλές. Η Πετρούπολη έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διεθνή αναγνώριση της ανεξαρτησίας του Μαυροβουνίου το 1878, ενώ έβλεπε τη χώρα ως «προπύργιο» του Σλαβισμού στην Αδριατική, μέσω του οποίου επιδίωκε να ελέγξει ή ανασχέσει την επιρροή αντίπαλων δυνάμεων, όπως η Αυστροουγγαρία και η Ιταλία.⁴³

Οι Μαυροβούνιοι υπό τη ρωσική διοίκηση

Κατά το επόμενο διάστημα οι Μαυροβούνιοι συνέχισαν να εκτελούν αστυνομικά καθήκοντα μέσα και γύρω από τα Χανιά, άλλοτε σε συνεργασία με τα ιταλικά στρατεύματα (που κατείχαν το μεγαλύτερο μέρος του νομού Χανίων, εκτός της πόλης και μιας ζώνης ακτίνας έξι χιλιομέτρων γύρω από αυτήν), και άλλοτε με άλλα ευρωπαϊκά τμήματα εντός της πόλης (η οποία τελούσε υπό «μεικτή» ευρωπαϊκή κατοχή).⁴⁴ Τα κρητικά και τα βρετανικά αρχεία δεν παρέχουν πολλά στοιχεία για τη δράση τους μετά τον Μάρτιο του 1897, αλλά κάποιες βρετανικές εφημερίδες και περιοδικά παραθέτουν περιστασιακά ειδήσεις για μεμονωμένες επιχειρήσεις, συνήθως αφοπλισμού ατάκτων (βασιβουζούκων) ή συλλήψεις μουσουλμάνων που είχαν εγκληματήσει ή θεωρούνταν επικίνδυνοι από τις «διεθνείς» αρχές.⁴⁵ Με δεδομένο ότι οι Μαυροβούνιοι τελούσαν υπό τις διαταγές του Ρώσου πρόξενου στα Χανιά, θα πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι υπάρχουν επιπλέον στοιχεία για αυτούς στο Αρχείο του Αυτοκρατορικού Ρωσικού Προξενείου Κρήτης, που διατηρείται σε καλή κατάσταση στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης (ΙΑΚ), αλλά το μεγαλύτερο μέρος του αρχείου είναι στα ρωσικά και η ψηφιοποίησή του δεν είχε ολοκληρωθεί κατά τη διάρκεια

⁴³ Για περισσότερα σχετικά με τις σχέσεις του Μαυροβουνίου με τη Ρωσία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, βλ. Κατσαροπούλου, *Ιστορία του Μαυροβουνίου*, 115-22.

⁴⁴ Για περισσότερα σχετικά με τις ζώνες κατοχής στην Κρήτη, βλ. Λιμαντζάκης, *Το Κρητικό Ζήτημα*, 168-9.

⁴⁵ Οι περισσότερες τέτοιες αναφορές γίνονται από τις εφημερίδες *The Times* και *London Illustrated News*, η δεύτερη εκ των οποίων παρέθετε μερικές φορές και οπτικοποιήσεις των αναφερόμενων περιστατικών.

της σχετικής έρευνας.⁴⁶

Η στρατιωτική κατάσταση στην Κρήτη άρχισε να σταθεροποιείται το καλοκαίρι του 1897, καθώς μετά την ήττα της Ελλάδας στον «ατυχή» ελληνοτουρκικό πόλεμο (3/18 Απριλίου-7/20 Μαΐου) το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα ανακλήθηκε, ενώ οι Ευρωπαίοι ναύαρχοι πήραν σειρά μέτρων για την αποκατάσταση της τάξης και της ασφάλειας στο νησί, με κυριότερη τη συγκρότηση «Διεθνούς Στρατιωτικής Επιτροπής», η οποία θα δίκαιζε με βάση τον ιταλικό στρατιωτικό κώδικα κάθε πράξη στρεφόμενη κατά της δημόσιας ασφάλειας και κάθε προσβολή ή βλάβη των αξιωματικών και στρατιωτών του διεθνούς στρατού και στόλου, καθώς και των άμεσα εξαρτώμενων ή έμμεσα υπαγόμενων σε αυτούς,⁴⁷ όπως οι Μαυροβούνιοι χωροφύλακες. Παρά ταύτα, η κατάσταση παρέμενε εξαιρετικά δύσκολη για δεκάδες χιλιάδες μουσουλμάνους, οι οποίοι συνωστίζονταν υπό άθλιες συνθήκες σε ζώνες «υπό την προστασία» των Δυνάμεων, με αποτέλεσμα την έλλειψη νερού και τροφής και την εμφάνιση λοιμωδών νοσημάτων, ενώ οι χριστιανοί επαναστάτες αναλώνονταν σε συνεχείς διαφωνίες για το αν θα έπρεπε να αποδεχτούν την αυτονομία που πρόσφεραν οι Δυνάμεις ή να επιμείνουν μέχρι τέλους στην ένωση.⁴⁸

Οι Δυνάμεις αναζητούν πολιτικό διοικητή για την αυτόνομη Κρήτη

Παράλληλα, οι «Προστάτιδες Δυνάμεις» (Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία και Ρωσία) άρχισαν να αναζητούν έναν νέο πολιτικό διοικητή για την Κρήτη, ο οποίος θα έπρεπε να μην προέρχεται από κάποια από τις Δυνάμεις και να μην είναι ούτε Έλληνας, ούτε Οθωμανός, ώστε να γίνει ευκολότερα αποδεκτός και από τις δύο πλευρές. Τον Ιούνιο του 1897 η γαλλική κυβέρνηση πρότεινε για τη θέση αυτή τον Ελβετό πολιτικό Νουμά Ντροζ (Numa Droz),⁴⁹ ο οποίος όμως απέρριψε την

⁴⁶ Για μια πρώτη προσέγγιση βλ. Μαριάννα Κολύβα-Καραλέκα, «Αρχείο Αυτοκρατορικού Ρωσικού Προξενείου Κρήτης, 1860-1919», *Ροδωνία* (Ρέθυμνο 1994), 215-24.

⁴⁷ Couturier, *Η Κρήτη*, 147-8.

⁴⁸ Για περισσότερα σχετικά με τις εξελίξεις αυτές βλ. Λιμαντζάκης, *Το Κρητικό Ζήτημα*, 174-9 και 185-8.

⁴⁹ Ο Νουμά Ντροζ (Numa Droz, 1844-1899) καταγόταν από το καντόνι του Νεσατέλ (Neuchâtel). Εξελέγη μέλος της κυβέρνησης του καντονιού αυτού το 1871 και

πρόταση προτού οι Δυνάμεις αποφανθούν. Τον Οκτώβριο του 1897 εμφανίστηκε μια νέα υποψηφιότητα, αυτή του συνταγματάρχη Σέφερ (Scheffer) από το Λουξεμβούργο, αλλά καμία από τις Δυνάμεις δεν υποστήριξε την υποψηφιότητά του.⁵⁰

Τον Νοέμβριο του ίδιου έτους οι Δυνάμεις πρότειναν το αξίωμα του κυβερνήτη της Κρήτης στον βοεβόδα Μπόζινταρ Πέτροβιτς-Νιέγκος (Božidar ή Božo Petrović-Njegoš), πρωθυπουργό του Μαυροβουνίου και ξάδερφο του πρίγκιπα Νικόλαου.⁵¹ Σύμφωνα με την εφημερίδα *Μεσόγειος*, «Πᾶσαι αἱ Δυνάμεις ἐνέκρινον τὴν ὑποψηφιότητα αὐτοῦ, μᾶς ἐβεβαίουν αἱ τελευταῖαι εἰδήσεις, ἐπεριμένετο δὲ μόνῃ ἢ συγκατάθεσις τῆς Ὑψηλῆς Πύλης. Ἄλλ’ ἔκτοτε βαθεῖα σιγὴ ἐπικράτησε ὡς πρὸς τὸν διορισμὸν τοῦ Πέτροβιτς, διεδίδετο δὲ κατ’ αὐτὰς ὅτι καὶ ἐξ ἄλλης τινὸς Δυνάμεως προῆλθον ἀντιρρήσεις περὶ τοῦ προσώπου».⁵² Ἀργότερα ἀποκαλύφθηκε ὅτι ὁ πραγματικὸς λόγος γιὰ τὴ μὴ εὐδὼση τῆς υποψηφιότητος τοῦ Πέτροβιτς ἦταν ὅτι «ὁ ἡγεμὼν τοῦ Μαυροβουνίου δὲν ἐπέτρεψεν εἰς τὸν ξάδελφόν του τοῦτον νὰ δεχθῆ, ἵνα μὴ διὰ τοῦ διορισμοῦ του δημιουργηθῶσιν ἐμπόδια εἰς τὴν

μέλος της Ἄνω Βουλῆς τῆς Ελβετίας τὸ 1872. Διατέλεσε μέλος τοῦ Ομόσπονδου Συμβουλίου τῆς Ελβετίας κατὰ τὴν περίοδο 1875-1892 καὶ ἐξελέγη πρόεδρος τῆς Ελβετίας τὸ 1881 καὶ τὸ 1887. Πέθανε στὴ Βέρνη τὸ 1899.

⁵⁰ George J. Marcopoulos, “The selection of Prince George of Greece as High Commissioner of Crete”, *Balkan Studies*, 10 (1969), 341.

⁵¹ Ὁ βοεβόδας Πέτροβιτς (1846-1929) σπούδασε στὸ Παρίσι καὶ ἦταν διάδοχος τοῦ θρόνου ἀπὸ τὸ 1860 ἕως τὸ 1871, ὁπότε γεννήθηκε ὁ πρῶτος γιος τοῦ Νικόλαου, Ντανίλο (Danilo). Διατέλεσε διοικητὴς τῆς Νότιας Στρατιάς κατὰ τὸν πόλεμο τοῦ 1876-1878 μετὰ τὴν Ὀθωμανικὴ Αυτοκρατορία, ἐκπρόσωπος τῆς χώρας τοῦ στὸ Συνέδριο τοῦ Βερολίνου καὶ στὴ συνέχεια ὑπουργὸς καὶ πρωθυπουργὸς ἀπὸ τὸ 1879 ὡς τὸ 1905, ὁπότε ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴν ενεργὴ πολιτικὴ. Παρὰ ταῦτα, στὸ πλαίσιο τῶν ἐξελίξεων ποὺ οδήγησαν στὴ δημιουργία τῆς Γιουγκοσλαβίας, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1918 συνελήφθη καὶ φυλακίστηκε στὴν Ποντογκόριτσα, ἐνῶ ἀργότερα μεταφέρθηκε στὸ Σεράγεβο, ὅπου πέθανε τὸ 1929. Pantelija Jovanović, *Crnogorski Političari* (Βελιγράδι 1924), 7-8.

⁵² Ὁ συντάκτης τῆς εφημερίδας ἐκφράζει τὴ δυσἀρέσκειά του γιὰ τὴν ἐξέλιξη, ἀναρωτώμενος: «Ἐως πότε θὰ ναυαγῆ ὁ εἰς μετὰ τὸν ἄλλον ὑπονήπιος ἐπ’ ἀδικία καὶ καταστροφὴ τῆς Νήσου; Τί ἄρα βυσοδομῆ καὶ ἐξυφαίνῃ ἢ διπλωματία ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος, οὐδὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν [...] Αἱ συσκέψεις διεξάγονται τόσον μυστικά, ὥστε ἡ πρεσβευτικὴ συναυλία ἀπεφάσισε νὰ μὴ προσλάβῃ οὔτε ἰδιαίτερον γραμματέα, ἀλλὰ νὰ συντάσῃ ἢ ἴδια τὰ πρακτικὰ τῶν συσκέψεων, πρὸς τήρησιν τῆς ἐχεμυθίας». ΙΑΚ, *Μεσόγειος*, ἀρ. τευχ. 215, 16 Ἰανουαρίου 1897, 2.

ἐκπλήρωσιν τῶν ἐθνικῶν πόθων των Κρητῶν». ⁵³ Στον βαθμό που αυτό ισχύει, δείχνει ότι ο πρίγκιπας Νικόλαος έβλεπε θετικά τον αγώνα των χριστιανῶν της Κρήτης για χειραφέτηση, και δεν ήθελε να συμμετάσχει ή να συναινέσει σε επιλογές που μπορεί να δημιουργούσαν προσκόμματα στην ευόδωση αυτού του αγώνα. ⁵⁴ Η εφημερίδα *Μεσόγειος* σχολιάζει πως «Ἡ ἀντίρρησης τοῦ ἡγεμόνος του Μαυροβουνίου κατὰ τοῦ διορισμοῦ του Πέτροβιτς περιποιεῖ τιμὴν εἰς τὴν φρόνησίν του. [...] Ἐν Κετίγνη [Cetinje] ἀπονέμεται εἰς τὸν Πέτροβιτς μεγάλη πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἰκανότης, ἀλλ' ὁ πρίγκηψ Νικόλαος, γινώσκων αὐτὸν καλῶς, ἐνόμισεν ὅτι ὄφειλε ν' ἀπαγορεύσῃ αὐτῷ τὸ ἐπικίνδυνον ἐν Κρήτῃ πείραμα. Ἴσως κατὰ τῆς ὑποψηφιότητός του ἔδρασαν καὶ οἱ ἐπιτόπιοι καὶ ἐθνικοὶ λόγοι, οἵτινες ἐματαίωσαν ἄλλοτε [το 1879] τὴν ὑποψηφιότητά του εἰς τὸν βουλγαρικὸν θρόνον, ὑποστηρικθεῖσαν ἐπίσης ἐκ Πετροπόλεως». ⁵⁵ Πράγματι, δεν θα πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να επέδρασαν στην απόφαση του Νικόλαου και εσωτερικοί πολιτικοὶ λόγοι, ὅπως το ὅτι ἐμπιστευόταν περισσότερο μέλη της οικογένειάς του ὡς επικεφαλῆς της κυβέρνησης, ἢ το ὅτι δεν ήθελε μέλη της οικογένειάς του ὡς επικεφαλῆς ἄλλων κρατῶν ἢ ηγεμονιῶν, ἐπειδὴ αὐτό μπορεί να υπονόμει την ἐξωτερικὴ πολιτικὴ που ἀκολουθοῦσε. Δεν γνωρίζουμε αν ο βοεβόδας συμφωνοῦσε με αὐτές τις ἀπόψεις ἢ αν ἔβλεπε θετικά την πρόταση, ἀλλὰ σε κάθε περίπτωση ἐπέλεξε να συμμορφωθεῖ με τις υποδείξεις του ηγεμόνα του.

Μετά τον αποκλεισμό και αὐτῆς της υποψηφιότητας, τον Ιανουάριο του 1898 ἡ ρωσικὴ κυβέρνηση πρότεινε ὡς κυβερνήτη της Κρή-

⁵³ Λεκανίδης, *Ἡμερολόγιον*, 359. Παρόμοια ἀναφορά ὑπάρχει και στην εφημερίδα *Μεσόγειος*, ὅπου ἀναφέρεται πως «Ἡ *Νέα Ἡμέρα* [Τεργέστης] γράφει ὅτι ὁ ἡγεμὼν Νικόλαος ἀρνεῖται διαρρήδην νὰ ἐπιτρέψῃ εἰς τὸν Πέτροβιτς νὰ δεχθῆ τὴν θέσιν τοῦ Γενικοῦ Διοικητοῦ τῆς Κρήτης». ΙΑΚ, *Μεσόγειος*, ἀρ. τευχ. 216, 22 Δεκεμβρίου 1897, 2.

⁵⁴ Η ἐκτίμηση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται και ἀπὸ ξένα ἀρχεῖα, ὅπως τα Great Britain, Parliamentary Papers, Turkey No. 12 (1897): *Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete* (London, 1897), no. 16, 17, 20, 30, 37, 39, 47, 49, 51, 54-59, 62, 64-73, 79-81, 83-85, 94-96, Great Britain, Parliamentary Papers, Turkey No. 3 (1898): *Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete* (London, 1898), no. 245, 255, 266, καθὼς και Édouard Driault & Michel Lhéritier, *Histoire Diplomatique*, v. IV (1926), 442, n. 3.

⁵⁵ ΙΑΚ, *Μεσόγειος*, ἀρ. τευχ. 226, 8 Ιανουαρίου 1898, 1.

της τον πρίγκιπα Γεώργιο της Ελλάδας, δευτερότοκο γιο του βασιλιά των Ελλήνων Γεωργίου Α΄ και της βασίλισσας Όλγας Κωνσταντίνοβνα, της μεγαλύτερης κόρης του μέγα δούκα της Ρωσίας.⁵⁶ Οι άλλες Δυνάμεις και η Πύλη αντέδρασαν έντονα, αλλά με την πάροδο του χρόνου η υποψηφιότητα του Γεωργίου ενισχύθηκε. Το σημείο-καμπή για αυτό υπήρξε η σφαγή του Ηρακλείου (*the Candia Massacre*), η οποία έλαβε χώρα στις 25 Αυγούστου/6 Σεπτεμβρίου 1898, όταν η απόπειρα ενός βρετανικού αποσπάσματος να καταλάβει το Τελωνείο Ηρακλείου συνάντησε τη σφοδρή αντίδραση ομάδας ντόπιων μουσουλμάνων, οι οποίοι στη συνέχεια προχώρησαν σε μια –οργανωμένη, όπως αποδείχτηκε– σφαγή των χριστιανών της πόλης, με θύματα 600 έως 800 ντόπιους χριστιανούς και 17 Βρετανούς υπηκόους.⁵⁷ Η κλίμακα της σφαγής και των καταστροφών στην πόλη αιφνιδίασε τις Δυνάμεις, ενώ έδειξε ότι η στρατιωτική τους παρουσία στο νησί ήταν ανεπαρκής και η δυνατότητά τους να συντονίσουν και να επιβάλουν την πολιτική τους περιορισμένη. Θέλοντας να αποκαταστήσουν το κύρος τους, οι Δυνάμεις επέδωσαν τελεσίγραφο στην Πύλη, αξιωνοώντας την άμεση και πλήρη απομάκρυνση των οθωμανικών στρατευμάτων από την Κρήτη. Η Πύλη επιχείρησε να διαπραγματευτεί τη διατήρηση φρουρών στο νησί «ως σύμβολο της οθωμανικής κυριαρχίας», αλλά οι Δυνάμεις επέμειναν στην πλήρη εκκένωση.⁵⁸

⁵⁶ Ο πρίγκιπας Γεώργιος (1869-1957) φοίτησε στη Βασιλική Ναυτική Σχολή της Κοπεγχάγης και έγινε αξιωματικός του Βασιλικού Ναυτικού της Ελλάδας, ενώ διατέλεσε επί χρόνια υπασπιστής του πατέρα του. Τον Νοέμβριο του 1898 διορίστηκε εντολοδόχος των Δυνάμεων ως Ύπατος Αρμοστής Κρήτης και υπηρέτησε επί τρεις θητείες μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1906, οπότε παραιτήθηκε και επέστρεψε στην Ελλάδα. Το 1907 παντρεύτηκε τη Μαρία Βοναπάρτη, με την οποία απέκτησε δυο παιδιά, ενώ μετά το Κίνημα στου Γουδή (1909) εγκαταστάθηκε στη Γαλλία. Μετά το θάνατό του η σορός του επέστρεψε στην Ελλάδα και ετάφη στο βασιλικό κοιμητήριο στο Τατόι. Για περισσότερα σχετικά με τη δράση του στην Κρήτη βλ. την αυτοβιογραφία του *Αναμνήσεις εκ Κρήτης* (1959).

⁵⁷ Για περισσότερα σχετικά με τη σφαγή και το πώς αντέδρασαν τα ευρωπαϊκά στρατεύματα, βλ. Βιργινία Τσουδερού, «Οι διεθνείς ειρηνευτικές δυνάμεις και η Τραγωδία της 25ης Αυγούστου (1896-1898)», στο Θεοχάρης Δετοράκης–Αλέξης Καλοκαιρινός (επιμ.), *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος* (Ηράκλειο 2001), 47-58.

⁵⁸ Για περισσότερα βλ. Γιώργος Λιμαντζάκης, «Το ζήτημα της αποχώρησης των οθωμανικών στρατευμάτων από την Κρήτη και η σημασία του για τη συγκρότηση των αυτόνομων αρχών», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοινοβουλευτισμός και οργάνωση*

Στο πλαίσιο αυτό, οι Ευρωπαίοι ναύαρχοι συναντήθηκαν στις 12/23 και 18/30 Οκτωβρίου 1898 στη γαλλική ναυαρχίδα *Amiral Charner* που ναυλοχούσε στη Σούδα και καθόρισαν τα «τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως τῆς Νήσου μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῶν Τουρκικῶν στρατευμάτων». Συμφώνησαν, μεταξύ άλλων, πὼς θα υπάρξει «Τελεία διοικήσεις τῶν κατεχομένων πόλεων, διορισμὸς ἐν ταῖς πόλεσι μικτῶν δημοτικῶν ἀρχῶν [ἀπὸ τοὺς ναύαρχους, καὶ] Ἐπίβλεψις εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Νήσου διὰ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Χωροφυλακῆς, τῆς Αστυφυλακῆς, τῶν περιπολιῶν καὶ τῶν στρατιωτικῶν περιπάτων. [...] Κατὰ τὸ διάστημα, τὸ μετὰ ἀναχωρήσεως τῶν Τουρκικῶν Ἀρχῶν καὶ τῆς ὀριστικῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ Ἀυτονόμου Πολιτεύματος, οἱ Ναύαρχοι θέλουν συστήσει εἰς τὰς κατεχόμενας πόλεις Πολιτοφυλακὴν, ἣτις θὰ διατελῆ ὑπὸ τὰς διαταγὰς τῶν διοικητῶν τῶν διαφόρων τμημάτων (νομῶν). Οἱ ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐν τῇ διεθνῇ ὑπηρεσίᾳ διατελοῦντες χωροφύλακες [μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ οἱ Μαυροβούνιοι] καὶ ἀποκλειστικῶς μὴ ἔχοντες οὐδεμίαν ὑποχρέωσιν Ὀθωμανικῆς ὑπηρεσίας, δύνανται νὰ προσληφθῶσι ὡς πολιτοφύλακες».⁵⁹ Σε ἐκτέλεση αὐτῶν τῶν ἀποφάσεων, τὸ Ρωσικὸ Γενικὸν Ἐπιτελεῖον ἐστειλε στον Ρέθυμνο 800 ἄνδρες ἀπὸ τὸ 1ο Σύνταγμα τῆς Αυτοκρατορικῆς Φρουρᾶς τοῦ Τσάρου Νικόλαου Β΄ ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ συνταγματάρχου Φιόντορ ντε Χιόστακ (Fiodor de Schostak), ἐνῶ ἡ Ρωσικὴ Στρατιωτικὴ Διοίκηση Ρεθύμνου ἀνέθεσε στους Μαυροβούνιους καθήκοντα πολιτοφυλάκων.⁶⁰ Με τὴν ὑπ' ἀρ. 34 διαταγὴ τῆς 23ης Οκτωβρίου, «Διὰ τὴν

του κράτους στην Κρητικὴ Πολιτεία», Αθήνα, 10-12 Νοεμβρίου 2023, Ἰδρυμα τῆς Βουλῆς γιὰ τὸν Κοινοβουλευτισμὸ καὶ τὴν Δημοκρατία, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» (ὑπὸ ἐκδόσιν).

⁵⁹ Ἡ ἴδια ἀπόφασις προέβλεπε πὼς «Ἄμα τὴν ὀργανώσιν τῆς Κρητικῆς Χωροφυλακῆς, οἱ ἀπαρτίζοντες τὴν πολιτοφυλακὴν θέλουσι προσληφθῆναι ἐν αὐτῇ κατὰ προτίμησιν». Τα πρακτικὰ ὑπογράφουν οἱ ναύαρχοι Τζιοβάνι Μπεττόλο (Ἰταλίας), Τζέρραρντ Νοέλ (Ἀγγλίας), Νικολάι Σκρὺδλωφ (Ρωσίας) καὶ Εντουάρ Ποτιέ (Γαλλίας). Οἱ ἀποφάσεις τῶν ναυάρχων κοινοποιήθηκαν στὸν κρητικὸν λαὸν μετὰ προκήρυξιν τῆς 18/30 Οκτωβρίου 1898. Στρατῆς Παπαμανουσάκης (ἐπιμ.), *Τάλως*, Ἰνστιτούτο Κρητικῶν Δικαίων (Χανιά 1994), 29-30.

⁶⁰ Σύμφωνα μετὰ «Ἐἰδοποίησιν» ποὺ κοινοποιήθηκε ἀπὸ τὴν Ρωσικὴν Στρατιωτικὴν Διοίκηση Ρεθύμνου τῆς 22 Οκτωβρίου 1898, «ἀπὸ σήμερον ἡ Ἀνωτάτη Διοίκηση τῆς πόλεως Ρεθύμνης καὶ τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῆς τίθεται ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Συνταγματάρχου κ. Χιόστακ, ἀνωτέρου Ἀρχηγοῦ τοῦ ἐνταῦθα Ρωσικοῦ στρατοῦ». Τσάκωνας, *Ἱστορία Κρητικῆς Χωροφυλακῆς*, 10.

τήρησιν τῆς τάξεως εἰς τὰ διαμερίσματα τῆς Διοικήσεως συνεστήθη Πολιτοφυλακὴ καὶ ἀρχηγὸς τῆς διορίσθη ὁ Ἰωάννης Ἐμμανουὴλ Τσουδερός». ⁶¹

Σε συνέχεια αὐτῶν τῶν στρατιωτικῶν καὶ αστυνομικῶν μέτρων, οἱ κυβερνήσεις τῶν Δυνάμεων ἐνέκριναν τὸν διορισμὸ τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου ὡς Ὑπατοῦ Ἀρμοστή Κρήτης, καὶ ἀφοῦ συμφώνησαν τοὺς ὅρους τῆς ἐντολῆς τοῦ (*Mandat*), τοὺς ἀνακοίνωσαν στὸν ἴδιο καὶ στὸν πατέρα τοῦ στὶς 14 Νοεμβρίου 1898. Ἀκολούθως, οἱ πρέσβεις τῶν Δυνάμεων κοινοποίησαν τὶς ἀποφάσεις τοὺς στὴν ἐλληνικὴ καὶ τὴν οθωμανικὴ κυβέρνησις στὶς 30 Νοεμβρίου. Ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις ἐξέφρασε τὴν ικανοποίησίν της, ἐνῶ ἡ Πύλη ἐπανέλαβε «τὰς ἀντιρρήσεις αὐτῆς ἐπὶ τῶν διορισμῶν τοῦ Πρίγκιπος Γεωργίου, ἀλλ' ἐπειδὴ αἱ Δυνάμεις οὐδεμίαν ἐτέραν λύσιν κατώρθωσαν νὰ εὐρωσι, διακηρύττει ὅτι ἀποδέχεται αὐτὴν καὶ ἐλπίζει ὅτι θὰ παρᾶσχωσιν εἰς τὸν Σουλτᾶνον τὰς ὑπεσχημένας ἐγγυήσεις» ὡς πρὸς τὴν προστασία τῆς ζωῆς, τιμῆς καὶ περιουσίας τῶν μουσουλμάνων τῆς Κρήτης. ⁶²

Οἱ Μαυροβούνιοι υποδέχονται καὶ συνοδεύουν τὸν Ὑπατο Ἀρμοστή στὸ Ρέθυμνο

Ἀφοῦ ρυθμίστηκαν οἱ τελευταῖες λεπτομέρειες, ὁ πρίγκιπας Γεώργιος ἔφτασε στὴ Σούδα τὸ πρωὶ τῆς 9ης Δεκεμβρίου 1898, ὅπου τὸν ὑποδέχτηκαν οἱ τέσσερις ναύαρχοι. Ἐκεῖ σχηματίστηκε πομπή που τὸν οδήγησε στα Χανιά, καὶ μετὰ ἀπὸ δοξολογία στὸν μητροπολιτικὸ ναὸ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, οἱ ναύαρχοι τοῦ παρέδωσαν τὴ διοίκησι τῆς Κρήτης. Ἡ περιήγησίν του στὴν πόλιν προσέλαβε πανηγυρικὸ χαρακτήρα, καθὼς χιλιάδες χριστιανοὶ ἐσπευσαν νὰ τὸν υποδεχτοῦν με ζωκραυγές καὶ ἐπευφημίες, ἐνῶ τιμητικὲς ἀψίδες εἶχαν στηθεῖ σὲ κεντρικοὺς δρόμους καὶ στὸ λιμάνι. ⁶³ Δὲν βρέθηκαν πηγές που νὰ ὑποδεικνύουν πὼς οἱ Μαυροβούνιοι παρευρίσκονταν στὴν ἀφιξὴ τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου στὴ Σούδα καὶ τὰ Χανιά, ἀλλὰ εἶναι βέβαιο πὼς

⁶¹ Τσάκωνας, *Ἱστορία Κρητικῆς Χωροφυλακῆς*, 11.

⁶² Couturier, *Ἡ Κρήτη*, 180.

⁶³ Για περισσότερα σχετικά με τὸ πανηγυρικὸ καὶ συγκινητικὸ κλίμα τῆς υποδοχῆς, βλ. Γεώργιος τῆς Ελλάδας, *Ἀναμνήσεις ἐκ Κρήτης* (Ἀθήνα 1959), 24 καὶ 34.

συμμετείχαν στην υποδοχή του στο Ρέθυμνο στις 9 Ιανουαρίου 1899, όπου «Υπὸ φρενητιώδεις ζητωκραυγῆσεις κάτωθεν τῶν δαφνοστολίστων ἀψίδων, παρακολουθοῦντος μὲ ἑξαλλον ἐνθουσιασμὸν τοῦ λαοῦ, διηυθύνθη εἰς τὸν καθεδρικὸν ναόν». ⁶⁴ Εκεί τον προσαγόρευσε ο Επίσκοπος Ρεθύμνης Διονύσιος (Καστρινογιαννάκης), ο οποίος χοροστάτησε στη δοξολογία, ενώ στη συνέχεια ο πρίγκιπας επισκέφθηκε το τζαμί Νερατζέ και το γειτονικό μουσουλμανικό σχολείο. «Ἐκ τοῦ τζαμίου ὁ Πρίγκηψ, ὄπισθεν συμπυκνουμένου καὶ ἀκολουθοῦντος τοῦ πλήθους, ἀπαύστως ἐπευφημοῦντος, μετέβη εἰς τὴν πλατεῖαν Σκρῦδλωφ [σημ. Ἡρώων Πολυτεχνείου], ἔνθα ἔλαβε χώραν παρέλασις τοῦ Ρωσικοῦ στρατοῦ», με συμμετοχή των Μαυροβούνιων πολιτοφύλακων. ⁶⁵ Ακολουθῶς ο πρίγκιπας «ἀνήλθεν εἰς τὸ ἐν τῇ πλατεῖᾳ ἀνάκτορον», δηλαδή το κτήριο που σήμερα φιλοξενεῖ την Π.Ε. Ρεθύμνου. Εκεί τον υποδέχτηκαν το προξενικό σώμα, οι δημοτικές αρχές, ο χριστιανικός κλήρος και ο ισλαμικός κλήρος, ενώ στη συνέχεια ο πρίγκιπας βγήκε στο παράθυρο και απηύθυνε χαιρετισμό στο πλήθος. ⁶⁶

Την επομένη, οι Μαυροβούνιοι πολιτοφύλακες συνόδευσαν τον πρίγκιπα Γεώργιο στην επίσκεψή του στην ιστορική Μονή Αρκαδίου. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Ἀναγέννησις*, «Ἡ ὁδοιπορία ἐγένετο διὰ τῆς γραφικωτάτης ὁδοῦ ἣτις ἐκτείνεται διὰ τῶν χωρίων Περιβολίων, Πηγῆς, Μαρουλά, Λούτρας, Ἀμνάτου. Καθ' ἅπαντα τὰ χωρία ταῦτα εἶχον ἰδρυθῆ μυστινοστόλιστοι ἐνεπίγραφοι ἀψίδες φέρουσαι τὴν εἰκόνα τοῦ Ἡγεμόνος καὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ζεύγους τῆς Ρωσσίας. Ὁ Πρίγκηψ συνωδεύετο παρὰ τῆς Α.Ε. τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Ρωσικῶν στρατευμάτων κ. Θ. δὲ Χιόστακ καὶ τῶν ἀνωτέρων ἀξιωματικῶν τοῦ Ρωσικοῦ στρατοῦ, τοῦ ἐν Κρήτῃ γενικοῦ προξένου τῆς Ρωσσίας κ. Δέμερικ, τοῦ ἐν Ρεθύμνῳ ὑποπροξένου κ. Χατζηγηρηγοράκη, τῶν ἀνωτέρων διοικητικῶν καὶ δημοτικῶν ὑπαλλήλων [...] Τῆς ὅλης συνοδείας προηγείτο ὡς τιμητικὴ φρουρὰ ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀστυνομίας κ. Τσουδερὸς, μετ' ἀποσπάσματος χωροφυλάκων καὶ ἀπόσπασμα Μαυρο-

⁶⁴ Δημόσια Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη Ρεθύμνου (ΔΒΡ), Συλλογὴ Εφημερίδων «Ραδάμανθου», εφ. *Ἀναγέννησις*, αρ. τευχ. 5, 16 Ιανουαρίου 1899, 1.

⁶⁵ ΔΒΡ, εφ. *Ἀναγέννησις*, ὁ.π., 2. Ἡ παρουσία και συμμετοχὴ τῶν Μαυροβουνίων στη σχετικὴ παρέλαση και επιθεώρηση επιβεβαιώνεται και ἀπὸ φωτογραφίες. Βλ. Ειρήνη Λυδάκη (επιμ.), *Κρήτη 1898-1899, Φωτογραφικὲς μαρτυρίες ἀπὸ το προσωπικὸ λεύκωμα τοῦ πρίγκιπα Γεωργίου* (Ἡράκλειο 2009), 36-9.

⁶⁶ ΔΒΡ, εφ. *Ἀναγέννησις*, ὁ.π., 2.

βουνίων [πολιτοφυλάκων], τὴν οὐρὰν δ' ἀπετέλουν ἔφιπποι Ρῶσσοι χωροφύλακες. Ἡ σημαία τῆς Αὐτονομίας μετὰ τῆς Ρωσικῆς ἐφέροντο ἐμπρός», με τους Μαυροβούνιους να κρατούν τις ρωσικές σημαίες.⁶⁷ Όταν η πομπή ἔφτασε στο μοναστήρι, ο διευθυντής του Γυμνασίου Ρεθύμνου Εμμανουήλ Γενεράλης ἀπηύθυνε προσφώνηση στον πρίγκιπα ἀπὸ το Οστεοφυλάκιο, και στη συνέχεια ο τελευταίος περιηγήθηκε τον ιστορικό χώρο με τη συνοδεία του.⁶⁸ Το πρόγραμμα της επίσκεψης του πρίγκιπα Γεωργίου στο Ρέθυμνο ολοκληρώθηκε το ἀπόγευμα της 11ης Ιανουαρίου, ὁπότε ἀναχώρησε με πλοίο για τα Χανιά. Σύμφωνα με την εφημερίδα *Ἀναγέννησις*, «Περὶ ὥραν 7ην μ.μ. ἐν ᾧ Ρῶσσοι στρατιῶται καὶ Μαυροβούνιοι μετὰ τῆς ἐγγωρίου χωροφυλακῆς κατεῖχον ἐν παρατάξει τὴν γραμμὴν τῆς προκουμαίας, ἡ δὲ μουσικὴ ἡδυσθόγγως ἀνέκρουε καὶ τὸ πλῆθος ἐπυκνοῦτο ἐπὶ τῆς πλατείας Χιόστακ καὶ τῶν ἐπὶ τῶν ἐν τῷ λιμένι σημαιοστολιστῶν πλοίων, ὁ Πρίγκηψ ἐπέβη Ρωσικῆς λέμβου, ἐνθουσιωδῶς προπεμπόμενος μὲ μυριόστομους καὶ οὐρανοβάμονας ζητωκραυγῆσεις, συνοδευόμενος πρὸς τὸ Ρωσικὸν πολεμικὸν “Ἀλέξανδρος” ὑπὸ δεκάδων λέμβων».⁶⁹

Ἡ ἀναχώρηση των Μαυροβουνίων ἀπὸ τὴν Κρήτη

Το ἴδιο περίπου διάστημα, ο πρίγκιπας Γεώργιος πήρε πρωτοβουλίες για τὴν ἐπανίδρυση τῆς Κρητικῆς Χωροφυλακῆς, πρόνοια που περιλαμβάνονταν ἄλλωστε στους ὅρους τῆς ἐντολῆς του.⁷⁰ Με δεδομένο ὅτι ο πρίγκιπας δεν διέθετε ἐμπειρία στην οργάνωση και ἐκπαίδευση σωμάτων χωροφυλακῆς, κάλεσε στα Χανιά τους διοικητὲς χωροφυλα-

⁶⁷ ΔΒΡ, ἐφ. *Ἀναγέννησις*, ὁ.π., 2. Για φωτογραφίες των Μαυροβουνίων, βλ. Λυδάκη, *Κρήτη 1898-1899*, 57-9.

⁶⁸ Ἡ προσφώνηση του Γενεράλη παρατίθεται στη ΔΒΡ, ἐφ. *Ἀναγέννησις*, ἀρ. τευχ. 5, 16 Ιανουαρίου 1899, 4, και ἀρ. τευχ. 6, 23 Ιανουαρίου 1899, 2. Για περισσότερα σχετικά με τὴν ἐπίσκεψη του Γεωργίου στο Ρέθυμνο και το Ἀρκάδι, βλ. ΙΑΚ, ἐφ. *Κρήτη*, ἀρ. 3, 11 Φεβρουαρίου 1899, «Ἡ ἄφιξις τοῦ Πρίγκηπος Γεωργίου. Πιστὴ, συνοπτικὴ περιγραφή τῆς ὑποδοχῆς, προσφωνήσεις καὶ ἀντιφωνήσεις», καθὼς και *Ἐμπρός*, ἀρ. 786, 12 Ιανουαρίου 1899, καθὼς και Τιμόθεος Βενέρης, *Το Ἀρκάδι διὰ τῶν αἰῶνων* (Ἀθήνα 1938), 455-61.

⁶⁹ ΔΒΡ, ἐφ. *Ἀναγέννησις*, ἀρ. τευχ. 6, 23 Ιανουαρίου 1899, 3.

⁷⁰ Ἡ ἐντολή του Ὑπατου Ἀρμοστή ἀνέφερε μεταξύ ἄλλων πως «θὰ προβῆ ἀμέσως εἰς τὴν οργάνωσιν Χωροφυλακῆς ἢ τοπικῆς Πολιτοφυλακῆς, ἱκανῆς νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν τάξιν». Γεώργιος τῆς Ελλάδας, *Ἀναμνήσεις*, 21.

κής των τεσσάρων τομέων κατοχής, προκειμένου να ζητήσει τη συνδρομή τους. Ο μόνος που έκανε προτάσεις σε αυτή τη συνάντηση ήταν ο Ιταλός διοικητής, στάση που ώθησε τον Γεώργιο να συμπεράνει ότι οι άλλοι αξιωματικοί δεν είχαν εντολές ή τη διάθεση να συνεργαστούν.⁷¹ Έτσι, ο Γεώργιος απευθύνθηκε μόνο στην ιταλική κυβέρνηση για βοήθεια, ζητώντας της να στείλει «τὸν ἀναγκαῖον ἀριθμὸν ἀξιωματικῶν καὶ ὑπαξιωματικῶν τῶν Καραμπινιέρων, εἰς τοὺς ὁποίους θὰ ἀνετίθετο ἡ δημιουργία καὶ ὀργάνωσις Κρητικῆς Χωροφυλακῆς». Προς ικανοποίησή του, η ιταλική κυβέρνηση ενέκρινε το αίτημα και έστειλε «τὸν λοχαγὸν Κράβερι [Federico Craveri], πέντε ὑπολοχαγοὺς καὶ σημαντικὸν ἀριθμὸν ὑπαξιωματικῶν τῶν Βασιλικῶν Καραμπινιέρων [περί τους 70]. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου συνεκροτήθη σῶμα ὄντως ἐπίλεκτον, πραγματικῶς μοναδικόν, τὸ ὁποῖον τελικῶς ἀπετελέσθη ἐκ 1.500 ἀνδρῶν, ἐπιλεγέντων μεταξὺ τῶν 8.000 ποὺ εἶχαν ὑποβληθεῖ εἰς δοκιμασίαν».⁷²

Συνέπεια αυτών των εξελίξεων, η κυβέρνηση του Μαυροβουνίου θεώρησε ότι οι Μαυροβούνιοι χωροφύλακες είχαν φέρει σε πέρας την αποστολή τους στην Κρήτη, και είχε έρθει η ώρα να επαναπατριστούν. Σύμφωνα με τον αρχικό σχεδιασμό, οι Μαυροβούνιοι θα αναχωρούσαν την 1/13 Ιανουαρίου 1899, αλλά ο πρίγκιπας Γεώργιος ζήτησε την αναβολή της αναχώρησής τους μέχρι να ολοκληρωθεί η οργάνωση των πρώτων μονάδων χωροφυλακής, αίτημα που ο πρίγκιπας

⁷¹ Όπως ανέφερε ο πρίγκιπας, «Ὁ Ἄγγλος [διοικητής] ἐδήλωσεν καθαρὰ ὅτι οὐδεμίαν εἰδικότητα εἶχεν εἰς τὸ ζητηθὲν ἔργον. Ὁ Ρῶσος ἐπίσης ἐδήλωσεν ὅτι δὲν ἦτο εἰς θέσιν ν' ἀνταποκριθῆ εἰς τὴν ἐντολήν, καθ' ὅσον αἱ συνθήκαι εἰς τὴν Ρωσίαν ἦσαν τελείως διάφοροι. Ὁ Γάλλος ἦτο πολὺ ἐπιφυλακτικὸς καὶ δὲν ἔδειχνε κανὲν ἐνδιαφέρον. Ὁ Ἴταλός ἦτο ὁ μόνος ποὺ, ὡς εἰδικὸς εἰς τὸ θέμα τοῦτο, ὑπέβαλε σοβαρὰν καὶ ικανοποιητικὴν ἔκθεσιν». Γεώργιος της Ελλάδας, *Αναμνήσεις*, 58-9.

⁷² Γεώργιος της Ελλάδας, *ό.π.*, 59. Παρά ταύτα, η συνεργασία των Ιταλών με τον πρίγκιπα Γεώργιο δεν ήταν πάντα αγαστή, καθώς ο τελευταίος θεωρούσε ότι η Κρητική Χωροφυλακή -συμπεριλαμβανομένων των Ιταλών διοικητών και εκπαιδευτών- υπαγόταν στη δικαιοδοσία της κρητικής κυβέρνησης, και όχι των ιταλικών στρατιωτικών αρχών στην Κρήτη ή της Ιταλικής Χωροφυλακής. Η επιμονή του Γεωργίου σε αυτή την ερμηνεία έφερε σε δύσκολη θέση τον Ιταλό πρόξενο βαρόνο Κάρλο Φασιότι (Carlo Fasciotti), ο οποίος προσπάθησε να προστατέψει τους συμπατριώτες του χωρίς να προσβάλλει τον πρίγκιπα.

Νικόλαος ενέκρινε.⁷³ Όταν τελικά ήρθε η ώρα, η εφημερίδα *Αναγέννησις* Ρεθύμνου έγραψε: «Τήν προσεχῆ εβδομάδα ἀναχωρεῖ ἐντεῦθεν τὸ σῶμα τῶν Μαυροβουνίων χωροφυλάκων μετὰ τῶν ἀξιωματικῶν του, ἐπανακάμπτον εἰς τὴν πατρίδα του Μαυροβούνιον. Τοὺς ἀδελφούς Μαυροβουνίους ἀπερχομένους συνοδεύει ἡ ἀγάπη καὶ εὐγνωμοσύνη των Κρητῶν διὰ τὰς ὑπηρεσίας ἃς κατὰ τὸ τριετὲς [διετὲς] χρονικὸν διάστημα τῆς ἐν Κρήτῃ διαμονῆς των προσέφεραν εἰς τὸν τόπον, τὴν καλὴν διαγωγὴν ἣν ἐπεδειξάντο, καὶ τὴν μετὰ θρησκευτικῆς εὐλαβείας ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων τῆς ἀποστολῆς των. Οἱ Κρητῆτες ἀμέριστον θὰ διατηρήσωσι τὴν πρὸς τοὺς ἀπερχομένους ἀδελφούς Μαυροβουνίους ἀγάπην καὶ ἀίδιον τὴν εὐγνωμοσύνην των πρὸς τὸ Μαυροβούνιον καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὸν σεπτὸν αὐτῶν Ἡγεμόνα Νικῆτα [Νικόλαο] διὰ τὰς πρὸς τὴν πατρίδα ἡμῶν ἰδιαιτέρας συμπαθείας καὶ τὰς πολυτίμους ὑπηρεσίας [ἄς] παρέσχεν εἰς τὴν Κρήτην, διευκολύνας τὸν διορισμὸν τοῦ προσφιλοῦς ἡμῶν ἡγεμόνος πρίγκηπος Γεωργίου».⁷⁴

Σε εκτέλεση του συναφούς σχεδιασμοῦ, οἱ Μαυροβούνιοι μεταφέρθηκαν ἀπὸ το Ρέθυμνο στα Χανιά, καὶ ἀναχώρησαν ἀπὸ τὴν Κρήτη σε δύο δόσεις στα τέλη Φεβρουαρίου του 1899.⁷⁵ Οἱ Κρητικοὶ τοὺς ἀποχαιρέτησαν με στοργὴ καὶ ἐκτίμηση, ἐνῶ ὁ Ὑπατος Ἀρμοστής τοὺς ἀποχαιρέτησε με τὴν ἐξῆς προσφώνηση: «Μαυροβούνιοι! Μετὰ μεγάλης θλίψεως ἀπευθύνω ὑμῖν τὰς λέξεις ταύτας τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ κατόπιν τῶν ὑπηρεσιῶν ἃς προσεφέρετε εἰς τὴν Κρήτην κατὰ τὰ δύο τελευταῖα ταῦτα ἔτη. Ἀναχωρεῖτε ἐν τούτοις μετὰ τὴν συναίσθησιν καὶ τὴν ὑψίστην ἱκανοποίησιν δι' ἓνα στρατιώτην, τὸ ὅτι ἐξεπληρώσατε τὸ καθῆκον ὑμῶν. Οἱ Κρητῆτες θὰ ἦναι ὑμῖν αἰωνίως εὐγνώμονες διὰ τὰς ὑπηρεσίας ἃς τοῖς προσεφέρετε, αἱ δὲ θερμότεραι αὐτῶν εὐχαὶ διὰ

⁷³ Couturier, *Η Κρήτη*, 197. Ἐν ὄψει τῆς ἀναχώρησής τους, στις 23 Φεβρουαρίου ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς Ρεθύμνου ντε Χιόστακ ἐξέδωσε τὴν ἐξῆς διαταγὴν: «Ἐνεκα τῆς προσεχοῦς ἀναχωρήσεως τῶν Μαυροβουνίων χωροφυλάκων ἡ χωροφυλακὴ τῆς πόλεως θέλει αὐξήσει κατὰ 40 ἰθαγενεῖς χωροφύλακας χριστιανούς». Γιάννης Παπιόμυτογλου (ἐπιμ.), *Ἡμερήσιες Διατάξεις τῆς Ρωσικῆς Διοικήσεως στο Ρέθυμνο, 1898-1899* (Ρέθυμνο 2007), 204.

⁷⁴ ΔΒΡ, ἐφ. *Αναγέννησις*, ἀρ. τεύχ. 11, 28 Φεβρουαρίου 1899, «Διάφορα καὶ Ἐγχώρια», 2.

⁷⁵ ΔΒΡ, ἐφ. *Αναγέννησις*, ἀρ. τεύχ. 12, 6 Μαρτίου 1899, «Ἡ ἀναχώρησις τῶν Μαυροβουνίων», 2. Βλ. ἐπίσης *Ἡμερήσιαι Διατάξεις, Πολιτικὴ Διοίκησις καὶ Οἰκονομικὴ Δικαιοδοσία τοῦ Τμήματος Ρεθύμνης*, Ρέθυμνο 1899, ἀρ. 22, σ. 47 καὶ ἀρ. 27, σ. 61.

τὴν εὐτυχίαν Ὑμῶν θὰ παρακολουθῶσι πανταχοῦ ὑμᾶς. Διὰ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον ἐξεπληρώσετε τὸ ὑμέτερον καθήκον καὶ διὰ τῆς ἀμέμπου ὑμῶν διαγωγῆς, ἐτιμήσετε τὴν πατρίδα ὑμῶν καὶ τὸν Ὑμέτερον Ἡγεμόνα. Εἶθε ὁ Θεὸς νὰ ἦναι πάντοτε μεθ' Ὑμῶν!». ⁷⁶

Ὡς ἐπιστέγασμα τῆς αναγνώρισης τῆς συμβολῆς τους στὴν ἀπελευθέρωση τῆς Κρήτης, στὶς 25 Φεβρουαρίου ὁ βουλευτὴς Σελίνου Κωνσταντῖνος Φούμης κατέθεσε πρόταση ἐνώπιον τῆς Συντακτικῆς Συνέλευσης τῶν Κρητῶν «ὅπως ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς ἀναχωρήσεως τῶν Μαυροβουνίων ἀνατεθῆ εἰς τὸ Προεδρεῖον [τῆς Συνέλευσης] νὰ ἐκφράσῃ τὴν εὐγνωμοσύνην τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ πρὸς τοὺς ἀναχωροῦντας Μαυροβουνίους». ⁷⁷ Ἡ συζήτηση ἐπὶ τῆς πρότασης ἀναβλήθηκε γιὰ μερικὲς μέρες, ἀλλὰ στὶς 2 Μαρτίου ὁ Φούμης ἐπανήλθε, διευκρινίζοντας πῶς πρότεινε «ὅπως ἐκφρασθῶσιν αἱ εὐχαριστίαι τῆς Συνελεύσεως πρὸς τε τὸν Ἡγεμόνα τοῦ Μαυροβουνίου καὶ πρὸς τὴν Ρωσικὴν Κυβέρνησιν διὰ τὰς ὑπηρεσίας τὰς ὁποίας προσέφερον οἱ Μαυροβούνιοι ἐν Κρήτῃ. Εἶνε γνωστὸν ὅτι οἱ Μαυροβούνιοι προσεκλήθησαν ὑπὸ τῆς Διοικήσεως κατὰ τὸ 1896, ὅπως χρησιμεύσωσιν ὡς χωροφύλακες ἐν Κρήτῃ, ὅτε ἐθεωρήθη ἀναγκαία ἡ πρόσληψις ξένων χωροφυλάκων. Ἐνεκα τοῦ ματαιωθέντος ὀργανισμοῦ τῆς χωροφυλακῆς, οἱ Μαυροβούνιοι ἐπρόκειτο νὰ ἀνακληθῶσιν, ἀλλ' ἡ Ρωσικὴ Κυβέρνησις ἔταξεν αὐτοὺς ὑπὸ τὴν ὑπηρεσίαν τῆς καὶ ἐξηκολούθει νὰ μισθοδοτῆ αὐτούς». ⁷⁸ Ὁ πρόεδρος τῆς Συνέλευσης Ἰωάννης Σφακιανάκης ρώτησε τὸ σῶμα ἀν συμφωνεῖ, καὶ οἱ περισσότεροι συμφώνησαν διὰ βοῆς, ὁπότε συντάχθηκε ἡ σχετικὴ εὐχαριστήρια ἐπιστολή. Ἡ ἐπιστολή δὲν ἐντοπίστηκε στα Πρακτικά τῆς Συνέλευσης, ἀλλὰ ἐντοπίστηκε ἡ ἀπάντησις τοῦ ἡγεμόνα τοῦ Μαυροβουνίου Νικόλαου, τὴν ὁποία ὁ πρόεδρος τῆς Συνέλευσης διάβασε ἐνώπιον τοῦ Σώματος στὶς 14 Ἀπριλίου:

Ἐν Κετίγγῃ τῇ 25 Μαρτίου 1899
Κύριε Πρόεδρε,
Ἐπανελθὼν τελευταῖον ἐξ Ἀντιβάρεως [Bar], ἄσμενος
ἀπαντῶ διὰ τῆς παρουσίης εἰς τὸ ἐκεῖσε ληφθὲν τηλεγρά-

⁷⁶ Παπιομύτογλου, *Ἡμερήσιες Διατάξεις*, 211-2.

⁷⁷ ΙΑΚ, *Στενογραφημένα Πρακτικά τῆς Συντακτικῆς Συνέλευσης τῶν Κρητῶν*, 1902, 154.

⁷⁸ Αὐτ., 162. Πρακτικά ΙΣΤ' Συνεδρίασης, Τρίτη 2 Μαρτίου 1899.

φημα Ὑμῶν, ὅπως εὐχαριστήσω τὴν Κρητικὴν Συνέλευσιν διὰ τὰ ἐν αὐτῷ ἐκφραζόμενα αἰσθήματα πρὸς τοὺς ἀπελθόντας ἐκ τῆς ὠραίας Ὑμῶν πατρίδος Μαυροβουνίους Μου.

Εὐτυχῆς λογίζομαι μανθάνων ὅτι ἠκολούθησαν ἐν Κρήτῃ τὰς ὁδηγίας Μου καὶ βλέπων ὅτι ἀπεκόμισαν ζωηρὰν συμπάθειαν πρὸς τὸν ἀνδρεῖον Κρητικὸν Λαόν.

Μετ' ἐξειδιασμένης ὑπολήψεως
Νικόλαος⁷⁹

Με αὐτὸν τὸν τρόπο ἐκλείσει καὶ τυπικὰ ἡ ἀποστολὴ τῶν Μαυροβούνιων χωροφυλάκων στὴν Κρήτη, με ἀμοιβαία ἐκτίμηση καὶ θετικὲς ἐντυπώσεις. Τὸ ἴδιο περίπου διάστημα, με πρωτοβουλία τοῦ Δημάρχου Ἰωάννου Ξηρά ο Ἄγιος Χανίων ἀποφάσισε τὴ μετονομασία τῆς Πλατείας Συντριβανίου σε Πλατεία Μαυροβουνίων.⁸⁰ Ἡ πλατεία διατήρησε τὴν ονομασία αὐτή γιὰ ἀρκετὰ χρόνια, ἀλλὰ μετὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιον Πόλεμον μετονομάστηκε Πλατεία Ἐλευθερίου Βενιζέλου, καὶ ἔτσι ἡ ἀνάμνηση τῆς παρουσίας τῶν Μαυροβουνίων χωροφυλάκων στὴν Κρήτη ἔπαυσε νὰ ἀποτυπώνεται στὸν δημόσιον χῶρον.

Συμπεράσματα

Παρότι οἱ Μαυροβούνιοι χωροφύλακες ἔμειναν καὶ ἔδρασαν στὴν Κρήτη γιὰ δύο περίπου χρόνια (Ἰανουάριος 1897-Φεβρουάριος 1899), ἡ ἀποστολὴ καὶ δράση τους εἶναι ἐν πολλοῖς ἀγνωστὴ στους Κρητικούς, ἀκόμα καὶ σε αὐτοὺς που ἀσχολοῦνται με τὴν τοπικὴ ἱστορία,

⁷⁹ ΙΑΚ, *Επίσημος Εφημερὶς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας*, ἔτος Α΄, ἀρ. 30, 30 Ἀπριλίου 1899, 1, καὶ *Στενογραφημένα Πρακτικά τῆς Συντακτικῆς Συνέλευσης τῶν Κρητῶν*, 1902, 203. Τὴν ἐπόμενη μέρα ψηφίστηκε ἡ τελικὴ μορφή τοῦ Συντάγματος τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, τὸ ὁποῖο δημοσιεύτηκε τὴν ἐπόμενη μέρα, 15 Ἀπριλίου 1899.

⁸⁰ Πρόκειται γιὰ τὴν πλατεία που σχηματίζεται μετὰξὺ τῶν οδῶν Χάληδων, Κανεβάρο καὶ Καραολή καὶ Δημητρίου. Ὁ Ἰωάννης Ξηρὰς ὀρίστηκε δήμαρχος σε ἀντικατάσταση τοῦ ἐκλεγέντος Χουσεῖν Γενιτσαράκη ἢ Γιαννιτσαράκη, ὁ ὁποῖος διορίστηκε Σύμβουλος (δηλαδὴ ὑπουργός) Ἐσωτερικῶν καὶ Δημόσιας Ἀσφάλειας ἀπὸ τὸν Ὑπατο Ἀρμοστή. Ψηφιακὸ Ἀρχεῖο Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν & Μελετῶν «Ἐλευθέριος Κ. Βενιζέλος», Πρακτικά Δημοτικοῦ Συμβουλίου Χανίων, 11 Μαρτίου 1899, <http://www.venizelosarchives.gr/rec.asp?id=150203> (τελευταία ἐπίσκεψη 12.4.2024).

είτε με την επιστημονική ιδιότητα, είτε ως ιστοριοδίφες. Ο κυριότερος λόγος για αυτό είναι ότι τα γεγονότα της «επαναστατικής τριετίας» 1896-1898 υπήρξαν πυκνά και «κατακλυσμαία», και υπό αυτή την έννοια η αποστολή ογδόντα περίπου ανδρών από μια άγνωστη και μακρινή -για τα δεδομένα της εποχής- βαλκανική χώρα δεν θεωρήθηκε μείζον γεγονός, ή τουλάχιστον όχι σε σχέση με όσα διακυβευόνταν πολιτικά εκείνο το διάστημα.

Οι εξελίξεις στο νησί στις αρχές του 1897 ήταν τέτοιες που η σκοπιμότητα της αποστολής των Μαυροβουνίων πρακτικά ακυρώθηκε λίγο αφού έφτασαν, κι έτσι τα καθήκοντά τους άλλαξαν άρδην, με αποτέλεσμα να λειτουργήσουν για μικρό διάστημα ως φρουρά του τελευταίου Γενικού Διοικητή Κρήτης, Γεώργιου Βέροβιτς, λίγο προτού αυτός εγκαταλείψει το νησί. Στη συνέχεια, το καθεστώς τους αποτέλεσε αντικείμενο διαμάχης μεταξύ του Βρετανού διοικητή της χωροφυλακής και του Ρώσου ναυάρχου, και όταν το θέμα διευθετήθηκε, προέκυψαν νέα προβλήματα και επιπλοκές, καθώς το σώμα στασίασε. Στον απόηχο αυτών των γεγονότων, οι Δυνάμεις αποφάσισαν τη διάλυση της «νέας» χωροφυλακής, και οι Μαυροβούνιοι τέθηκαν υπό ρωσική διοίκηση. Ως αποτέλεσμα, οι Μαυροβούνιοι ανέλαβαν έναν επικουρικό ρόλο και δεν μπόρεσαν να φέρουν σε πέρας την αποστολή για την οποία είχαν σταλεί στο νησί, αλλά δεν έφεραν οι ίδιοι την κύρια ευθύνη για αυτό.

Η παρουσία και η δράση τους στην Κρήτη δεν επηρέασαν σημαντικά τις πολιτικές ή στρατιωτικές εξελίξεις, αλλά η αυταπάρνηση και η αφοσίωση που έδειξαν στις διεθνείς και τις ρωσικές στρατιωτικές αρχές δεν πέρασαν απαρατήρητες. Το φθινόπωρο του 1898 αξιοποιήθηκαν ως πολιτοφύλακες, ενώ τον Ιανουάριο του 1899 υποδέχτηκαν και συνόδευσαν τον πρίγκιπα Γεώργιο στο Ρέθυμνο και το Αρκάδι. Οι πηγές καταδεικνύουν ότι η εν γένει παρουσία και δράση τους στην Κρήτη αποτιμήθηκαν θετικά, αλλά σύντομα λησμονήθηκαν και τα ίχνη τους χάθηκαν στον χρόνο. Αναγνωρίζοντας αυτή την πραγματικότητα ως «παράλειψη», η παρούσα μελέτη επιχειρήσει να φωτίσει τη δράση τους, με την ελπίδα να ενθαρρύνει την περαιτέρω έρευνα, ώστε να προκύψει μια πιο συνεκτική και ολοκληρωμένη εικόνα του θέματος.

Ο διοικητής του αποσπάσματος των Μαυροβούνιων χωροφυλάκων Μαşan Βοιονιό

Οι αξιωματικοί της νέας Χωροφυλακής στις αρχές του 1897
(Μαυροβούνιοι οι δεύτερος και τέταρτος στην πίσω σειρά)

Ταχυδρομική κάρτα που απεικονίζει Ρώσους και Μαυροβούνιους στα Χανιά και το Ρέθυμνο το 1898

Στιγμιότυπο από την επίσκεψη του πρίγκιπα Γεωργίου στη Μονή Αρκαδίου στις 10 Ιανουαρίου 1899. Οι Μαυροβούνιοι κρατούν ρωσικές σημαίες

Στιγμιότυπο από την αναχώρηση των Μαυροβούνιων χωροφυλάκων από τα Χανιά τον Φεβρουάριο του 1899

Πλατεία Μαυροβουνίων, Χανιά

Ο βοεβόδας Božo Petrović το 1912

*Ιωάννης Δ. Στεφανίδης**

**Ανταλλαγές πριν από την ανταλλαγή:
Το ιστορικό υπόβαθρο της ελληνοτουρκικής συμφωνίας
για την ανταλλαγή πληθυσμών του 1923¹**

Η ανταλλαγή του 1923-24 ήταν η μαζικότερη αλλά όχι η μόνη περίπτωση εκδίωξης πληθυσμών από εδάφη που κάποτε είχαν περιέλθει στην οθωμανική κυριαρχία. Η εισήγηση παρουσιάζει το ιστορικό τέτοιων μετακινήσεων, κυρίως μουσουλμάνων και δευτερευόντως χριστιανών, από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα μέχρι την επομένη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Επιπροσθέτως, αναφέρεται στην ανταλλαγή πληθυσμών ως επιλογής στην εξωτερική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου μεταξύ 1914 και 1920.

Συμφωνίες και σενάρια για τη μετακίνηση πληθυσμών στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, 1776-1918

Μετά την επικράτηση των Οθωμανών στη νοτιοανατολική Ευρώπη, τη Μικρά Ασία και τις βόρειες ακτές της Μαύρης Θάλασσας, εξέλιξη που παγιώθηκε στη διάρκεια του 16^{ου} αιώνα, οι μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών ήταν μάλλον σπάνιο φαινόμενο. Σημαντικότερες εξαιρέσεις αποτέλεσαν η άφιξη Εβραίων από την Ιβηρική και η έξοδος Σέρβων προς την αυτοκρατορία των Αψβούργων. Το φαινόμενο επανεμφανίστηκε ως συνέπεια του ρωσοτουρκικού πολέμου μεταξύ 1768-74 και θα συνεχιζόταν με αυξομειούμενη ένταση καθ' όλην τον «μακρό 19^ο αιώνα». Οι μετακινήσεις αυτές συνδέονταν με βίαια γεγονότα: πολεμικές αναμετρήσεις, εξεγέρσεις και διωγμούς, τα οποία με τη σειρά τους είχαν δύο γενεσιουργά αίτια: Το πρώτο, με μακρά προνεωτερική παράδοση, συνδέεται με τον ιμπεριαλισμό αυτοκρατορικού-εδαφικού τύπου, όπως

* Καθηγητής Διπλωματικής Ιστορίας, Νομική Σχολή ΑΠΘ.

¹ Το κείμενο βασίζεται σε εισήγηση στο Συνέδριο «Οι πρόσφυγες του 1922: Μια κρίσιμη συνιστώσα της Νεοελληνικής Ιστορίας του 20^{ου} αιώνα», Θεσσαλονίκη, 8-10/10/2022, υπό την αιγίδα της Alpha Bank.

αποτυπώθηκε στην πολιτική της Ρωσίας έναντι της παρακμάζουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το δεύτερο αίτιο αφορούσε ένα φαινόμενο της νεωτερικότητας, τον εθνικισμό. Το φαινόμενο αυτό εκδηλώθηκε με ποικίλους τρόπους: κινήματα με εθνικό χαρακτήρα και συνήθη στόχο την απόσχιση από την επικράτεια του Σουλτάνου· επεμβάσεις τρίτων, κατά κανόνα μεγάλων, Δυνάμεων· συγκρούσεις ανάμεσα σε βαλκανικά εθνικά κράτη και την Οθωμανική Αυτοκρατορία ή και ανάμεσα στα ίδια αυτά κράτη, που έριζαν για την εδαφική κληρονομιά της Αυτοκρατορίας. Σε προηγούμενες εποχές, οι πληθυσμοί των περιοχών που άλλαζαν χέρια θα μπορούσαν να είχαν παραμείνει στον τόπο τους, αρκεί να αποδείκνυαν έμπρακτα την πίστη τους στον νέο κυρίαρχο – συνήθως μέσω της συμμόρφωσής τους με τις φορολογικές τους υποχρεώσεις. Την εποχή του εθνικισμού, αυτό δεν κρινόταν επαρκές. Πληθυσμοί που δεν συνταυτίζονταν με το κυρίαρχο έθνος αντιμετώπιζονταν ως εν δυνάμει υπονομευτές της ακεραιότητας του κράτους. Η εμπειρία των πολέμων, ιδίως των Βαλκανικών και, εν συνεχεία, του Παγκοσμίου Πολέμου, ανήγαγε την εθνική ομοιογένεια ως ύψιστο αγαθό. Η επίτευξή της, ωστόσο, σήμαινε την εξάλειψη ολόκληρων ανθρώπινων ομάδων που μέχρι τότε συνέθεταν το πολύχρωμο εθνοτικό μωσαϊκό των περιοχών της λεγόμενης Εγγύς Ανατολής.

Μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους, το μεγαλύτερο μέρος των εκπατριζόμενων πληθυσμών αποτελούσαν μουσουλμάνοι από τις βόρειες ακτές της Μαύρης Θάλασσας, την περιοχή του Καυκάσου και τα Βαλκάνια.² Σε μικρότερη κλίμακα, σημειώθηκαν μετακινήσεις ελληνικών ή ελληνορθόδοξων πληθυσμών: Από την εποχή της Μεγάλης Αικατερίνης, εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες θα συνέρρεαν στις νότιες, παραθαλάσσιες κτήσεις των τσάρων, κατά κανόνα σε αναζήτηση καλύτερων όρων διαβίωσης. Το ρεύμα αυτό υποκινούσε περισσότερο η σαγήνη της τσαρικής προπαγάνδας και λιγότερο η σουλτανική καταπίεση. Η αρχή έγινε με τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζί, η οποία (Άρθρα 16 και

² Παρά την κριτική που έχει δεχθεί, όχι μόνο για ταύτιση με τη μία, τη μουσουλμανική/τουρκική, πλευρά του φαινομένου που περιγράφει, αλλά και σε σχέση με τα στοιχεία που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, βασική μελέτη για τις εκτοπίσεις μουσουλμανικών πληθυσμών στα Βαλκάνια παραμένει το Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922* (Princeton: Princeton University Press, 1995).

17) παρείχε στους πληθυσμούς των οθωμανικών εδαφών που θα εκκένωνε ο ρωσικός στρατός τη δυνατότητα να μεταναστεύσουν σε άλλη χώρα (διάβαζε: Ρωσία) σε διάστημα ενός έτους.³ Αντίστοιχες προβλέψεις περιείχε η Συνθήκη του Ιασίου (1792). Ήταν προφανές ότι οι ρήτρες αυτού του τύπου απευθύνονταν στους χριστιανούς ορθόδοξους υπηκόους του Σουλτάνου, τους οποίους η Αικατερίνη και οι διάδοχοί της επεδίωκαν να προσελκύσουν στο πλαίσιο της πολιτικής εποικισμού που εφάρμοζαν στις περιοχές που αποσπούσαν από την κυριαρχία του Σουλτάνου.

Προς την αντίστροφη κατεύθυνση, αυτή της εξόδου μουσουλμάνων από ρωσικά πλέον εδάφη, κινήθηκε η Συνθήκη του Βουκουρεστίου (1812). Τώρα δινόταν η δυνατότητα στους Οθωμανούς υπηκόους, καθώς και στα μέλη μιας συγκεκριμένης ταταρικής πατριάς να εκποιήσουν την ακίνητη περιουσία τους και να μεταναστεύσουν στην επικράτεια του Σουλτάνου εντός 18 μηνών.⁴ Οι μεταναστεύσεις αυτές θεωρητικά θα ήταν εκούσιες. Για ευνόητους λόγους, η πράξη αποδείχτηκε πολύ διαφορετική. Τέλος, η Συνθήκη της Αδριανουπόλεως (1829) είναι αξιοσημείωτη διότι εισήγαγε το στοιχείο της αμοιβαιότητας: Το Άρθρο 13 προέβλεπε το δικαίωμα τόσο των ορθοδόξων χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και των μουσουλμάνων της Ρωσίας να μεταναστεύουν, εθελοντικά πάντα, προς αντίθετες κατευθύνσεις.⁵ Το επόμενο, και μεγαλύτερο κύμα εξόδου προκάλεσε ο Κριμαϊκός Πόλεμος, και αφορούσε ίσως και 300.000 μουσουλμάνους Τάταρους της Κριμαίας.⁶

Η ιδέα της μετοικεσίας πληθυσμών με βάση το θρήσκευμα εμφανίζεται και σε κείμενα που συνυπέγραψαν οι τρεις Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες αναμίχθηκαν στον Πόλεμο της Ελληνικής Ανεξαρτησίας. Έτσι, το Άρθρο 1 του Πρωτοκόλλου της Πετρούπολης (1826) προέβλεπε την αναγκαστική μετεγκατάσταση μουσουλμάνων από τη μελλοντική ελληνική επικράτεια. Το Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 3ης Φεβρουα-

³ Mehmet Hacısalihoğlu, “Negotiations and Agreements for Population Transfers in the Balkans from the Beginning of the 19th Century until the Balkan Wars of 1912-1913,” *Journal of Balkan and Black Sea Studies* 1/1 (Fall 2018) 33-34.

⁴ Στο ίδιο, 35-38.

⁵ Στο ίδιο, 39.

⁶ McCarthy, *ό.π.*, 56-57.

ρίου 1830 αναγνώριζε αμοιβαία το δικαίωμα της μετανάστευσης χριστιανών και μουσουλμάνων στις δύο πλευρές των υπό χάραξη συνόρων. Στη διάταξη αυτή αντιτάχθηκε η Υψηλή Πύλη, επειδή θα μπορούσε να έχει ως αποτέλεσμα την απώλεια εργατικού δυναμικού, ειδικευμένου στη ναυπήγηση και συντήρηση του οθωμανικού στόλου.⁷ Τέλος, η Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης (21 Ιουλίου 1832), με την οποία ο Σουλτάνος αναγνώρισε την κρατική υπόσταση της Ελλάδος, περιείχε διάταξη περί μετανάστευσης και αποζημίωσης μουσουλμάνων που εγκατέλειπαν το νεότευκτο κράτος.⁸

Αντίστοιχες διατάξεις που προέβλεπαν κυρίως τη μετοικεσία μουσουλμάνων υπήρχαν σε συνθήκες, πρωτόκολλα αλλά και σουλτανικά φερμάνια που εκδόθηκαν κατά τη διαδικασία δημιουργίας άλλων εθνικών κρατών στα Βαλκάνια, και συγκεκριμένα της Σερβίας, της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας.⁹ Αξίζει να υπομνησθεί ότι, μετά την κατάργηση των διακρίσεων με βάση το θρήσκευμα, και την απαλλαγή των μη μουσουλμάνων από πρόσθετα φορολογικά βάρη, στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ (1839-1876), δεκάδες χιλιάδες χριστιανοί Έλληνες εγκατέλειψαν την εθνική τους εστία με προορισμό την οθωμανική επικράτεια, όπως είχαν ήδη πράξει, για διαφορετικούς λόγους, δεκάδες χιλιάδες μουσουλμάνοι από τα εδάφη του νεοσύστατου βασιλείου.

Μέχρι τις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων, το αριθμητικά μεγαλύτερο κύμα μετακίνησης πληθυσμού σημειώθηκε στη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού Πολέμου του 1877-78 και αφορούσε κατεξοχήν το μουσουλμανικό στοιχείο των περιοχών που καταλήφθηκαν από τον ρωσικό στρατό, για να συμπεριληφθούν εν συνεχεία στις επικράτειες του σερβικού βασιλείου και της βουλγαρικής ηγεμονίας. Μουσουλμάνοι, στην πλειοψηφία τους, ήταν και οι πρόσφυγες που εγκατέλειψαν τις εστίες τους στη διάρκεια και αμέσως μετά τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων. Κατά δεύτερο λόγο, το προσφυγικό ρεύμα του 1912-13 περιέλαβε Έλληνες της Βουλγαρίας αλλά και της Σερβίας, καθώς και Βούλγαρους της ελληνικής Μακεδονίας και της οθωμανικής Θράκης.

⁷ Hacısalıhoğlu, *ό.π.*, 44-45.

⁸ Στο ίδιο, 45.

⁹ Στο ίδιο, 46-60.

Τον ρυθμό και την έκταση των, συχνά βίαιων, μετακινήσεων που συνόδευσαν τους Βαλκανικούς Πολέμους υπαγόρευαν οι πολεμικές επιχειρήσεις και οι πολιτικές των κυβερνήσεων, για τις οποίες η εθνική και θρησκευτική πολυμορφία ισοδυναμούσε με απειλή για την κρατική ασφάλεια. Εξαιρέση στον «συμπτωματικό» (accidental) χαρακτήρα των μετακινήσεων αυτών υπήρξε η συμφωνία μεταξύ Βουλγαρίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για ανταλλαγή πληθυσμών στη βάση της αμοιβαιότητας. Η συμφωνία αποτυπώθηκε στο Γ' Τμήμα του Πρωτοκόλλου που συμπλήρωνε τη Συνθήκη Ειρήνης που συνυπέγραψαν τα δύο κράτη στην Κωνσταντινούπολη, στις 29 Σεπτεμβρίου 1913. Η συμφωνία αυτή αποτέλεσε το σημαντικότερο συμβατικό προηγούμενο ανάλογων κειμένων που θα συντάσσονταν στο μέλλον. Ο προσδιορισμός των θιγόμενων πληθυσμών υποδήλωνε ότι στα Βαλκάνια οι ταυτότητες δεν είχαν ολοκληρώσει τη μετάβαση στη νεωτερική εποχή: Όσοι θα έπαιρναν τον δρόμο για τη Βουλγαρία, ήταν απλώς «Βούλγαροι»: εκείνοι που θα ακολουθούσαν την αντίθετη κατεύθυνση, παρέμεναν «μουσουλμάνοι».

Η βουλγαροοθωμανική συμφωνία ανταλλαγής πληθυσμών είχε και άλλα ενδιαφέροντα σημεία που θα την ξεχώριζαν από μεταγενέστερες παρόμοιες συμβάσεις: Πρώτον, η εφαρμογή της περιοριζόταν εδαφικά σε μια ζώνη μέχρι και 15 χιλιομέτρων εκατέρωθεν των νέων συνόρων, τη χάραξη των οποίων ρύθμιζαν τα δύο πρώτα μέρη του σχετικού Πρωτοκόλλου της 29ης Σεπτεμβρίου. Επομένως, δεν αφορούσε πληθυσμούς που είχαν ήδη εγκαταλείψει ή επιθυμούσαν να εγκαταλείψουν άλλες περιοχές στα δύο συμβαλλόμενα κράτη. Δεύτερον, τον προαιρετικό (facultatif) χαρακτήρα της μετακίνησης έκαμπε διάταξη, σύμφωνα με την οποία η ανταλλαγή θα γινόταν όχι σε ατομική αλλά σε συλλογική βάση, με την απομάκρυνση «ολόκληρων χωριών» (des villages entiers). Τρίτον, εκπρόσωποι (anciens: δημογέροντες) των θιγόμενων κοινοτήτων θα μετείχαν στη διαδικασία εκτίμησης των αγροτικών και αστικών ιδιοκτησιών που θα άφηναν πίσω τους οι ανταλλάξιμοι.

Κατά τα λοιπά, η βουλγαροοθωμανική συμφωνία περιλάμβανε ρυθμίσεις, οι οποίες λίγο ως πολύ θα επαναλαμβάνονταν και σε μελλοντικά κείμενα: Οι δύο κυβερνήσεις θα «διευκόλυναν» τη διαδικασία και θα συνέστηναν μικτές επιτροπές *προτού* λάβει χώρα η ανταλλαγή. Η κύρια αποστολή τους ήταν να εκτιμήσουν την αξία ακινήτων και να καθορίσουν το ύψος της αποζημίωσης, που ενδεχομένως θα προέκυπτε από

την ανταλλαγή της περιουσίας των κοινοτήτων που θα μετείχαν στο εγχείρημα.¹⁰

Ακολούθως, συστάθηκε Μικτή Επιτροπή από έξι Τούρκους και εννέα Βούλγαρους εκπροσώπους, η οποία υπέγραψε την τελική Σύμβαση ανταλλαγής πληθυσμών στην Αδριανούπολη, στις 15 Νοεμβρίου 1913. Το κείμενο αυτό περιόριζε ακόμα περισσότερο τον προαιρετικό χαρακτήρα της ανταλλαγής: Στο πρώτο άρθρο του όριζε ότι «οι Βούλγαροι χωρικοί από τις περιφέρειες των Σαράντα Εκκλησιών και της Αδριανούπολης πρόκειται να εγκατασταθούν σε μουσουλμανικά χωριά της Θράκης που παραχωρήθηκαν στη Βουλγαρία, τα οποία έχουν εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους τους, καθώς οι περιφέρειες αυτές τώρα κατέχονται από τους μουσουλμάνους πρόσφυγες που ήρθαν από τη Θράκη».¹¹

Η Μικτή Επιτροπή συνήλθε τον Μάιο του 1914, όρισε υποεπιτροπές που θα λειτουργούσαν στα δύο κράτη, και, έπειτα από «βίαση συζήτηση», κατέληξε σε συμφωνία για τους όρους εκτίμησης των εκατέρωθεν περιουσιών: Δεν θα περιλάμβαναν χορτολιβαδικές εκτάσεις, δάση, υπαίθριες αγορές (παζάρια) και μη παραγωγικές εκτάσεις, τις οποίες οι ανταλλάξιμοι κατείχαν χωρίς τίτλους ιδιοκτησίας. Ως βάση για την εκτίμηση των περιουσιών θα λάμβαναν τις αξίες που εμφανίζονταν στα φορολογικά κατάστιχα κάθε κυβέρνησης.¹²

Οι υποεπιτροπές εργάστηκαν από τον Ιούνιο μέχρι τον Οκτώβριο του 1914, δηλαδή μέχρι την είσοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Παγκόσμιο Πόλεμο. Στο διάστημα αυτό, ολοκλήρωσαν τους καταλόγους των προσώπων που θα αφορούσε η ανταλλαγή και των οποίων οι περιουσίες έπρεπε να εκτιμηθούν και να ρευστοποιηθούν. Με βάση τους καταλόγους αυτούς, 48.570 «μουσουλμάνοι» ανταλλάσσονταν με 46.764 «Βούλγαρους». Οι αριθμοί αυτοί έδειχναν ότι η «προαιρετική» ανταλλαγή στη συγκεκριμένη παραμεθόριο ζώνη στην πράξη είχε καταστεί υποχρεωτική. Επιπλέον, λόγω του Πολέμου, και παρά την ένταξη των δύο κρατών στο ίδιο στρατόπεδο (τις Κεντρικές

¹⁰ Το κείμενο της Συμφωνίας σε “Treaty of Peace Between Bulgaria and Turkey,” *The American Journal of International Law* 8/1, Supplement: Official Documents (Jan. 1914), 27-45.

¹¹ Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey* (New York: Macmillan, 1932), 19.

¹² Στο ίδιο, 19-20.

Δυνάμεις), η εκτίμηση και ρευστοποίηση των εκατέρωθεν περιουσιών δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ.¹³

Την ίδια περίοδο, η κρίση στις σχέσεις της Ελλάδος με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, με αφορμή το καθεστώς κυριαρχίας στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, κινδύνευε να εξελιχτεί σε ένοπλη αναμέτρηση. Η Συνθήκη του Λονδίνου της 30ής Μαΐου 1913 είχε εναποθέσει την τύχη των νησιών αυτών στην κρίση των έξι Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες απάρτιζαν την Ευρωπαϊκή Συμφωνία.¹⁴ Με τη Συνθήκη των Αθηνών, που υπογράφηκε στις 14 Νοεμβρίου 1913, η Αθήνα και η Υψηλή Πύλη δεσμεύτηκαν να τηρήσουν τη σχετική διάταξη της Συνθήκης του Λονδίνου.¹⁵ Ωστόσο, όταν στα μέσα Φεβρουαρίου του 1914, οι Δυνάμεις κατακύρωσαν τα νησιά στην Ελλάδα, υπό τον όρο της μη χρήσης τους για στρατιωτικούς σκοπούς, η Πύλη αρνήθηκε να δεχθεί την ετυμηγορία. Τους επόμενους μήνες, η κυβέρνηση των Νεοτούρκων ξεκίνησε συστηματικές διώξεις σε βάρος ελληνικών πληθυσμών στη Θράκη και τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, ιδίως στο βιλαέτι του Αϊδινίου. Βασικός θιασώτης της πολιτικής αυτής ήταν ο υπουργός Εσωτερικών Ταλαάτ Πασάς. Όπως θα αναγνώριζε στα απομνημονεύματά του ο τότε πρόεδρος του Οθωμανικού Κοινοβουλίου, «η προτεραιότητα (του Ταλαάτ) ήταν να εκκαθαρίσει την πατρίδα από στοιχεία, η προδοτική στάση των οποίων αποκαλύφθηκε στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων».¹⁶

Η νεότερη ιστοριογραφία υπολογίζει τους ελληνικούς πληθυσμούς από την Ανατολική Θράκη και τη δυτική Μικρά Ασία που υποχρεώθηκαν να αναζητήσουν καταφύγιο στην Ελλάδα, στη διάρκεια του 1914 (ιδίως κατά το πρώτο εξάμηνο), ανάμεσα στις 150.000 και τις 200.000,¹⁷

¹³ Στο ίδιο, 20.

¹⁴ Édouard Driault, Michel Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, τ. V (Paris: Les Presses Universitaires de France, 1926), 144.

¹⁵ Χουσεΐν Παζαρτζί, Κωνσταντίνος Π. Οικονομίδης, *Το καθεστώς αποστρατικοποίησης των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου* (Αθήνα: Γνώση, 1989), 103, 112.

¹⁶ Elçin Macar, “The Muslim Emigration in Western Anatolia: L’émigration musulmane de 1914 en Anatolie occidentale,” *Cahiers balkaniques* 40 (2012), Αφιέρωμα “Jeunes-Turcs en Macédoine et en Ionie,” 2.

¹⁷ Σπυρίδων Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγής: Το μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική, 1891-1922* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2016), 140-41· Victoria Solomonidis, *Greece in Asia Minor: The Greek Administration of the Vilayet of Aidin, 1919-1922* (διδ. διατριβή, King’s College, Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, 1984),

ενώ δεκάδες χιλιάδες είχαν εκτοπιστεί στα ενδότερα της Ανατολίας.¹⁸ Προς την αντίθετη κατεύθυνση είχαν μετακινηθεί, ήδη από την περίοδο του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, 115.000 μουσουλμάνοι, κυρίως από τη Μακεδονία, οι οποίοι προστέθηκαν σε περίπου 300.000 που είχαν εγκαταλείψει τις άλλες βαλκανικές χώρες, ιδίως τη Βουλγαρία και τη Σερβία¹⁹ – κατά μέγα μέρος ανταποκρινόμενοι σε σχετικές εκκλήσεις των Νεοτούρκων: Η παρουσία αυτών των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων και μεταναστών όχι μόνο ενίσχυε το μουσουλμανικό/τουρκικό στοιχείο στα εναπομείναντα εδάφη της Αυτοκρατορίας, αλλά πρόσφερε στην Πύλη ένα επιχείρημα για την εκδίωξη ελληνικών πληθυσμών από τις εστίες τους.²⁰

Γνωρίζοντας ότι η Ελλάδα θα πολεμούσε με ανεπαρκείς πόρους και χωρίς συμμάχους, ο Βενιζέλος επέλεξε την οδό της διαπραγματεύσεως. Πρότεινε, λοιπόν, μέσω Βερολίνου, συμβιβαστικό σχέδιο για τα επίμαχα νησιά. Το σχέδιο αυτό, μεταξύ άλλων, προέβλεπε ελληνοθωμα-

16. Στις 25 Ιουνίου/8 Ιουλίου 1914, ο βουλευτής Αϊδινίου στο Οθωμανικό Κοινοβούλιο Εμμανουήλ Εμμανουηλίδης έκανε λόγο για 150.000 φυγάδες προς την Ελλάδα: Macar, *ό.π.*, 5· Πλουμίδης, *ό.π.*, 140.

¹⁸ Ο Ladas (*ό.π.*, 16) αναφέρει 85.000. Από τα στοιχεία που παραθέτει πρόσφατη μελέτη, προκύπτει μικρότερος αριθμός, περίπου 54.000: Βασίλης Ν. Κολλάρος, *Η μειονοτική πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου (1898-1933)* (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2022), 99.

¹⁹ Ladas, *ό.π.*, 16 και σημ. 11. Ο Arnold Toynbee, τον οποίο επικαλείται η Σολομωνίδου, αναφέρει 122.665 μουσουλμάνους πρόσφυγες από τα εδάφη που κατέλαβε η Ελλάδα, στους οποίους όμως πιθανόν να συμπεριλαμβάνονταν και ορισμένοι διερχόμενοι φυγάδες από όμορες βαλκανικές χώρες: Solomonidis, *Greece in Asia Minor*, 16· A. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey* (London: Constable & Co., 1922), 138. Ο Macar κάνει λόγο για την άφιξη 100.000 μουσουλμάνων μέχρι τον Μάιο του 1914, ενώ παρακάτω δέχεται ως συνολικό αριθμό τις 115.000 που αναφέρει ο Ladas: Macar, *ό.π.*, 4, 5.

²⁰ Ladas, *ό.π.*, 15-16. Macar, *ό.π.*, 1-2, 6. Η πολιτική προσέλκυσης μουσουλμάνων από άλλες χώρες στην οθωμανική επικράτεια συνεχίστηκε και στη διάρκεια του Παγκοσμίου Πολέμου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Συνθήκη του Μπρεστ Λιτόβσκ (3 Μαρτίου 1918) μεταξύ της κυβέρνησης των Μπολσεβίκων και των Κεντρικών Δυνάμεων. Σε μια αντιστροφή των όρων προηγούμενων συνθηκών με την τσαρική Ρωσία, το Άρθρο 11 της Συνθήκης αυτής αναγνώριζε στους μουσουλμάνους πολίτες της Ρωσίας το δικαίωμα να εκποιήσουν την ακίνητη περιουσία τους και να μεταναστεύσουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ήταν η άλλη όψη της νεοτουρκικής πολιτικής για την «εκαθαρίση» ανεπιθύμητων χριστιανικών μειονοτήτων: Hacısalihoglu, *ό.π.*, 67-68.

νική αμυντική συμμαχία με παροχή αμοιβαίων εγγυήσεων για την εδαφική ακεραιότητα των δύο κρατών στην ευρωπαϊκή ήπειρο.²¹ Ανταποκρινόμενη θετικά προς στιγμήν, η Πύλη υπέβαλε μέσω του πρεσβευτή της στην Αθήνα την ιδέα μιας συμφωνίας για την «ειρηνική μετοικασία Τούρκων και Ελλήνων». Η οθωμανική πρόταση αφορούσε τον μουσουλμανικό πληθυσμό της Μακεδονίας και τον ελληνικό του βιλαετίου του Αϊδινίου. Την ιδέα αποδέχτηκε ο Βενιζέλος και, τον Μάιο του 1914, εξασφάλισε τη συγκατάθεση του υπουργικού συμβουλίου και του βασιλιά Κωνσταντίνου. Επέμεινε, όμως, ιδιαίτερα στον εθελούσιο χαρακτήρα της μετοικασίας. Έχοντας δε κατά νου το ογκούμενο κύμα των προσφύγων από την Ανατολική Θράκη, ζήτησε η συμφωνία να συμπεριλάβει και αυτή την περιοχή, καθώς και την Ήπειρο.²²

Αν και η κυβέρνηση των Νεότουρκων δήλωσε διατεθειμένη να συζητήσει τις ελληνικές προτάσεις, οι διώξεις σε βάρος ελληνικών πληθυσμών συνεχίστηκαν με αμείωτη ένταση. Η κατάσταση αυτή ώθησε, στις 7 Ιουνίου, το Οικουμενικό Πατριαρχείο να κηρύξει την Ορθόδοξη Εκκλησία εν διωγμώ.²³ Αίφνης, ίσως υπό την πίεση της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας, των (εν τέλει άκαρπων) κρούσεων του Βενιζέλου προς Βελιγράδι και Βουκουρέστι, αλλά και της εσπευσμένης προμήθειας δύο αμερικανικών θωρηκτών από την Αθήνα, η Πύλη υιοθέτησε διαλλακτικότερη στάση. Στις 20 Ιουνίου πρότεινε την άμεση λειτουργία μικτής επιτροπής, η οποία θα διαπραγματευόταν την τελική σύμβαση ανταλλαγής πληθυσμών και θα επόπτευε την εφαρμογή της. Η αποδοχή των προτάσεων Βενιζέλου για τη γεωγραφική επέκταση της συμφωνίας σε Θράκη και Ήπειρο διευκόλυνε τη θετική ανταπόκριση της Αθήνας.²⁴ Η τελευταία, πάντως, επέμεινε στον διορισμό ενός Ευρωπαίου με αρμο-

²¹ Ιωάννης Στεφανίδης, «Το ζήτημα των Νησιών του βορειοανατολικού Αιγαίου στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου: Το ελληνικό διπλωματικό δίλημμα», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 12-13 (2001-2), 120.

²² Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τ. Α΄ (Αθήνα: Ίκαρος, 1970), 193· Ladas, *ό.π.*, 21-22· Yannis G. Mourellos, “The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities between Greece and Turkey,” *Balkan Studies*, 26/2 (1985), 393-5.

²³ Mourellos, *ό.π.*, 395.

²⁴ Στο ίδιο, 399-401· Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact upon Greece* (Paris-The Hague: Mouton, 1962), 56.

διότι ης διαιτησίας ως μέλους της μικτής επιτροπής. Συμφωνήθηκε επίσης η σύσταση δύο υποεπιτροπών, επιφορτισμένων με την εκτίμηση των περιουσιών των Ελλήνων και των μουσουλμάνων, τόσο εκείνων που είχαν ήδη εγκαταλείψει τις εστίες τους όσο και αυτών που θα επέλεγαν να μεταναστεύσουν σε οθωμανικό και ελληνικό έδαφος, αντίστοιχα.²⁵

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι Έλληνες διπλωμάτες που συμμετείχαν στη μικτή επιτροπή χρειάστηκε να παρακάμψουν τη ζωνρή αντίθεση του ποιμενάρχη της περιοχής. Ο μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος είχε επιχειρήσει να προκαλέσει τη δημόσια τοποθέτηση του Πατριαρχείου εναντίον της ανταλλαγής και ζητούσε από τη Μητέρα Εκκλησία να εντείνει τις διαμαρτυρίες της προς όλες τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις για την εκρίζωση μέρους των Ελληνορθοδόξων από την πατρώα γη. Διερμηνεύοντας τη θεωρία του «εθνικού κέντρου», οι εκπρόσωποι της ελληνικής κυβέρνησης υπενθύμισαν απερίφραστα στον Χρυσόστομο ότι «οφείλει απόλυτον υποταγήν (εις τας) αποφάσεις (των) Αθηνών αποβλεπούσας (εις την) περιφρούρησιν υψίστων πανελληνίων συμφερόντων».²⁶

Η πρώτη, «προκαταρκτική», συνεδρίαση της μικτής επιτροπής πραγματοποιήθηκε στη Σμύρνη, στις 11 Ιουλίου. Έπειτα από μερικές ημέρες, μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με τα ελληνικά διπλωματικά αρχεία, οι συζητήσεις για την κατάρτιση της σύμβασης ανταλλαγής επικεντρώθηκαν στο ζήτημα των περιουσιών. Παρά την αρχική πρόοδο,²⁷ τα δεδομένα ήρθε να ανατρέψει η έκρηξη του πολέμου στην Ευρώπη. Έχοντας αποφασίσει να ταχθεί στο πλευρό της Γερμανίας, η Πύλη δεν θα αισθανόταν πλέον την ανάγκη συνδιαλλαγής με την Ελλάδα. Στις 8 Αυγούστου 1914 ζήτησε τη διακοπή των εργασιών της μικτής επιτροπής, με πρόσχημα τη θρησκευτική εορτή του μπαϊραμιού.²⁸

²⁵ Για τις ελληνοτουρκικές διαπραγματεύσεις στο ζήτημα της εθελούσιας ανταλλαγής πληθυσμών, βλ. Mourelos, *ό.π.*, 400-7. Επίσης, Ladas, *ό.π.*, 21-22.

²⁶ Στεφανίδης, *ό.π.*, 125. Πβ. Macar, *ό.π.*, 5.

²⁷ Ladas, *ό.π.*, 22-23. Στεφανίδης, *ό.π.*, 127-8.

²⁸ Mourelos, *ό.π.*, 407-8. Στεφανίδης, *ό.π.*, 128-9, 134. Ο Κολλάρος (*ό.π.*, 103) αναφέρει ότι οι εργασίες της Επιτροπής τερματίστηκαν οριστικά τον Δεκέμβριο του 1914.

Το ζήτημα της ανταλλαγής πληθυσμών στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της Συνδιάσκεψης της Ειρήνης

Η ιδέα μιας ανταλλαγής πληθυσμών μεταξύ της Ελλάδος και των δύο γειτονικών κρατών, με τα οποία η χώρα είχε βρεθεί σε εμπόλεμη κατάσταση το 1912-13, παρέμεινε ζωντανή στη σκέψη του Βενιζέλου. Η έκρηξη ενός ακόμα πολέμου στη Χερσόνησο του Αίμου, η άμεση εμπλοκή πέντε Μεγάλων Δυνάμεων, και το ορατό ενδεχόμενο η Πύλη να συγκρουστεί με το στρατόπεδο της Συνεννόησης άνοιγαν το εδαφικό ζήτημα στην περιοχή, έναν μόλις χρόνο μετά τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων. Τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι ο Βενιζέλος αντιλαμβανόταν την ανταλλαγή πληθυσμών ως λύση ανάγκης: Με τον τρόπο αυτό, θα διέσωζε πληθυσμούς ομοεθνών από τον κίνδυνο της βίαιης εθνοκάθαρσης, θα ενίσχυε την εθνική ομοιογένεια όχι μόνο της Ελλάδος αλλά και όσων κρατών συμμετείχαν στο εγχείρημα, και ταυτόχρονα θα εξάλειφε το ισχυρότερο, ίσως, έρεισμα για την προβολή αλυτρωτικών διεκδικήσεων στο μέλλον. Υπ' αυτή την έννοια, η ανταλλαγή ήταν ικανή να ενισχύσει τη σταθερότητα και την ειρήνη, τόσο στο εσωτερικό των βαλκανικών κρατών όσο και στις μεταξύ τους σχέσεις.

Η πρώτη ρητή αναφορά σε ανταλλαγή μειονοτικών πληθυσμών προήλθε από το ενδιαφέρον του Βενιζέλου για έξοδο της Ελλάδας στο πλευρό της Τριπλής Συνεννόησης και εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η αφορμή δόθηκε από το επίμονο ενδιαφέρον των Συμμάχων της Συνεννόησης να δελεάσουν και τη Βουλγαρία σε κοινό μέτωπο κατά των Κεντρικών Αυτοκρατοριών. Έτσι, τη στιγμή που πρότειναν, μέσω του Βρετανού υπουργού Εξωτερικών, «σημαντικές εδαφικές παραχωρήσεις στα παράλια της Μικράς Ασίας» ως αντάλλαγμα για τη στρατιωτική συνδρομή της Ελλάδας στην εκστρατεία των Δαρδανελίων, οι Σύμμαχοι υπέβαλαν στον Βενιζέλο την ιδέα να ικανοποιηθεί η Σόφια με την παραχώρηση ελληνικών και σερβικών εδαφών. Να σημειωθεί ότι τα εδάφη αυτά ο βουλγαρικός στρατός τα είχε κατακτήσει κατά τον πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο, για να τα απωλέσει ακολούθως κατά τον δεύτερο.

Στην περίπτωση της Ελλάδος, η θυσία αφορούσε τους νομούς Καβάλας και Δράμας. Εκθέτοντας στον βασιλιά Κωνσταντίνο τα επιχειρήματά του υπέρ της αποδοχής των προτάσεων της Συνεννόησης, στις 24 Ιανουαρίου 1915, ο Βενιζέλος αναφέρθηκε στην προοπτική μιας

συμφωνίας μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας με αντικείμενο την αμοιβαία και εθελούσια μετανάστευση των ομοεθνών τους. Στο πλαίσιο αυτό, μια μικτή επιτροπή, με τη συμμετοχή των τριών Δυνάμεων της Συνεννόησης, θα αναλάμβανε την «εξαγορά» της εκατέρωθεν ακίνητης περιουσίας. Τόνιζε δε ότι η υλοποίηση της συμφωνίας θα έπρεπε να προηγηθεί της παραχώρησης των ελληνικών εδαφών. Μέσω της ανταλλαγής, πρόσθετε ο Βενιζέλος, «θα επετυγχάνετο οριστικώς εθνολογική διαρρύθμισις εν τω Αίμω», εξέλιξη που θα απομάκρυνε το φάσμα των εθνικών ανταγωνισμών και θα άνοιγε τον δρόμο για τη συνεργασία των βαλκανικών κρατών, μέχρι του σημείου μιας ομοσπονδιακής συσσωμάτωσης.²⁹

Η ιδέα της ελληνοβουλγαρικής ανταλλαγής αναβίωσε μετά τον τερματισμό του Παγκοσμίου Πολέμου, φυσικά κάτω από ριζικά διαφορετικές συνθήκες σε σχέση με το 1915. Τον Ιανουάριο του 1919, επίμονες φήμες για επικείμενους διωγμούς των Ελλήνων της Βουλγαρίας ανησύχησαν τον Βενιζέλο, ο οποίος βρισκόταν στο Παρίσι για το Συνέδριο της Ειρήνης. Ο Έλληνας πρωθυπουργός ζήτησε από τον συνταγματάρχη Κωνσταντίνο Μαζαράκη, αρχηγό της ελληνικής στρατιωτικής αποστολής στη Σόφια, να αρχίσει την προεργασία ώστε, αν παραστεί ανάγκη, οι Έλληνες της Βουλγαρίας να εγκαταλείψουν τη χώρα. Μέρος της προετοιμασίας αφορούσε τον διορισμό διαχειριστών για την ακίνητη περιουσία των φυγάδων, και τη συγκέντρωση στοιχείων που θα διευκόλυναν την ανταλλαγή τους με τους Βούλγαρους της Μακεδονίας.³⁰ Το σχέδιο δεν βρήκε άμεση εφαρμογή τότε. Ο Μαζαράκης εξέφρασε την εκτίμηση ότι ο φόβος των διωγμών είχε διογκωθεί υπερβολικά. Επιπλέον, οι ελληνικοί πληθυσμοί είχαν να χάσουν πολλά εγκαταλείποντας τη Βουλγαρία εν σπουδή, και, επομένως, μάλλον δεν θα δέχονταν να μετοικήσουν. Παρά ταύτα, αναγνώριζε ότι η ανταλλαγή πληθυσμών θα μπορούσε να αποτελέσει λύση στο μέλλον.³¹

Ο δρόμος για την ελληνοβουλγαρική ανταλλαγή πληθυσμών άνοιξε όταν οι Σύμμαχοι δέχτηκαν να συμπεριληφθεί σχετική πρόνοια στη

²⁹ Βεντήρης, *ό.π.*, Α', 372-3.

³⁰ Νίκος Πετσάλης-Διομήδης, *Ο Βενιζέλος και η πρόκληση της Μεγάλης Ελλάδος* (επιμ. Ι. Δ. Στεφανίδη), τ. Β', (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2023), 51-52.

³¹ Στο ίδιο, 52.

Συνθήκη Ειρήνης με τη Βουλγαρία. Τους όρους της ανταλλαγής θα καθόριζε διμερής Σύμβαση, την οποία ανέλαβε να καταρτίσει η «Επιτροπή για τα νέα κράτη και την προστασία των δικαιωμάτων των μειονοτήτων», που λειτουργούσε στο πλαίσιο της Συνδιάσκεψης της Ειρήνης, στο Παρίσι. Τον Αύγουστο του 1919, ο Βενιζέλος υπέβαλε υπόμνημα στην εν λόγω Επιτροπή, στο οποίο, μεταξύ άλλων, τασσόταν υπέρ της αμοιβαίας ανταλλαγής μειονοτήτων ανάμεσα σε όλα τα βαλκανικά κράτη. Η υλοποίηση της ιδέας, η οποία έγινε ευμενώς δεκτή από τους εκπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων, προϋπέθετε τη συγκατάθεση της Σερβίας, η οποία μεταλλασσόταν στο νεοσύστατο βασίλειο Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων. Αντίθετα, για τη Βουλγαρία και την Τουρκία, δεν ετίθετο τέτοιο θέμα, αφού, ως ηττημένες του Πολέμου, ήταν αναγκασμένες να δεχτούν την όποια απόφαση των νικητών. Όταν η Επιτροπή υπέβαλε σχέδιο τριμερούς σύμβασης μεταξύ Ελλάδος, Βουλγαρίας και Σερβίας, το Βελιγράδι το απέρριψε, εκφράζοντας την προτίμησή του για «διμερείς συνεννοήσεις» μεταξύ των ενδιαφερομένων κρατών.³²

Την ελληνοβουλγαρική ανταλλαγή προέβλεψε εν τέλει η Συνθήκη Ειρήνης του Νεϊγύ. Στο Άρθρο 56 παρ. 2 επέβαλλε στη Βουλγαρία να δεχτεί τα μέτρα που οι Σύμμαχοι θα έκριναν «κατάλληλα διά την αμοιβαίαν και εθελουσίαν μετανάστευσιν των ανηκόντων εις εθνικάς μειονότητας ατόμων». Με τη διμερή Σύμβαση που υπογράφηκε την ίδια μέρα με τη Συνθήκη, 27 Νοεμβρίου 1919, οι κυβερνήσεις Ελλάδος και Βουλγαρίας δεσμεύονταν να μη παρεμποδίσουν τη μετανάστευση όσων το επιθυμούσαν και να τους επιτρέψουν να συναποκομίσουν την κινητή τους περιουσία. Την εκτίμηση της ακίνητης περιουσίας θα αναλάμβανε Μικτή Επιτροπή υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών. Πράγματι, η Επιτροπή αυτή συγκροτήθηκε τον Δεκέμβριο του 1920, μετά την πτώση του Βενιζέλου από την εξουσία.

Ως προς την ανταλλαγή πληθυσμών με τη μεταπολεμική Τουρκία, υπάρχουν στοιχεία που επιβεβαιώνουν ότι η ιδέα αυτή αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο της πολιτικής του Βενιζέλου για την επέκταση της Ελλάδος στη Μικρά Ασία. Οι λόγοι ήταν προφανείς: το πρόσφατο ιστορικό αφανισμού χριστιανικών μειονοτήτων από το νεοτουρκικό καθεστώς, η ανησυχία για την τύχη του ελληνικού στοιχείου σε μια Τουρκία

³² Ladas, *ό.π.*, 29-36.

που θα προσλάμβανε τα χαρακτηριστικά εθνικού κράτους, και η φροντίδα για την παγίωση της ελληνικής κυριαρχίας σε εδάφη, στα οποία διαβιούσε πολυάριθμος μη ελληνικός πληθυσμός. Και αυτό, παρά τη δημόσια ρητορεία του Βενιζέλου σχετικά με τη δυνατότητα ειρηνικής συμβίωσης Ελλήνων και Τούρκων στη μεταπολεμική Ελλάδα.³³

Σε υπόμνημά που υπέβαλε στον Βρετανό πρωθυπουργό Lloyd George, μετά την ανακωχή του Μούδρου (30 Οκτωβρίου 1918), στο οποίο εξέθετε τις ιδέες του για τη διευθέτηση του Ανατολικού Ζητήματος, ο Βενιζέλος υποστήριζε ότι το μεταπολεμικό οθωμανικό κράτος θα έπρεπε να περιορισθεί στις «τουρκικές περιοχές» της Αυτοκρατορίας, ανάμεσα στα εδάφη που θα απάρτιζαν τη μικρασιατική Ελλάδα, αφενός, και το υπό σύσταση κράτος της Αρμενίας, αφετέρου. Στην τουρκική επικράτεια θα απέμεναν περί τις 800.000 Ελλήνων. Ο πληθυσμός αυτός θα ανταλλάσσόταν εν συνεχεία με αντίστοιχο αριθμό μουσουλμάνων από τις νέες ελληνικές επαρχίες της δυτικής Μικράς Ασίας, μέσω ενός μηχανισμού «αμοιβαίας και οικειοθελούς μετανάστευσης».³⁴

Δύο μήνες αργότερα, στο υπόμνημα για τις ελληνικές διεκδικήσεις, που ο ίδιος συνέταξε και υπέβαλε στο Συνέδριο της Ειρήνης, ο Βενιζέλος υποστήριξε και πάλι ότι η τουρκική κυριαρχία έπρεπε να περιοριστεί στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, εκεί όπου κυριαρχούσαν οι τουρκοί πληθυσμοί. Με βάση τις στατιστικές που συνόδευαν το υπόμνημα,³⁵ επιχειρηματολογούσε υπέρ της ανταλλαγής ως «μοναδικής

³³ Ενδεικτική της ρητορείας αυτής ήταν η παρουσίαση των ελληνικών διεκδικήσεων ενώπιον των τεσσάρων «Μεγάλων», των ηγετών δηλαδή των νικητριών Δυνάμεων, στο Παρίσι, στις 4 Φεβρουαρίου 1919. Ο Βενιζέλος, έχοντας κατά νου το παράδειγμα της αυτόνομης Κρήτης, έκανε λόγο για τη «γνωστή» ικανότητα των Ελλήνων να συνεργάζονται με τους Τούρκους: Πετσάλης-Διομήδης, *ό.π.*, Β', 184.

³⁴ Αρχείο Lloyd George, F/55/1/11, Βενιζέλος προς Lloyd George, υπόμνημα, 2/11/1918, δημοσιευμένο στο Antoine F. Frangulis, *La Grèce: son statut international, son histoire diplomatique*, τ. 2 (Paris: Bibliothèque diplomatique internationale, 1934), 21-27.

³⁵ Ο Βενιζέλος αναφερόταν χονδρικά στα στοιχεία της απογραφής των ελληνικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας, που είχαν διεξαγάγει οι ελληνικές προξενικές αρχές σε συνεργασία με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, από το καλοκαίρι του 1910 μέχρι τα μέσα του 1912. Σχετικά με την απογραφή, βλ. Paschalis M. Kitromilides, Alexis Alexandris, "Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration: The Historical Demography of the Greek Community of Asia Minor at the Close of the Ottoman Era," *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5 (1984-85), 21-34. Με βάση τις στατιστικές που υποβλήθηκαν στο ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, οι συγγραφείς εκτιμούν

θεραπείας» (*seul remède*) για το «κακό» (*mal*) της παραμονής εκατοντάδων χιλιάδων Ελλήνων υπό τουρκική κυριαρχία στην υπόλοιπη Μικρά Ασία. Η «θεραπεία» αυτή συνίστατο στην αμοιβαία και εθελούσια μετανάστευση του πληθυσμού αυτού με τον αντίστοιχο τουρκικό που θα περιέκλειε η μικρασιατική Ελλάδα. Στο πλαίσιο της συνθήκης Ειρήνης, η τουρκική κυβέρνηση θα αναλάμβανε να αγοράσει την ακίνητη περιουσία των Ελλήνων που θα εγκατέλειπαν το τουρκικό έδαφος, και η ελληνική κυβέρνηση θα έκανε το ίδιο για τους Τούρκους που θα ακολουθούσαν την αντίστροφη διαδρομή. Προσέθετε δε ότι το μεταναστευτικό αυτό ρεύμα θα είχε ως αποτέλεσμα η νέα Τουρκία να περιλαμβάνει «σχεδόν αποκλειστικά τουρκικό πληθυσμό».³⁶ Είναι περιττό, ίσως, να επαναληφθεί ότι οι προτάσεις αυτές συνδέονταν άρρηκτα με τις πρόσφατες εμπειρίες του αφανισμού του αρμενικού πληθυσμού της Ανατολίας και δυσεξακρίβωτου αριθμού Ελλήνων και άλλων χριστιανών από το καθεστώς των Νεοτούρκων. Ειδικότερα, στο υπόμνημά του, ο Βενιζέλος αναφερόταν στην εξόντωση 700.000 Αρμενίων και 300.000 Ελλήνων στη διάρκεια του Παγκοσμίου Πολέμου.³⁷

Πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί το γεγονός ότι, όταν παρουσίασε τις ελληνικές διεκδικήσεις ενώπιον του Ανώτατου Συμβουλίου, δηλαδή των ηγετών των πέντε Μεγάλων Δυνάμεων (Βρετανία, Γαλλία, Ηνωμένες Πολιτείες, Ιταλία, Ιαπωνία) και των συνεργατών τους, στο Παρίσι, ο Βενιζέλος δεν αναφέρθηκε στην ανταλλαγή πληθυσμών. Αντίθετα, αφού ερμήνευσε το 12ο από τα περίφημα 14 Σημεία του παριστάμενου προέδρου Woodrow Wilson, κατά τρόπο που ευνοούσε τη διεκδίκηση της δυτικής Μικράς Ασίας, υπαινίχθηκε ότι η Ελλάδα θα ήταν σε θέση να σεβαστεί την τουρκική μειονότητα που θα αποκτούσε: Το ελληνικό έθνος διακρινόταν από «ιδιαιτέρα ικανότητα και τάλαντο

το ελληνικό στοιχείο κατά την περίοδο αμέσως πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους σε 1.547.952 άτομα (στο ίδιο, σ. 27-28).

³⁶ E. K. Vénizélos, *La Grèce devant le Congrès de la Paix*, 30 Δεκεμβρίου 1918 (υπόμνημα προς το Συνέδριο της Ειρήνης, Παρίσι, στην κατοχή του συγγραφέα), 17.

³⁷ Στο ίδιο. Ο Βενιζέλος αναφερόταν επίσης σε 450.00 εκτοπισμένους μεταξύ 1914 και 1918. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, που παραθέτει ο Κολλάρος, από την εποχή των διώξεων του 1914 έως την Ανακωχή του Μούδρου, στις 30 Οκτωβρίου 1918, είχαν εκπατριστεί 774.235 Έλληνες, από τους οποίους οι 490.063 είχαν εκτοπιστεί στα ενδότερα της Μικράς Ασίας. Ανυπολόγιστος παραμένει ο αριθμός όσων δεν επέστρεψαν ποτέ: Κολλάρος, *ό.π.*, 99.

(genie)» να συνεργάζεται με τους Τούρκους, και τη συνύπαρξη αυτή το ελληνικό κράτος θα μπορούσε να διασφαλίσει «από τη στιγμή που θα έπαυαν οι πολιτικές και θρησκευτικές αντιπαραθέσεις».³⁸

Τα στελέχη, ωστόσο, των συμμαχικών αντιπροσωπειών που θα μετείχαν στην Επιτροπή για την εξέταση των ελληνικών διεκδικήσεων, αντιλαμβάνονταν ότι ο Βενιζέλος σαφώς έκλινε υπέρ της δραστηρικής λύσης της ανταλλαγής πληθυσμών. Στα σχετικά και άλλα επιχειρήματα του έλληνα πρωθυπουργού άσκησε κριτική ο νέος, τότε, σε ηλικία ιστορικός Arnold Toynbee, ο οποίος υπηρετούσε ως μέλος της βρετανικής αντιπροσωπείας. Αφού παρατηρούσε ότι τα στοιχεία και οι αριθμοί που χρησιμοποιούσε ο Έλληνας πρωθυπουργός ήταν αμφισβητούμενα, επεσήμαινε ότι, σύμφωνα με τις διακηρύξεις των Μεγάλων Συμμάχων, το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση έπρεπε να αναγνωριστεί όχι μόνο στους Έλληνες αλλά και στους Τούρκους της Μικράς Ασίας. Το ζητούμενο ήταν να βρεθεί μια αμερόληπτη εντολοδόχος Δύναμη για ολόκληρη την Ανατολία, όπου Έλληνες και Τούρκοι θα μπορούσαν να συμβιώσουν ειρηνικά.³⁹ Κατά της ανταλλαγής επιχειρηματολόγησε και ο William M. Calder, ελληνιστής καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Μάντσεστερ. Πίστευε ότι, αν εξασφάλιζαν τη ζωή και την περιουσία τους υπό την επικυριαρχία δύναμης άλλης από την Τουρκία ή την Ιταλία, οι μικρασιάτες Έλληνες δεν θα επιθυμούσαν να ενωθούν με την Ελλάδα:

Δεν είχαν καμία διάθεση να συνεισφέρουν τη μερίδα του λέοντος στα φορολογικά έσοδα των Αθηνών, ούτε να χωριστούν από τη μικρασιατική ενδοχώρα με διεθνή σύνορα, που σίγουρα θα έβλαπταν τις εμπορικές τους συναλλαγές με τους μουσουλμάνους. Στο κάτω-κάτω (...) οι Τούρκοι και οι Έλληνες της Ανατολίας ανήκαν στην ίδια αυτόχθονη φυλή, από την οποία οι πρώτοι είχαν προσηλυτισθεί στον μωαμεθανισμό, ενώ οι δεύτεροι είχαν διατηρήσει την πίστη τους στον χριστιανισμό. Αν λοιπόν η Ανατολία έμενε ενωμένη υπό έναν ισχυρό ηγέτη, ο οποίος θα εξασφάλιζε ειρήνη και δικαιοσύνη μεταξύ Τούρκων και Ελλήνων, οι Τούρκοι θα αποτελούσαν την εργατική τάξη και τη ραχοκοκαλιά της κοινωνίας, ενώ

³⁸ Nikos Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference, 1919* (Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1978), 137.

³⁹ Πετσάλης-Διομήδης, *ό.π.*, Β', 255.

οι Έλληνες θα συνεισέφεραν την ευφυΐα και το εμπορικό τους δαιμόνιο, και μακροπρόθεσμα – ίσως μετά από εκατό χρόνια – ο Ελληνισμός θα κατακτούσε την Ανατολία εκ των έσω.⁴⁰

Σε σύγκριση με τις υπόλοιπες Συνθήκες Ειρήνης, η σύναψη εκείνης που αφορούσε την Οθωμανική Αυτοκρατορία αποδείχτηκε η πλέον ακανθώδης διαδικασία. Εξαιτίας αυτού, ο Βενιζέλος παρέμεινε εκτός Ελλάδος, κυρίως στο Παρίσι, για ενάμισι περίπου χρόνο – με ολέθριες συνέπειες για τον ίδιο και την παράταξή του, όπως απέδειξαν οι εκλογές του Νοεμβρίου του 1920. Στο μεταξύ, το εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα του Μουσταφά Κεμάλ είχε κάνει απειλητική την εμφάνισή του, ωθώντας τον Βενιζέλο να ζητά από τους Συμμάχους, τους Βρετανούς καταρχάς, την έγκρισή τους προκειμένου οι ελληνικές δυνάμεις να αναλάβουν την καταστολή του. Στα τέλη Οκτωβρίου του 1919, ο Βενιζέλος απηύθυνε στον Lloyd George σχετική επιστολή, στην οποία επαναλάμβανε την άποψή του για την ανάγκη σύστασης «καθαρώς τουρκικού κράτους εις Ανατολίαν». Ως «τελικήν λύσιν» του προβλήματος των μειονοτήτων που θα απέμεναν υπό τουρκική κυριαρχία, ο Βενιζέλος πρότεινε την εκτεταμένη ανταλλαγή ελληνικών, τουρκικών και αρμενικών πληθυσμών, υπό την εποπτεία της Κοινωνίας των Εθνών. Το αποτέλεσμα θα ήταν το ελληνικό τμήμα της δυτικής Μικράς Ασίας να αποκτήσει σχεδόν αμιγή ελληνικό πληθυσμό, ο οποίος, μαζί με αυτόν των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου, θα σχημάτιζε «κορμόν» ενάμισι εκατομμυρίου Ελλήνων.⁴¹

Αφού μεσολάβησε η σύναψη της Συνθήκης Ειρήνης με τη Βουλγαρία στο Νεϊγύ, οι συζητήσεις για το τουρκικό ζήτημα φάνηκαν να κορυφώνονται στην προπαρασκευαστική συνδιάσκεψη του Σαν Ρέμο (18-26 Απριλίου 1920). Εκεί έγινε σαφές ότι, κατ' αναλογία με την ελληνοβουλγαρική σύμβαση του Νεϊγύ, η ανταλλαγή πληθυσμών αντιμετωπιζόταν ως μέρος της μεταπολεμικής διευθέτησης ανάμεσα στους

⁴⁰ Υπόμνημα του καθηγητή Calder προς το Foreign Office, "Greek Irredentism in Anatolia and the Case against Partition," 17 Μαρτίου 1919, και σχόλιό του. Την αντίθεση του Calder στην ιδέα της ανταλλαγής πληθυσμών συμμερίστηκε και ο Sir William M. Ramsay, διακεκριμένος αρχαιολόγος και καθηγητής: Πετσάλης-Διομήδης, *ό.π.*, 253-6.

⁴¹ Επιστολή-υπόμνημα Βενιζέλου προς Lloyd George, 7/10/1919, αγγλικά, στο Πετσάλης-Διομήδης, *ό.π.*, Β', 527.

νικητές του Πολέμου και την ακρωτηριασμένη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Πλέον, για τον Βενιζέλο η ανταλλαγή τύποις μόνο θα είχε εθελούσιο χαρακτήρα. Ενδεικτικό της σκέψης του ήταν το αίτημα να απαλλαγεί η Ελλάδα από την υποχρέωση να αγοράσει τις ακίνητες περιουσίες των μουσουλμάνων που θα εγκατέλειπαν το έδαφός της. Το επιχείρημά του ήταν ότι, «αν όλος ο τουρκικός πληθυσμός μετανάστευε, η Ελλάς δεν θα εύρισκε ποτέ αρκετά χρήματα για να προσφέρει αποζημίωση».⁴²

Ακολούθησε η γνωστοποίηση των όρων της Συνθήκης Ειρήνης στην κυβέρνηση του Σουλτάνου, στους οποίους περιλαμβανόταν και η ανταλλαγή πληθυσμών. Στις παρατηρήσεις της, η οθωμανική αντιπροσωπεία επικαλέστηκε τις αρχές των εθνοτήτων και της αυτοδιάθεσης των λαών, προσάπτοντας στην Ελλάδα πολιτική βίαιης αλλοίωσης του εθνολογικού χαρακτήρα των εδαφών που έθετε υπό την κατοχή της. Η Πύλη ήταν πλέον πρόθυμη να εγγυηθεί τα δικαιώματα των μειονοτήτων της και μάλιστα να δεχτεί την εποπτεία των Μεγάλων Δυνάμεων για ένα διάστημα. Πρότεινε τέλος την «αναγκαστική ανταλλαγή των Ελλήνων χριστιανών της Τουρκίας με τους μουσουλμάνους της Ελλάδος», κατά το πρότυπο της ελληνοβουλγαρικής Σύμβασης του Νεϊγύ – η οποία, βεβαίως, έκανε λόγο για εθελούσια και όχι αναγκαστική μετανάστευση.⁴³

Έπειτα από νέα καθυστέρηση, την οποία προκάλεσε κυρίως η καταγγελία εκ μέρους της Ρώμης της συμφωνίας Βενιζέλου-Τίττονι του Ιουλίου 1919, υπογράφηκε στο δημαρχείο των Σεβρών, στις 10 Αυγούστου 1920, η Συνθήκη Ειρήνης ανάμεσα στις νικήτριες δυνάμεις του Πολέμου και την «Τουρκία», όπως πλέον αναφερόταν η επικράτεια του Σουλτάνου στο κείμενο. Το Άρθρο 143 αναπαρήγαγε αυτολεξεί τη διάταξη του Άρθρου 56 παρ. 2 της Συνθήκης του Νεϊγύ. Όπως είχε συμβεί με τη Βουλγαρία, η Τουρκία αναλάμβανε την υποχρέωση να δεχτεί τα μέτρα που οι Σύμμαχοι θα έκριναν «κατάλληλα διά την αμοι-

⁴² Πρακτικά απογευματινής συνεδρίασης στο Σαν Ρέμο, 20 Απριλίου 1920, στο Πετσάλης-Διομήδης, *ό.π.*, Γ', κεφ. 5, Οι καταλυτικές αποφάσεις του Σαν Ρέμο, 18-26 Απριλίου 1920 (υπό έκδοση).

⁴³ «Τουρκική διακοίνωση για τους όρους της ειρήνης», 25 Ιουνίου 1920, σε συνδυασμό με μεταγενέστερες τουρκικές προτάσεις, 8 Ιουλίου 1920, στο Πετσάλης-Διομήδης, *ό.π.*, Γ', κεφ. 27, Ο κυρίως προεκλογικός αγώνας (υπό έκδοση).

βαίαν και εθελουσίαν μετανάστευσιν των ανηκόντων εις εθνικάς μειονότητας ατόμων». Για τον σκοπό αυτό, έξι μήνες μετά την έναρξη της ισχύος της Συνθήκης, η Ελλάδα και η Τουρκία δεσμεύονταν να συνάψουν σχετική συμφωνία. Σε περίπτωση διαφωνίας, οι δύο πλευρές μπορούσαν να προσφύγουν στο Συμβούλιο της νεοσύστατης Κοινωνίας των Εθνών, το οποίο θα όριζε τους όρους της εν λόγω συμφωνίας.

Ο όρος αυτός, όπως και η ίδια η Συνθήκη των Σεβρών, δεν επρόκειτο να βρουν εφαρμογή. Για την πολιτική του Βενιζέλου, η ανταλλαγή πληθυσμών είχε καταστεί ακόμη πιο σημαντική, ιδίως μετά την άνδρωση του κεμαλικού κινήματος που αγωνιζόταν να γκρεμίσει το οικοδόμημα των Σεβρών. Είχε την ελπίδα ότι ο ελληνικός εθνικός χαρακτήρας των μικρασιατικών εδαφών που επεδίωκε να ενσωματώσει στο βασίλειο θα ενισχυόταν αποφασιστικά, αφενός με την επάνοδο των εκατοντάδων χιλιάδων ομοεθνών που είχαν υποχρεωθεί να εγκαταλείψουν τις εστίες τους μεταξύ 1914 και 1918, και αφετέρου με την προσέλευση ελληνικού πληθυσμού από τα εδάφη που θα παρέμεναν στην τουρκική κυριαρχία και την επίσης μαζική έξοδο μουσουλμάνων. Ανάλογη ήταν η πολιτική του, αν και σε πολύ μικρότερη πληθυσμιακή κλίμακα, στη Μακεδονία, όπου επρόκειτο να εφαρμοστεί η ελληνοβουλγαρική σύμβαση ανταλλαγής πληθυσμών. Την παράμετρο αυτή της πολιτικής του Βενιζέλου, οι αντίπαλοί του όχι απλώς την αγνοούσαν αλλά και την υπονόμευαν, «κλείνοντας το μάτι» στις μειονότητες των «Νέων Χωρών» έναντι πολιτικού οφέλους. Όπως επισημαίνει ο Πετσάλης-Διομήδης, οι απόψεις της αντιβενιζελικής παράταξης για τον αλύτρωτο ελληνισμό και τις μειονότητες γειτονικών εθνών στην Ελλάδα εμφανίζονταν

εντελώς συγκεχυμένες, όλο και πιο αντιφατικές όσο πλησίαζαν οι εκλογές (του 1920). Από τη μια πλευρά υπήρχαν αυτοί, όπως ο Δημήτριος Ράλλης, που ήδη το 1914 είχαν εκφράσει φόβους πως η εδαφική επέκταση της Ελλάδος θα εξέθετε σε κίνδυνο αφανισμού όσους Έλληνες θα παρέμεναν εκτός των νέων συνόρων, ειδικά στη Μικρά Ασία. Η λύση της ανταλλαγής πληθυσμών δεν τους ικανοποιούσε, γιατί πίστευαν ότι ο Ελληνισμός θα έχανε έτσι τις ρίζες και τις παραδόσεις του. Από την άλλη, οι ξενόφοβοι – τους οποίους εξέφραζε και ξεσήκωνε ο Γεώργιος Βλάχος, (...) πίστευαν πως ένα μεγαλύτερο κράτος θα κινδύνευε

να πλημμυρίσει από «ξένους» Έλληνες. Οι αυτόχθονες θα κατα-
ντούσαν έτσι μειοψηφία, σε μια νέα πολυπολιτισμική κοινωνία,
οι αξίες και οι παραδόσεις της οποίας θα ανέτρεπαν τις παλαιές.
Εξ ου και η αντιπάθεια των προσφύγων, που αναπτυσσόταν τα-
χύτατα από τα τέλη των βαλκανικών πολέμων.⁴⁴

Θα ήταν θεμιτό να υποθέσουμε ότι η τύχη των «ξένων» αυτών Ελ-
λήνων ελάχιστα απασχόλησε την πλειοψηφία των εκλογέων που κατα-
ψήφισαν τον Βενιζέλο και ανέδειξαν νικητές τους αντιπάλους του στις
εκλογές της 1/14ης Νοεμβρίου 1920.

⁴⁴ Πετσάλης-Διομήδης, *ό.π.*, Γ', κεφ. 12, Η τελευταία συνδιάσκεψη στο Σπα, Ιούλιος 1920 (υπό έκδοση).

*Αθανάσιος Μπράβος**

**Η Σύμβαση της 10^{ης} Μαΐου 1923:
Διευθέτηση του ζητήματος της σερβικής ζώνης
ή μία άτυχη στιγμή για την ελληνική εξωτερική πολιτική**

Το ζήτημα που πραγματεύεται το παρόν άρθρο, δηλαδή εκείνο της Σύμβασης της 10^{ης} Μαΐου 1923, έχει να κάνει με το πρόβλημα που ταλάσισε τις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις τη δεκαετία του '20, δηλαδή την οικονομική έξοδο της Γιουγκοσλαβίας στο Αιγαίο μέσω Θεσσαλονίκης και είχε ουσιαστικά τις απαρχές του στη συνθήκη συμμαχίας της 19^{ης} Μαΐου 1913. Η Ελλάδα, λοιπόν, κατόπιν αιτήματος της σερβικής πλευράς, καλόπιστα δέχτηκε να περιληφθεί στο κείμενο της προαναφερθείσης συμμαχίας (άρθρο 7) πρόβλεψη σύμφωνα με την οποία αναλάμβανε «να παράσχη πάσας τας αναγκαίας ευκολίας και εγγυηθή επί μίαν πεντηκονταετίαν διά την πλήρη ελευθερίαν του εξαγωγικού και εισαγωγικού σερβικού εμπορίου διά του λιμένος της Θεσσαλονίκης και διά των από Θεσσαλονίκης εις Σκόπια και Μοναστήριον σιδηροδρομικών γραμμών». Οριζόταν, μάλιστα, ότι «η ελευθερία αυτή έσεται ως οίον τε ευρυτέρα (aussi large que possible), αρκεί να συμβιβάζεται με την πλήρη και ολοκληρωτική ενάσκησιν της ελληνικής κυριαρχίας».¹

Η ασάφεια της παραπάνω διατύπωσης ουδόλως φάνηκε να απασχολεί την ελληνική πλευρά, εφόσον στο ίδιο άρθρο προβλεπόταν ότι «Ειδική σύμβασις² θέλει συνομολογηθή μεταξύ των δύο Υψηλών Συμβαλλομένων Μερών εντός ενός έτους από σήμερον προς διακανονισμόν των λεπτομερειών της εφαρμογής του παρόντος άρθρου». Επρόκειτο, ωστόσο, να αποδειχθεί ότι εκείνη ακριβώς η ασάφεια έδωσε την ευκαι-

* Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Διεθνείς Σχέσεις, Νομική Σχολή ΑΠΘ.

¹ Υπουργείο Εξωτερικών, *Διπλωματικά έγγραφα 1913-1917 (Ελληνοσερβική Συνθήκη Συμμαχίας)* (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1920²), 39.

² Αυτή θα αποτελούσε την κατάληξη των εργασιών της ελληνοσερβικής επιτροπής η οποία είχε προβλεφθεί από το ίδιο άρθρο (7), προκειμένου να καθορισθούν οι όροι της πραγματοποίησης τής εν λόγω συμφωνίας – περί διευκόλυνσης, δηλαδή, του σερβικού εμπορίου.

ρία στη Σερβία να πετύχει την απόσπαση δικαιωμάτων στη Θεσσαλονίκη, που δεν είχαν προηγούμενο στην Ευρώπη, με την ίδρυση εκεί ελεύθερης ζώνης με τη Σύμβαση των Αθηνών της 10^{ης} Μαΐου 1914 ή «Ελληνοσερβική σύμβασις, σχετική προς την κατ' ευθείαν σερβικήν διαμετακόμισιν διά Θεσσαλονίκης» (Convention Greco-Serbe, relative au transit direct Serbe par voie de Salonique). Ασχέτως δε εάν γίνει δεκτή η άποψη ότι η συμφωνία του 1914 ήταν επιζήμια για τη χώρα³ ή όχι⁴ το ζήτημα παραμένει: με δεδομένη την απομόνωση στην οποία είχε περιέλθει το 1923, μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου και την απειλή πιθανής βουλγαροτουρκικής σύμπραξης, σύρθηκε σε διαπραγματεύσεις με την Γιουγκοσλαβία, προκειμένου να εξασφαλίσει την υποστήριξή της· και το αντάλλαγμα ήταν η δημιουργία –ξεκάθαρα πλέον– σερβικής ζώνης.

Όπως θα φανεί, πάντως, από την ακολουθούσα ανάλυση, η υπογραφή της συμφωνίας αυτής αποτέλεσε μια ακόμη άτυχη στιγμή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, η οποία υπέπεσε σε βαρύτατο σφάλμα.⁵ Πρόθεση του άρθρου είναι να συμβάλλει με «καθαρό» λόγο στην κα-

³ Ο Παπαμιχαλόπουλος (*Η ελεύθερα σερβική ζώνη Θεσσαλονίκης*, Αθήνα, 1953, 59) τη χαρακτήρισε «εθνικώς επιζήμιον ολίστημα» που δεν θα έπρεπε να «απολαύση του ευεργετήματος της ατιμωρησίας της σιωπής».

⁴ Ο Dertilis (*La zone franche de Salonique et les accords Gréco-Yougoslaves*, Paris: Rousseau & Co, 1928, 13) διατείνεται ότι το 1914 δεν δόθηκε ζώνη παρά διασφαλίστηκε η ελευθερία της άμεσης διαμετακόμισης του σερβικού εμπορίου. Το ίδιο και στο Αρχείο Ι. Πολίτη [αριθ. εισαγωγής 228, Φ. 14, «Εκθεσις Αργυρόπουλου προς εμέ» σ. 24, (δίχως λοιπά στοιχεία)] η εν λόγω σύμβαση παρουσιάζεται ως αβλαβής, εφόσον «εξησφάλιζε απλώς εις τους Σέρβους εγκαταστάσεις διά το καθαρώς σερβικόν διαμετακομιστικόν εμπόριον εις τον λιμένα της Θεσσαλονίκης». Δεν διαφεύγει, ωστόσο, της προσοχής ότι οι αναφορές στο σερβικό εμπόριο μέσω Θεσσαλονίκης, μετά τη σύμβαση του 1914, έκαναν λόγο απερίφραστα για σερβική ζώνη· και δικαίως εφόσον με το άρθρο 9 δεν διασφαλιζόταν απλώς το σερβικό εμπόριο, αλλά γινόταν σαφές ότι ο παραχωρούμενος χώρος και τα αποδοθέντα δικαιώματα θα υφίσταντο ακόμη και αν η «ζώνη» αυτή εντασσόταν στην (ελληνική) ελεύθερη ζώνη, όποτε κι αν η τελευταία δημιουργείτο.

⁵ Ο πρεσβευτής στο Βελιγράδι Σπυρίδων Πολυχρονιάδης, σε εμπιστευτικό τηλεγράφημά του προς το υπουργείο Εξωτερικών, σχετικά με το ζήτημα ερμηνείας της σύμβασης του 1923 περί ζώνης ουδετερότητας, χαρακτήρισε την εν λόγω σύμβαση «τραγελαφικήν». Αρχείο Βενιζέλου [φ. 46], (Τηλεγράφημα) 873, Σπ. Πολυχρονιάδη προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Βελιγράδι, 19 Μαΐου 1926.

τάδειξη αυτού του γεγονότος παρέχοντας κατάλληλο υλικό στην ελληνική βιβλιογραφία, η οποία φαίνεται να «αγνοεί» –αν και όχι στο σύνολό της⁶– τη σπουδαιότητα⁷ τής εν λόγω συμφωνίας και να παρορά,

⁶ Ο Αλέξης Κύρου (*Ελληνική Εξωτερική Πολιτική*, Αθήνα: Εστία 1984², 163-4) υπαινίσσεται τη σοβαρότητα της συμφωνίας του 1923 (δεν κάνει λόγο, ωστόσο, για εκείνη του 1914), μιας και λέει ότι οι Γιουγκοσλάβοι απέβλεπαν με αυτή στη βαθμιαία σερβοποίηση της Θεσσαλονίκης, καθώς και της κεντρικής και δυτικής Μακεδονίας. Το ίδιο και η Μιράντα Παξίμαδοπούλου-Σταυρινού (*Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας. Το ζήτημα της βουλγαρικής οικονομικής διεξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*) (Αθήνα: Gutenberg 1997), 241-2, η οποία, αν και αναφέρεται μόνο στην παραχώρηση τελωνειακών αρμοδιοτήτων στη σερβική πλευρά, την χαρακτηρίζει «σαφή υποχώρηση της Ελλάδας με τεράστιο εθνικό κόστος». Ο Πέτρος Π. Σιούσιουρας (*Ελλάδα-Γιουγκοσλαβία-ΠΓΑΜ. Στρατηγικές Επιδιώξεις στον Λιμένα της Θεσσαλονίκης και Διεθνές Δίκαιο*) (Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος, 2003), 43 [η αιτιολόγηση στη σ. 42]) θεωρεί ατυχή τη σύναψη αυτής της συμφωνίας. Το ίδιο και στο Πέτρος Π. Σιούσιουρας, *Ελλάδα και περικόλιστα κράτη: η περίπτωση της πρώην Γιουγκοσλαβικής δημοκρατίας της Μακεδονίας* (διδακτ. διατρ., Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2000), 198.

⁷ Ο Σ.Θ. Λάσκαρις (*Διπλωματική ιστορία της σύγχρονης Ευρώπης (1914-1939)*, Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1954³, 237) την αναφέρει ως γεγονός μόνον, όπως και τη Σύμβαση των Αθηνών της 10^{ης} Μαΐου 1914, το ίδιο και στον Ιωάννη Κ. Βασδραβέλλη (*Ο λιμνών της Θεσσαλονίκης*) (Θεσσαλονίκη, 1959), 58), ενώ ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (*Διπλωματική ιστορία της Ελλάδος II (1900-1941)*, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 1980, 179) κάνει λόγο απλώς περί γιουγκοσλαβικής απαίτησης για διεύρυνση και αναγνώριση της σερβικής ζώνης στη Θεσσαλονίκη ως σερβικού εδάφους. Ο Παναγιώτης Πιπινέλης (*Ιστορία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, 1923-1941*, Αθήνα: Σαλίβερος, 1948, 23) αναφέρει ότι με τη συμφωνία της 10^{ης} Μαΐου 1923 «εκανόνιζον φιλικώς μεταξύ των δι' ειδικών συμφωνιών τα της χρησιμοποιήσεως του λιμένος της Θεσσαλονίκης υπό του σερβικού εμπορίου, διατεθειμένης προς τούτο ειδικής ελευθέρας ζώνης». Η συμφωνία, λοιπόν, του 1923 (και του 1929 αργότερα), «ετακτοποίησαν διά παντός το σπουδαίον αυτό ζήτημα προς πλήρη ικανοποίησιν και των δύο γειτόνων». Επίσης, ο Αντώνιος Ι. Κοραντής (*Διπλωματική Ιστορία της Ευρώπης (1919-1955)*, τ. 1^{ος} (Η χαλαίνουσα ειρήνη, 1919-1933), Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1968, 375), αναφέροντας απλώς ότι η συμφωνία του 1914 δεν επικυρώθηκε λόγω του εκραγέντος μεγάλου πολέμου, κάνει συντομώτατο λόγο για εκείνη του 1923 παρουσιάζοντάς την μάλλον ανώδυνα, αν και αναφέρει ότι ετέθη η ελληνική κυριαρχία υπό ορισμένους περιορισμούς. Ούτε καν η αριστερή βιβλιογραφία (Νίκος Ψυρούκης, *Νεοελληνική εξωτερική πολιτική (ιστορική επισκόπηση)*, Αθήνα: Επικαιρότητα, 1983, 209) αναφέρθηκε στο ζέον ζήτημα της σερβικής ζώνης παρά μόνο στη συμφωνία της 17^{ης} Αυγούστου του 1926 με την οποία «παραχωρούνταν κυριαρχικά δικαιώματα της Ελλάδας». Ο Αντώνης Κούλας (*Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις από το 1923 έως το 1928*, διδακτ. διατρ., ΑΠΘ, 2007, 31), αν και

ως εκ τούτου, την βαρύνουσα σημασία της τόσο για τις ελληνο-γιουγκοσλαβικές σχέσεις όσο και για την ίδια την ουσία της εξωτερικής πολιτικής και της διπλωματίας που επιτάσσει τον κανόνα της αμοιβαιότητας ως το καλύτερο μέσο για τη θεμελίωση «υγιών» διακρατικών σχέσεων.

Ελεύθερη (ελληνική) ζώνη και σύμβαση της 10ης Μαΐου 1914

Η ελληνική κυβέρνηση, αναγνωρίζοντας τη διεθνή σημασία του λιμανιού της Θεσσαλονίκης, αποφάσισε ευθύς αμέσως μετά την απελευθέρωσή της τη δημιουργία εκεί ελεύθερης ζώνης,⁸ ευρύτατης οικονομικής μορφής, όπως άλλωστε φάνηκε από το άρθρο του Γ.Ν. Κοφινά, Διευθυντή εμμέσων φόρων του Υπουργείου Οικονομικών, ο οποίος είχε στο μεταξύ αποσπαστεί στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας ως Διευθυντής των οικονομικών υπηρεσιών. Έγραφε, λοιπόν, ο Κοφινάς στον *Indépendant* της Θεσσαλονίκης την 30^η Δεκεμβρίου 1912 ότι η πόλη, εφαρμόζοντας αυτό το καθεστώς, θα μπορούσε όχι μόνο να δια-

αναφέρει «ότι με τη σύμβαση αυτή η Ελλάδα προέβαινε σε επιπλέον παραχωρήσεις συγκριτικά με την προηγούμενη του 1913», τις δικαιολογεί ωστόσο σημειώνοντας πως, παρότι αρχικά αυτές οι παραχωρήσεις έναντι της Γιουγκοσλαβίας φαίνονται υπερβολικές, αυτές ήταν εντούτοις το τίμημα που έπρεπε να πληρώσει η χώρα προκειμένου να βγει από τη διεθνή απομόνωση στην οποία είχε περιέλθει μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (στην ίδια σελίδα). Ο Athanasios Loupas (“From Paris to Lausanne: Aspects of Greek-Yugoslav Relations during the First Interwar Years (1919-1923),” *Balkanica* 47 (2016): 280) λέει απλώς «Σε αντίθεση με τη Σύμβαση του 1914, η νέα περιείχε ρητή αναφορά σε «Σερβική Ελεύθερη Ζώνη», συμπληρώνοντας μάλιστα «Η συμφωνία είχε θετική επίδραση για την ελληνική υπόθεση στη Λωζάννη». Τέλος, ο Adrianos I. Papadrianos, (“Greco-Serbian Talks towards the Conclusion of a Treaty of Alliance in May 1913 and the Beginning of Negotiations for the Establishment of a Serbian Free Zone in Thessaloniki,” *Balkan Studies* 45 (1) (2004): 43), σχεδόν επιγραμματικά, αναφέρει ότι η συνθήκη υπογράφηκε ως αντάλλαγμα για την υποστήριξη της Γιουγκοσλαβίας, σημειώνοντας ωστόσο ότι, αν και η ελληνική κυριαρχία διατηρήθηκε επί του λιμανιού, το Τριαδικό βασίλειο απέκτησε εκτεταμένα τελωνειακά, ταχυδρομικά και σιδηροδρομικά δικαιώματα.

⁸ Για τους λόγους που υπαγόρευαν στην ελληνική πλευρά τη δημιουργία της, προκειμένου να συγκρατηθεί η εμπορική δραστηριότητα στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης ύστερα από την αποκοπή της τελευταίας από τη βαλκανική ενδοχώρα, η οποία πλέον είχε ενσωματωθεί στους βόρειους γείτονες, βλ. Ιωάννης Κ. Βασδραβέλλης, *Ο λιμάνι της Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη, 1959), 52-54. Στο ίδιο (54-57) λεπτομέρειες σχετικά με το καθεστώς λειτουργίας της.

τηρήσει την οικονομική της ενδοχώρα, αλλά και να διευρύνει τους ορίζοντες της εμπορικής της δραστηριότητας, γινόμενη για την Α. Μεσόγειο ό,τι ήταν η Τεργέστη για την Αδριατική και το Αμβούργο για τη Μαύρη Θάλασσα.⁹

Παρότι, όμως, η ελληνική κυβέρνηση είχε προσανατολιστεί στην ίδρυση της, δεν προχώρησε σε αυτήν παρά δύο χρόνια μετά, με τον νόμο 390 της 17^{ης} Νοεμβρίου 1914 (ΦΕΚ 342/22-11-1914), όταν είχε ήδη υπογράψει τη Σύμβαση της 10^{ης} Μαΐου 1914, δημιουργώντας έτσι τρία διαφορετικά τελωνειακά καθεστώτα μέσα στο ίδιο λιμάνι¹⁰ – παγκόσμια πρωτοτυπία.

Ενδεικτικό, άλλωστε, των σερβικών διαθέσεων ήταν το σχέδιο που υπέβαλε ο Costa Stoyanovitch¹¹ με τον αποκαλυπτικό τίτλο «ο σερβικός λιμάν της Θεσσαλονίκης».¹² Η ελληνική πλευρά, βέβαια, απέκρουσε το σχέδιο εκείνο που, αν γινόταν δεκτό, θα μετέτρεπε τη σερβική ζώνη σε προέκταση του σερβικού εδάφους, παραχώρησε ωστόσο, με τη σύμβαση του 1914, ευκολίες κατά πολύ ανώτερες εκείνων που είχε προτείνει η μικτή σερβο-οθωμανική επιτροπή του 1911, με τις οποίες άλλωστε ικανοποιούνταν πλήρως οι ανάγκες του σερβικού εμπορίου.¹³ Χαρακτηριστικό του καθεστώτος που δημιουργήθηκε με την (αφελή) συναίνεση της Ελλάδας, και που επρόκειτο να αποβεί σε βάρος της, ήταν η πρόβλεψη του 1^{ου} άρθρου που έκανε λόγο για *παραχώρηση (ακαθόριστης) έκτασης* στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης προορισμένης για τις ανάγκες του σερβικού διαμετακομιστικού εμπορίου· επιπλέον, με το άρθρο 9 διασφαλιζόνταν τα σερβικά συμφέροντα από την (επικείμενη) δημιουργία ελεύθερης ελληνικής ζώνης και παραχωρούνταν στη Σερβία η ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους. Η σύμβαση της 10^{ης} Μαΐου 1914 δεν κυρώθηκε από τη Βουλή, γιατί στο μεταξύ ξέσπασε ο

⁹ Dertilis, *La zone franche*, 25.

¹⁰ Στο ίδιο, 21.

¹¹ Πρώην υπουργός Εμπορίου και αρχηγός της σερβικής αντιπροσωπείας στο πλαίσιο της μικτής επιτροπής που είχε προβλεφθεί από το άρθρο 7 της συμφωνίας της 19^{ης} Μαΐου 1913.

¹² Παπαμιχαλόπουλος, *Η ελευθέρα σερβική ζώνη*, 55.

¹³ Dertilis *ό.π.*, 14. Για τα συμπεράσματα στα οποία είχε καταλήξει ο Stoyanovitch σχετικά με το ποιες ήταν οι σερβικές ανάγκες αναφορικά με το λιμάνι της Θεσσαλονίκης και τις προτάσεις της μικτής σερβο-οθωμανικής επιτροπής, βλ. στο ίδιο, 10-11.

Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος¹⁴ παρ' όλη τη μη κύρωσή της, ωστόσο, η ελληνική κυβέρνηση παρείχε πλήρη ελευθερία στο σερβικό εμπόριο μέσω Θεσσαλονίκης.

Οι συνεννοήσεις του Ν. Πολίτη το Νοέμβριο του 1922

Υπό το κράτος της σύγχυσης από την καταστροφή, τη διπλωματική απομόνωση της χώρας και τις ανησυχητικές προσπάθειες βουλγαρο-γιουγκοσλαβικής προσέγγισης, ο υπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνηση Κροκιδά (17.9.1922-14.11.1922) Ν. Πολίτης πήγε στο Βελιγράδι για να εξασφαλίσει τη γιουγκοσλαβική υποστήριξη στο ζήτημα της Δ. Θράκης.

Έχοντας ανοικτό ακόμη το ζήτημα για τη διευθέτηση της εξέχουσας εκκρεμότητας αναφορικά με τις διευκολύνσεις στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, μιας και δεν είχε φροντίσει να το επιλύσει παρότι είχε διαρρεύσει πολύτιμος χρόνος,¹⁵ η ελληνική εξωτερική πολιτική βρέθηκε να ζητά τη στήριξη της θέσης της από την κυβέρνηση του Βελιγραδίου. Ήταν φανερό ότι ήταν ευάλωτη· ήταν, επίσης, φανερό ότι χρειάζονταν ιδιαίτερα λεπτοί χειρισμοί, προκειμένου να διασφαλιστεί η γιουγκοσλαβική υποστήριξη δίχως να αναγκαστεί η χώρα να προβεί σε νέες

¹⁴ Οι Σέρβοι χαρακτήρισαν σκόπιμη την καθυστέρηση της επικύρωσης και την απέδωσαν σε υπόδειξη της Δυναδικής Μοναρχίας. Υπόδειξη πράγματι έγινε προς την ελληνική κυβέρνηση, αλλά προς την κατεύθυνση του περιορισμού των παραχωρήσεων της εν λόγω σύμβασης που θεωρήθηκαν υπερβολικές σε σχέση με τις πραγματικές ανάγκες του σερβικού εμπορίου. Πώς δε η απερίσκεπτη εκείνη ενέργεια της ελληνικής πλευράς θα άνοιγε, στ' αλήθεια, τον ασκό του Αιόλου, φαίνεται από τον σαφή υπαινιγμό που άφησε τότε η κυβέρνηση της Βιέννης για μελλοντική επιφύλαξη της περί ελεύθερης αυστριακής ζώνης στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, βάσει της ρήτρας του μάλλον ευνοούμενου κράτους. Hamilton Fish Armstrong (1926), "The Saloniki Dispute," *Foreign Affairs* 4(3) (1926): 490· Παπαμιχαλόπουλος, *Η ελευθέρα σερβική ζώνη*, 61.

¹⁵ Η βρετανική πρεσβεία στην Αθήνα σκωπτικά σημείωνε «Με απίστευτη αμέλεια οι υπουργοί της βασιλικής κυβέρνησης απέτυχαν να εφαρμόσουν οποιοδήποτε μέτρο θα μπορούσε να ικανοποιήσει τις βάσιμες απαιτήσεις των Σέρβων [...]. Η Επαναστατική Κυβέρνηση αμέσως δεσμεύθηκε να θέσει σε λειτουργία την υποσχεθείσα προ καιρού ελεύθερη ζώνη στο λιμάνι (της Θεσσαλονίκης) για το σερβικό εμπόριο, αλλά πρακτικώς πολύ λίγα είχαν γίνει έως το τέλος του χρόνου». FO 371/8832, C 15167/499/19, Ετήσια Αναφορά για 1922, §72 (σσ. 38-39). Στην Ετήσια Αναφορά για το 1923, αναφέρεται ότι οι Σέρβοι είχαν αρχίσει να γίνονται εχθρικοί, επειδή η Ελλάδα δεν τους έδινε τις υπεσχημένες διευκολύνσεις στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. FO 371/9896 [C 15199/15199/19], §103 (σ. 42).

υποχωρήσεις. Ήταν, ακόμη, φανερό ότι στο γαϊτανάκι των διαπραγματεύσεων που επρόκειτο να ακολουθήσει, η διαπίστωση των διαθέσεων της γιουγκοσλαβικής κυβέρνησης –αποτέλεσμα δραστήριων βολιδοσκοπήσεων– θα έπαιζε μεγάλο ρόλο· ήταν, άλλωστε, γνωστό ότι το ποιόν των διαθέσεων αυτών είχαν να κάνουν με τις τρέχουσες συζητήσεις για προσέγγιση με τη Βουλγαρία όσο και με την επίλυση των διαφορών με την Ιταλία στην Αδριατική. Από την πρώτη στιγμή που ανέλαβε την πρωθυπουργία της Βουλγαρίας ο Aleksandar Stamboliyski (Οκτώβριος 1919) έθεσε βασική επιδίωξη της εξωτερικής του πολιτικής την προσέγγιση του τριαδικού βασιλείου με σκοπό την ένωση της χώρας του με αυτό σε μια νοτιοσλαβική ομοσπονδία, σχέδιο που ευνοούσε άλλωστε και η Ιταλία.¹⁶ Για τον λόγο αυτόν έφτασε να δηλώσει κατά την επίσκεψή του στο Βελιγράδι, στις 10 Νοεμβρίου 1922, ότι η κυβέρνησή του παραιτείτο από την πάγια διεκδίκηση της βουλγαρικής εξωτερικής πολιτικής επί του σερβικού τμήματος της Μακεδονίας,¹⁷ προσβλέποντας έτσι στην αναρρίπιση των γιουγκοσλαβικών βλέψεων στη Θεσσαλονίκη¹⁸ και στην απόκτηση από την ίδια της Δ. Θράκης.¹⁹ Από την άλλη μεριά, είχε γίνει αντιληπτό, όπως άλλωστε είχε επισημανθεί από μερίδα του γιουγκοσλαβικού Τύπου, ότι η Ιταλία ωθούσε τη Γιουγκοσλαβία προς τη Θεσσαλονίκη.²⁰ Ο Mussolini, εξάλλου, πρόέβη, στα τέλη Νοεμβρίου, σε δήλωση ότι «αντί ανταλλαγμάτων εν Δαλματία θα άφηνε ελευθέρας χείρας εις Σέρβους [επί της] Θεσσαλονίκης».

¹⁶ Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Η Δυτική Θράκη*, 72-73· Πιπινέλης, *Ιστορία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής*, 76.

¹⁷ Loupas, “From Paris to Lausanne,” 277.

¹⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι σε άρθρο της *Politika*, στις 15 Νοεμβρίου 1922, όπου αναφέρεται συζήτηση στην Skupština (Εθνοσυνέλευση του νοτιοσλαβικού βασιλείου), και με αφορμή επερώτηση βουλευτή προς τον Νίντσιć σχετικά με τα συμφωνηθέντα ύστερα από την επίσκεψη του Ν. Πολίτη και τις συνομιλίες με αυτόν, το πρώτο θέμα που αφορούσε τις τελευταίες ήταν «για το λιμάνι μας στη Θεσσαλονίκη» (pour notre port à Salonique) – η σχετική διατύπωση, προφανώς, λέει πολλά. ΑΥΕ, 1923, 5.4, 1349, Διαμαντόπουλος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Βελιγράδι, 5/17 Νοεμβρίου 1922.

¹⁹ Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Η Δυτική Θράκη*, 204· Πέτρος Π. Σιούσιουρας, *Πτυχές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στον μεσοπόλεμο. Η πολιτική και νομική θεώρηση του πρωτοκόλλου Πολίτη-Καλφώφ και των παγκαλικών συμφωνιών* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2003), 145-6.

²⁰ Σιούσιουρας, *Ελλάδα-Γιουγκοσλαβία-ΠΓΔΜ*, 46.

Η μουσσολίνεια αυτή δήλωση υπήρξε απόρροια, όπως διαπίστωσε ο επιτετραμμένος στο Βελιγράδι Κίμων Διαμαντόπουλος, εισήγησης του Ιταλού συναδέλφου του ο οποίος, ενόψει και εξαιτίας των δυσχερειών στις οποίες προσέκρουε η διευθέτηση των εκκρεμών ζητημάτων μεταξύ Ιταλίας και Γιουγκοσλαβίας, πρότεινε στην κυβέρνησή του να ενθαρρύνει το Βελιγράδι να ζητήσει από την Ελλάδα περισσότερες παραχωρήσεις στη Θεσσαλονίκη από αυτές που προβλέπονταν στη σύμβαση του 1914, ώστε η Ιταλία να επωφεληθεί λαμβάνοντας ανταλλάγματα στην Αδριατική.²¹ Ο Διαμαντόπουλος τόνιζε δε ότι η πληροφορία αυτή φαινόταν μάλλον βάσιμη, εφόσον η Γιουγκοσλαβία, παρά την αρχική της συγκατάθεση να προχωρήσει στην επικύρωση της σύμβασης του 1914, ανέκρουσε πρύμνα αποκρούοντας την κύρωσή της και ζητώντας ταυτοχρόνως μεγαλύτερες παραχωρήσεις στη Θεσσαλονίκη.²²

Υπό το κράτος του φόβου, λοιπόν, για το ενδεχόμενο σχηματισμού σλαβικού συνασπισμού στα βόρεια σύνορα της Ελλάδας²³ έφτασε ο Ν.

²¹ ΑΥΕ, 1923, 5.4, 1542, Διαμαντόπουλος προς Βενιζέλο (Λωζάννη), Βελιγράδι, 22 Δεκεμβρίου 1922· οι Γιουγκοσλάβοι ιθύνοντες στις αρχές της δεκαετίας του '20 είχαν καταλήξει στην απόφαση, προς εξασφάλιση της ιταλικής φιλίας, να υποχωρήσουν στο μέτωπο της Αδριατικής, εφόσον θα πετύχαιναν, με τη βοήθεια της Ρώμης, την πραγμάτωση των βλέψεών τους στη Θεσσαλονίκη. Κοραντής, *Διπλωματική Ιστορία της Ευρώπης*, 375· ο Διαμαντόπουλος, πάντως, ενημέρωνε την ελληνική αντιπροσωπεία στη Λωζάννη ότι αναφορικά με τις δηλώσεις του Μουσσολίνι ως προς τη Θεσσαλονίκη και την Αδριατική «ο σερβικός τύπος αναγράφει ότι η σερβική κοινή γνώμη δεν δέχεται τοιούτον συνδυασμό». ΑΥΕ, 1923, 5.4, 1427, Διαμαντόπουλος προς την Αντιπροσωπεία στη Λωζάννη, Βελιγράδι, 30 Νοεμβρίου 1922· ο φόβος τέτοιου είδους «δοσοληψίας» μεταξύ Βελιγραδίου-Ρώμης καταγράφηκε και από τη βρετανική πρεσβεία στην Αθήνα. FO 371/9896 [C 15199/15199/19], Ετήσια Αναφορά για το 1923, §103.

²² ΑΥΕ, 1922, 17.5, 1542, Διαμαντόπουλος προς Υπουργείο Εξωτερικών, Βελιγράδι, 11/24 Δεκεμβρίου 1922.

²³ Η πρεσβεία στο Βελιγράδι, με τηλεγράφημά της, γνωστοποιούσε την πληροφορία που της ανακοινώθηκε από τον πρεσβευτή της Ρουμανίας, κατόπιν συζήτησης που είχε ο τελευταίος με τον υφυπουργό Εξωτερικών, ότι δηλαδή η κυβέρνηση του Βελιγραδίου είχε υποσχεθεί στον Stamboliyski να υποστηρίξει στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης σχέδιο διεθνούς διαδρόμου στη Δυτική Θράκη, πράγμα το οποίο, κατά τη γνώμη του υφυπουργού, η Ελλάδα πιεζόμενη θα δεχόταν. Ο συντάκτης του τηλεγραφήματος σαφώς υπαινισσόταν καιροσκοπισμό, όταν σημείωνε ότι η κυβέρνηση του Βελιγραδίου δεν θέλησε να αρνηθεί την υποστήριξη στη Βουλγαρία επιφυλασσόμενη και πάλι να ταχθεί στη Συνδιάσκεψη με το μέρος «όπου θα κλίνη η πλάστιγγ» –ίσως

Πολίτης στο Βελιγράδι. Αντί να προσπαθήσει δε να εξασφαλίσει την υποστήριξη της γιουγκοσλαβικής κυβέρνησης στο ζήτημα της Δ. Θράκης προωθώντας την επίλυση του εκκρεμούς ζητήματος των διευκολύνσεων στη Θεσσαλονίκη με τις λιγότερες δυνατές παραχωρήσεις, προχώρησε σε εκτεταμένες τοιαύτες, ενέργεια που ήταν μάλλον υπερβολική και δεν δικαιολογούνταν παρά το γεγονός ότι υπέρμαχοι της βουλγαρο-γιουγκοσλαβικής προσέγγισης βρίσκονταν και μέσα στο κυβερνών κόμμα, όπως ο Νινčić και ο πρεσβευτής στην Αθήνα Žinojić Balugdžić.²⁴ Η ελληνική εξωτερική πολιτική όφειλε να έχει αντιληφθεί κατά πόσον η κυβέρνηση του Βελιγραδίου ήταν διατεθειμένη να ανεχθεί την εδαφική επέκταση της Βουλγαρίας πέραν των καθορισθέντων με τη συνθήκη του Neuilly ορίων, όταν μάλιστα γνώριζε ότι εντός της κυβέρνησης Ρασιć είχε συχνά επαναληφθεί η άποψη «περί διαμαρτυρίας κατά της ανατολικής πολιτικής της Γαλλίας, η οποία ευνοούσε τις τουρκικές και τις βουλγαρικές φιλοδοξίες».²⁵ Άλλωστε, το μίσος που είχε δημιουργηθεί μεταξύ των δύο σλαβικών κρατών και η παγιωμένη αντίληψη ότι τόσο το τριαδικό βασίλειο όσο και η Ελλάδα χρειάζονταν ο ένας τον άλλο για άσκηση πίεσης επί της Βουλγαρίας²⁶ θα έπρεπε να είχε προσανατολίσει τον Ν. Πολίτη περισσότερο προς την εκδοχή πως το ενδεχόμενο σύμπληξης σλαβικού μετώπου αποτελούσε μάλλον εργαλείο διαπραγματευτικής πίεσης και παρά βάσιμη πιθανότητα ούτε καν για το απώτερο μέλλον.²⁷ Εξάλλου, εάν ο κίνδυνος βουλγαρο-γιουγκοσλαβικής προσέγγισης ήταν πράγματι υπαρκτός, οι παραχωρήσεις

έμμεσο εκβιασμό, θα πρόσθετε ο γράφων— ώστε η ελληνική πλευρά να πειθαναγκαστεί να υποχωρήσει στις απαιτήσεις του Βελιγραδίου, προκειμένου όχι μόνον να εξασφαλίσει την υποστήριξή του αλλά και να αποτρέψει την σύμπραξη του τελευταίου με τη Σόφια. ΑΥΕ, 1923, 5.4, 12376, Ι. Πολίτης (δίχως στοιχεία αποδέκτη), Αθήνα, 3/16 Νοεμβρίου 1922· Loupas, “From Paris to Lausanne,” 276· Σιούσιουρας, Ελλάδα και περικόλιστα κράτη, 190-1.

²⁴ Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Η Δυτική Θράκη*, 199-200.

²⁵ Στο ίδιο, 199.

²⁶ FO 371/8832, C 15167/499/19, Ετήσια Αναφορά για το 1922, §72 (σ. 38).

²⁷ Η άποψη του Βενιζέλου—όπως την εξέφρασε στο συμβούλιο των πολιτικών αρχηγών, στις 28 Φεβρουαρίου 1934—ήταν ότι «ο φόβος της ένωσης όλων των Νοτιοσλάβων, περιλαμβανομένων και των Βουλγάρων, είναι απολύτως χιμαιρικός, τουλάχιστον διά την παρούσαν γενεάν». Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1928-1934. Ανέκδοτον Κείμενον τον Ελευθερίου Βενιζέλου* (Αθήνα: Εστία, 1974), 86· της ίδιας άποψης ήταν, ουσιαστικά, και

Πολίτη στο ζήτημα της Θεσσαλονίκης θα ήταν μάλλον δύσκολο να εξουδετερώσουν την απειλή της προαναφερθείσας προσέγγισης, μιας και θα ήταν πολύ λίγες για τη Γιουγκοσλαβία, όταν, σε συνεργασία με τη Βουλγαρία, θα μπορούσε να έχει αυτή την ίδια την πόλη της Θεσσαλονίκης.

Ο Ν. Πολίτης, λοιπόν, προσήλθε στην τράπεζα των διαπραγματεύσεων έχοντας εγκαταλείψει ουσιαστικά τη βασική αρχή της διαπραγμάτευσης: δεν προτείνεις αυτό που ζητά η άλλη πλευρά, εάν δεν εξαντλήσεις τα εκατέρωθεν περιθώρια και δεν εξασφαλίσεις, βεβαίως, το μέγιστο των στόχων σου· εξάλλου, όπως παρατηρούσε ο Μιχαλακόπουλος στη συζήτηση της Βουλής τον Αύγουστο 1927 με αντικείμενο την ακύρωση των παγκαλικών συμφωνιών του 1926, «κατά την άσκηση της διπλωματίας δεν θα πρέπει να είμαστε εύκολοι σε παραχωρήσεις και μειώσεις δικαίων, αλλά να αντιστεκόμαστε σ' αυτές, γνωρίζοντας ότι κατακτούμε την εκτίμηση αυτών με τους οποίους διαπραγματευόμαστε περισσότερο μη υποχωρούντες παρά υποχωρούντες».²⁸ Ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών, ωστόσο, βρισκόμενος προ των γιουγκοσλαβικών παραπόνων, πρότεινε πρώτος, χωρίς να ζητηθεί αυτό από την κυβέρνηση του Βελιγραδίου,²⁹ να υπογραφεί νέα συμφωνία στην περίπτωση που κρινόταν ανεπαρκής εκείνη του 1914 ή να επικυρωθεί η τελευταία με την προσθήκη εντούτοις συμπληρωματικής σύμβασης προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες που προέκυψαν μετά την υπογραφή της.³⁰ Οι Γιουγκοσλάβοι διαπραγματευτές δήλωσαν ότι προτι-

ο Βρετανός πρεσβευτής στο Βελιγράδι Sir Neville Henderson, όταν έγραφε στον υπουργό Εξωτερικών Sir John Simon ότι «ήταν πεπεισμένος πως δεν μπορεί να υπάρξει πραγματική προσέγγιση μεταξύ Γιουγκοσλαβίας και Βουλγαρίας και συνεπώς [δεν μπορεί να υπάρξει] πλήρης βαλκανική ένωση». FO 286/1115, 34A, No. 189 [C 9764/1060/62], 24 Οκτωβρίου 1933, §8-9.

²⁸ Σιούσιουρας, *Πτυχές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής*, 187.

²⁹ Παπαμχαλόπουλος, *Η ελευθέρα σερβική ζώνη*, 63.

³⁰ «...Le Gouvernement Hellénique a néanmoins considéré comme valable les obligations qui en découlent à sa charge et a fait son mieux pour s'y confirmer. Il y a aujourd'hui le sincère désir d'appliquer intégralement le régime convenu. Il compte créer de suite la zone franche et procéder aux travaux nécessaires pour l'élargissement du port. Il désire savoir si le Gouvernement de Belgrade préférerait conclure un nouveau traité plus complet que celui de 1914 ou faire ratifier et mettre en vigueur ce traité sauf à le compléter ultérieurement par une convention complémentaire destinée

μούσαν τη δεύτερη επιλογή, εκφράζοντας την επιφύλαξη να συμπληρώσουν την παλιά σύμβαση, εάν παρίστατο ανάγκη (“*quitte à la complète si la nécessité se fait sentir*”). Αυτή η ήκιστα διπλωματική συμπεριφορά του Ν. Πολίτη, ακόμη και αν θεωρήθηκε επιβεβλημένη προκειμένου να ακυρωθεί η βουλγαρο-γιουγκοσλαβική προσέγγιση, προκύπτει τόσο από το έγγραφο του Λουκά Κανακάρη Ρούφου³¹ όσο και από το πρωτόκολλο των συνομιλιών της 23ης Οκτωβρίου/5 Νοεμβρίου 1922 μεταξύ του ίδιου (Ν. Πολίτη) και του πρωθυπουργού Ρασιć και του υπουργού Εξωτερικών Νινčić – θα έπρεπε, μάλιστα, να σημειωθεί ότι, κατόπιν πρότασης του τελευταίου, τα πρακτικά των συνομιλιών κράτησε ο επιτετραμμένος Κίμων Διαμαντόπουλος.³²

Ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών, όμως, δεν σταμάτησε εκεί. Συμφώνησε με την πρόταση του Νινčić ότι το ζήτημα των εκατέρωθεν μειονοτήτων θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί με απευθείας επαφές παρά με τη μεσολάβηση της ΚτΕ. Ο Ν. Πολίτης, δηλαδή, –παρά τις περί μειονοτήτων διατάξεις των διεθνών συνθηκών, οι οποίες μόνο στην ΚτΕ έδιναν δικαίωμα έρευνας για την τύχη των μειονοτήτων– δήλωσε ότι η ελληνική κυβέρνηση ήταν διατεθειμένη να συνάψει με τη Γιουγκοσλαβία ξεχωριστή συνθήκη για την προστασία της σλαβικής μειονότητας στην Ελλάδα, αναγνωρίζοντάς την με τον τρόπο αυτό ως σερβική³³ (την ίδια αναγνώριση, εξάλλου, πρόσφερε στη Βουλγαρία δύο χρόνια μετά με το πρωτόκολλο της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1924). Δέχτηκε,

à tenir compte des besoins créés depuis sa conclusion.” ΑΥΕ, 1922, 17.5 (δίχως λοιπά στοιχεία), Πρωτόκολλο των συνομιλιών της 23^{ης} Οκτωβρίου/5^{ης} Νοεμβρίου 1922.

³¹ Μετά την παραίτηση του Κωνσταντίνου Ρέντη, υπουργός Εξωτερικών (06/11/1925 έως 22/08/1926) του καθεστώτος Παγκάλου, ο οποίος συνήψε και υπέγραψε τη συμφωνία της 17^{ης} Αυγούστου 1926 με τη Γιουγκοσλαβία.

³² Πρωτόκολλο των συνομιλιών της 23^{ης} Οκτωβρίου /5^{ης} Νοεμβρίου 1922.

³³ “Mr. Ninchitch déclare que le seul désir de son Gouvernement est que les communautés slavophones de la Macédoine Grecque ne soient pas privées du régime de protection que leur assurent les traités. Comme la Grèce au Nord de ses frontières, la Yougoslavie au Sud de siennes n’a aucune visée politique. Mais la communauté de race lui fait un devoir de ne pas se désintéresser au sort des slavophones devenus sujets grecs de même qu’il comprend parfaitement que la Grèce ne puisse désintéresser du sort des Grecs de Serbie devenus sujets Yougoslaves. C’est dans cet esprit que Mr. Ninchitch estime qu’entre deux pays limitrophes et amis les questions touchant le régime des minorités respectives doivent être traitées plutôt par contacts directs que par l’entremise de la Société des Nations. Le Gouvernement Hellénique partage cet avis...”. Πρωτόκολλο των συνομιλιών της 23^{ης} Οκτωβρίου/5^{ης} Νοεμβρίου 1922.

μάλιστα, να προχωρήσει σε μια τέτοια δέσμευση, όταν ήταν γνωστή η προσπάθεια του Βελιγραδίου να πείσει τις Μ. Δυνάμεις ότι υπήρχαν σερβικοί πληθυσμοί στη Β. Ελλάδα,³⁴ προσπάθεια άλλωστε που δεν σταμάτησε ούτε τα επόμενα χρόνια.³⁵

Ο δρόμος για τη σύναψη της σύμβασης του 1923 είχε ανοιχτεί. Επί τη βάση των δοθέντων από τον Ν. Πολίτη, όπως αυτά καταχωρήθηκαν στο πρακτικό της 23^{ης} Οκτωβρίου/5^{ης} Νοεμβρίου 1922, ζητήθηκε από τη Γιουγκοσλαβία και επιτεύχθηκε η υπογραφή της δεύτερης σύμβασης για το σερβικό διαμετακομιστικό εμπόριο μέσω Θεσσαλονίκης.

Η σύμβαση της 10^{ης} Μαΐου 1923

Ήδη τον Ιανουάριο του 1923 ο Απόστολος Αλεξανδρής, υπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνηση Γονατά, συνέστησε επιτροπή για τη μελέτη του ζητήματος της σερβικής ζώνης στη Θεσσαλονίκη³⁶ υπό την προεδρία του Γεν. Διευθυντή του Υπουργείου Εξωτερικών Γεωργίου Λα-

³⁴ Εκ νέου τηλεγράφημα Διαμαντόπουλου περί τούτου προς το Υπουργείο Εξωτερικών στο ΑΥΕ, 1922, 17.6, 1932, Βελιγράδι, 11/24 Νοεμβρίου 1922· στην Ετήσια Αναφορά για το 1922 [FO 371/8832], §72 (σ. 39) αναφέρεται ότι υπήρχαν πολλοί Σέρβοι στη Μακεδονία γενικότερα και στη Θεσσαλονίκη ειδικότερα· ότι υπήρχαν Σέρβοι στην ελληνική Μακεδονία γινόταν παραδεκτό και από τον Βενιζέλο, ο οποίος μάλιστα χαρακτήριζε «παιδαριώδη πρακτική τον ισχυρισμό ότι δεν υπήρχε σλαβικό στοιχείο στη Μακεδονία με ιδιαίτερη εθνική συνείδηση – είτε αυτοί ήταν Σέρβοι είτε Βούλγαροι». Αρχείο Βενιζέλου [αριθ. εισαγωγής 173, φ. 272], Βενιζέλος προς Τσουδερό, Αθήνα, 23 Ιανουαρίου 1926.

³⁵ Η σερβική προπαγάνδα στόχευε στη δημιουργία σερβικής μειονότητας στη Μακεδονία είτε με τη σερβοποίηση των βουλγαρόφωνων, χορηγώντας τους τη σερβική υπηκοότητα, είτε με την αθρόα είσοδο Σέρβων στη Μακεδονία υπό την πρόφαση εύρεσης εργασίας. ΑΥΕ, 1925, Α/2/7, 9981/Ε.Π. 5/67-17410/6/12/5, Κουράκος (Διοικητής Διεύθυνσης χωροφυλακής Πέλλης) προς Υπουργείο Εξωτερικών, Έδεσσα, 16 Ιουλίου 1925, Δ. Κοκάλας (αρχηγός χωροφυλακής) προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 1 Δεκεμβρίου 1925.

³⁶ Ο Αλεξανδρής, πάντως, ενημέρωνε την ελληνική αντιπροσωπεία στη Λωζάννη ότι, σύμφωνα με πληροφορίες που είχε ο επιτετραμμένος στο Βελιγράδι, οι Σέρβοι ζητούσαν την εφαρμογή του προσχεδίου του Stoyanovitch το οποίο θα μετέτρεπε την ελεύθερη ζώνη σε καθαρώς σερβικό λιμένα, όπου θα εφαρμόζονταν μόνον οι σερβικοί νόμοι και στον οποίο η Ελλάδα δεν θα είχε παρά την ψιλή επικυριαρχία. ΑΥΕ, 1923, 5.4, 14979/803, Αλεξανδρής προς την Αντιπροσωπεία στη Λωζάννη, Αθήνα, 6 Ιανουαρίου 1923.

γουνδάκη και του καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου Νικόλαου Σαρίπολου, Θ. Φωκά αντιπλοιάρχου, Π. Πολυχρονιαδάη τέως διπλωματικού λειτουργού, Ιω. Λαμπίρη Γραμματέα της Ανωτάτης Επιτροπής Συνθηκών και Καψάλη Γραμματέα του Υπουργείου.³⁷ Μετά δε το σχέδιο σύμβασης που πρότεινε η γιουγκοσλαβική πλευρά το Φεβρουάριο, η προρρηθείσα επιτροπή κατέληξε στη σύνταξη αντισχεδίου, το οποίο όμως, όπως σημείωνε ο Γ. Λαγουδάκης, «παρείχε εις τους Σέρβους μεγαλύτερα εμπορικά και οικονομικά πλεονεκτήματα ή η σύμβασις του 1914 ιδίως ως προς την άδειαν της εντός της ελευθέρας ζώνης μεταποιήσεως των εμπορευμάτων, του περιορισμού της επεμβάσεως της τελωνειακής ελληνικής Αρχής εντός της ελευθέρας ζώνης και ως προς άλλας τινάς λεπτομερείας».³⁸

Τελικά, τον Μάιο, ο Αλεξανδρής συνυπέγραψε με τον Νινčić τη σύμβαση του Βελιγραδίου που αποτελούνταν από 14 άρθρα, αντί 11 εκείνης του 1914, και η οποία δεν περιεβλήθη το κύρος της Βουλής, μιας και δεν υπήρχε τότε νομοθετικό σώμα, αλλά κυρώθηκε με το νομοθετικό διάταγμα της 24^{ης} Οκτωβρίου 1923 (ΦΕΚ 315/2-11-1923). Με το άρθρο 1 της σύμβασης τονιζόταν ότι ο χώρος που παραχωρούσε η Ελλάδα στο τριαδικό βασίλειο για 50 χρόνια³⁹ θα καλούνταν «ελευθέρα σερβική ζώνη»,⁴⁰ η οποία ζώνη, αν και θα αποτελούσε «αναπόσπαστον μέρος του ελληνικού εδάφους» και θα παρέμενε «υπό τους νόμους και την εν γένει ενάσκησιν της ελληνικής κυριαρχίας», θα διοικείτο, ωστόσο, «παρά των τελωνειακών Αρχών του βασιλείου των Σέρ-

³⁷ ΑΥΕ, 1923-1924, Δ/115(1), (χωρίς αριθ. πρωτ.) Αθήνα, 14 Ιανουαρίου 1923.

³⁸ ΑΥΕ, 1923-1924, Δ/115(1), Λαγουδάκης προς Αλεξανδρή, Αθήνα, 1 Μαρτίου 1923.

³⁹ Το καθεστώς της ελεύθερης σερβικής ζώνης έπαψε να ισχύει στις 14 Ιουνίου 1974. Η γιουγκοσλαβική πλευρά επέμενε ότι η σύμβαση του 1923 δεν έληγε το 1974 αλλά το 1992 υπολογίζοντας την 50ετία επί τη βάσει της πραγματικής λειτουργίας της ζώνης, μιας και στις περιόδους 1923-1929 και 1940-1951 δεν είχε λειτουργήσει. Σιούσιουρας, *Ελλάδα-Γιουγκοσλαβία-ΠΓΔΜ*, 75-76. Τελικά, με τη νέα συμφωνία της 3^{ης} Φεβρουαρίου 1975 έπαψε να ισχύει το ιδιότυπο καθεστώς «δουλείας» που είχε ξεκινήσει σαν μια διευκόλυνση συμμάχου προς σύμμαχο με τη συμφωνία του 1913, κατοχυρώθηκε πλέον σαν υποχρέωση της Ελλάδας με τη συμφωνία του 1914 και ταλάνισε την εξωτερική της πολιτική μέχρι το 1929 υποβάλλοντάς την σε δοκιμασία και ταπείνωση που διόλου όφειλε να υποστεί.

⁴⁰ Θα έπρεπε να τονιστεί ότι η ονομασία αυτή υπήρξε τολμηρός νεωτερισμός –ενδεικτικός, άλλωστε, των σερβικών προθέσεων– σε σχέση με τη σύμβαση του 1914.

βων, Κροατών και Σλοβένων, καθ' ο θεωρούμενη ως σερβική τελωνειακή περιοχή» (άρθρο 2). Με το άρθρο 5 δημιουργείται ανισότητα μεταχείρισης μεταξύ των δύο ζωνών, σε βάρος της ελληνικής, εφόσον καθιερωνόταν ασυδοσία για τα τρόφιμα και τις πρώτες ύλες που προορίζονταν για τη σερβική ζώνη σε αντίθεση με ό,τι προβλεπόταν για την αντίστοιχη ελληνική.⁴¹ Περαιτέρω, το άρθρο 8 απέδιδε το ίδιο προνόμιο στη σερβική ζώνη με εκείνο του άρθρου 9 της σύμβασης του 1914 περί διαφύλαξης των παραχωρηθέντων στην τελευταία από την επικείμενη δημιουργία ελεύθερης ελληνικής ζώνης· σημειωνόταν, λοιπόν, ότι «εν περιπτώσει δημιουργίας ελευθέρως ελληνικής ζώνης εν τω λιμένι της Θεσσαλονίκης, η ίδρυσις τοιαύτης ουδεμίαν θέλει επιφέρει βλάβην των αναγνωρισθέντων δικαιωμάτων και προνομίων εις την ελευθέραν σερβικήν ζώνην διά της παρούσης συμβάσεως».

Η πιεστική ανάγκη εξασφάλισης της γιουγκοσλαβικής υποστήριξης για τη διατήρηση της Δ. Θράκης από βουλγαρική επίθεση⁴² –η υποστήριξη του Βελιγραδίου, άλλωστε, θεωρούνταν *sine qua non* σε περίπτωση επανάληψης των εχθροπραξιών με την Τουρκία με στόχο την ανακατάληψη της Α. Θράκης⁴³– καθώς και ο φόβος προσέγγισης των δύο γειτονικών σλαβικών κρατών υποχρέωσε την κυβέρνηση της Αθήνας⁴⁴ να παρίδει τα λογικά συμπεράσματα στα οποία θα την οδηγούσε η ψύχραιμη ανάλυση των μακροπρόθεσμων συμφερόντων της Γιουγκοσλαβίας ως προς τις σχέσεις της με την Ελλάδα ενόψει του φιλικά διακείμενου, αλλά ασταθούς –και ως εκ τούτου μη εμπνέοντος εμπιστοσύνη– καθεστώτος Stamboliyski, καθώς και της αμείωτα επεκτατικής και απειλητικής Ιταλίας. Η συμφωνία της Νις του Μαρτίου 1923

⁴¹ Βλ. παρακάτω, (δ) στην ενότητα «Μικρότερης σημασίας ατέλειες της σύμβασης του 1923», σ. 163.

⁴² Η ελληνική κυβέρνηση είχε πληροφορίες ότι είχαν διεξαχθεί συζητήσεις για σύμπραξη Τουρκίας και Βουλγαρίας σε περίπτωση νέου (ελληνο-τουρκικού) πολέμου. Αλεξάνδρης (τηλεγράφημα), Αθήναι, 4/17 Ιανουαρίου 1923 (δίχως παραλήπτη). Αρχείο Α. Αννίνου 2.3, Τουρκία-Βουλγαρία (1921-1923). Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, τ. Α' (Αθήνα: Ίκαρος), 45.

⁴³ Δαφνής, *ό.π.*, 39, 40.

⁴⁴ Ο Μιχαλακόπουλος υποστηρίζει ότι η παρέμβαση του (αρχιστρατήγου και ταυτοχρόνως υπουργού) Πάγκαλου στην κυβέρνηση της Επανάστασης ήταν καταλυτικής σημασίας για την παραχώρηση ειδικής πλέον σερβικής ζώνης αντί, όπως διατείνεται, της γενικής διεθνούς τοιαύτης που προβλεπόταν με τη σύμβαση του 1914. Ανδρέα Μιχαλακόπουλου (1964), *Λόγοι*, τ. Β' (Αθήνα), 710.

μεταξύ Γιουγκοσλαβίας-Βουλγαρίας, που προέβλεπε τη συνεργασία των μεθοριακών φρουρών στην περιφρούρηση και άμυνα των συνόρων εναντίον των κομιτατζήδων, αναμφίβολα αναστάτωσε την ελληνική πλευρά. Ταυτοχρόνως, όμως, έγινε αντιληπτό, τόσο από τον Έλληνα πρεσβευτή όσο και από τον Βρετανό συνάδελφό του στο Βελιγράδι, ότι οι φήμες για μυστική συνεννόηση των δύο σλαβικών κρατών για κοινή κάθοδό τους στο Αιγαίο εκπορεύονταν πιθανότατα από τη γιουγκοσλαβική πλευρά, η οποία, διογκώνοντας σκόπιμα τη σημασία της εν λόγω συμφωνίας, επιδίωκε να αποσπάσει από την Ελλάδα μεγαλύτερες παραχωρήσεις αναφορικά με το καθεστώς της σερβικής ζώνης στη Θεσσαλονίκη.⁴⁵

Η ελληνική εξωτερική πολιτική, λοιπόν, πορεύτηκε το δρόμο που της υπέδειξαν τεχνηέντως οι ιθύνοντες του Βελιγραδίου. Σίγουρα δεν είναι άνευ σημασίας το γεγονός ότι στο αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών ο γράφων δεν εντόπισε έγγραφα –τουλάχιστον του 1923– που να αποδεικνύουν έστω και την παραμικρή προσπάθεια ανασκευής της θέσης, ότι, λόγω των μεγαλύτερων αναγκών του γιουγκοσλαβικού εμπορίου, η σύμβαση του 1914 ήταν ανάγκη να αντικατασταθεί από μια καινούργια. Πώς, όμως, ήταν δυνατό να είχε κριθεί η σύμβαση του 1914 ανεπαρκής όταν ποτέ δεν είχε εφαρμοστεί, ώστε να γνωστούν οι αδυναμίες της; Και ποιες μεγαλύτερες ανάγκες του γιουγκοσλαβικού εμπορίου όφειλαν να αντιμετωπιστούν, όταν το τελευταίο μέσω Θεσσαλονίκης ήταν μικρότερο πλέον,⁴⁶ εφόσον, διαθέτοντας πια λιμάνια στην

⁴⁵ Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Η Δυτική Θράκη*, 230.

⁴⁶ Ο Ι. Κοκοτάκης σε έγγραφό του προς τον Μιχαλακόπουλο σημείωνε emphaticά πόσο ασήμαντο ήταν το γιουγκοσλαβικό εμπόριο μέσω Θεσσαλονίκης, τι ήθελε να καταφέρει το Βελιγράδι και σε τι συναίνεσαν οι διαμορφωτές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής υποχωρούντες μπροστά στις παράλογες γιουγκοσλαβικές αξιώσεις: «Είναι φανερόν ότι το καθαρώς διαμετακομιστικόν (η υπογράμμιση στο πρωτότυπο) σερβικόν εμπόριον διά Θεσσαλονίκης δεν είναι άξιον λόγου. Προς κάλυψιν της γυμνότητος ταύτης του καθαρώς διαμετακομιστικού εμπορίου, εμηχανεύθησαν την εκμετάλλευσιν της σερβικής ζώνης διά την εξυπηρέτησιν κυρίως του μετά της Ελλάδος εμπορίου διεξαγομένου μέχρι σήμερον διά της ελληνικής ζώνης. Αν το τοιούτο δεν αποτελεί καταστρατήγησιν της συμβάσεως (του 1913), πάντως πρόκειται περί προφανούς διαστροφής του πνεύματος αυτής, εφόσον διά της παροχής της σερβικής ζώνης εδέχθημεν να διευκολύνωμεν το διαμετακομιστικόν εμπόριον της Σερβίας διά Θεσσαλονίκης και ουχί να έλθωμεν συναγωνιστάι μετ' αυτούς διά τα σερβικά εμπόρευματα τα προοριζόμενα διά την Ελλάδα και μέλλοντα να καταναλωθώσιν εν αυτή».

Αδριατική,⁴⁷ μπορούσε, δίχως την πίεση της Αυστρίας, να ανοιχτεί ελεύθερα στο βορρά μη προσανατολιζόμενο μόνο προς την Ελλάδα και την Ιταλία;⁴⁸ Η εποχή (με αποκορύφωμα το 1910) που το σερβικό εμπόριο διοχέτευε το μισό περίπου του δυναμικού του μέσω Θεσσαλονίκης είχε παρέλθει ανεπιστρεπτί· εξάλλου, από το 1911, όταν οι αυстро-σερβικές οικονομικές σχέσεις ομαλοποιήθηκαν, η σερβική εμπορική δραστηριότητα μέσω Θεσσαλονίκης μειώθηκε κατακόρυφα.⁴⁹ Αυτό το γνώριζε, ασφαλώς, η γιουγκοσλαβική πλευρά, αλλά ήταν η ελληνική κυβέρνηση που έπρεπε να το χρησιμοποιήσει, ώστε να ξεσκεπάσει τα πραγματικά κίνητρα εκείνης του Βελιγραδίου. Τα έγγραφα, όμως, δεν δείχνουν κάτι τέτοιο. Η Θεσσαλονίκη εξακολουθούσε να παρουσιάζεται ως κομβικής σημασίας λιμάνι για το γιουγκοσλαβικό εμπόριο, κάτι ωστόσο που καθόλου δεν ίσχυε πλέον. Ήταν γνωστό πια ότι το τελευταίο εξυπηρετούσε ένα ελάχιστο τμήμα του συνολικού όγκου της εμπορικής δραστηριότητας του τριαδικού βασιλείου. Η δήλωση, άλλωστε, του Stjepan Radić, αρχηγού του κροατικού Αγροτικού Κόμματος, περί του επιβεβλημένου πραγματοποίησης επενδύσεων στα λιμάνια της Δαλματίας και όχι στη σερβική ζώνη, όσο και αν δεν ήταν απαλλαγμένη από αντιπολιτευτική διάθεση και επιθυμία προώθησης τοπικών συμφερόντων, βασίστηκε στα γεγονότα και πρόβαλλε το φανερό: ότι, δηλαδή, εκτός της περιοχής που βρισκόταν νοτίως των Σκοπίων, το σύνολο του γιουγκοσλαβικού εμπορίου διεξαγόταν τόσο μέσω Αδριατικής όσο και διά των βορείων γειτόνων της χώρας, Αυστρίας, Ιταλίας, Ουγγαρίας και Τσεχοσλοβακίας.⁵⁰ Εάν, μάλιστα, ληφθεί υπόψη ότι η σερβική ζώνη δεν λειτούργησε κανονικά παρά μόνο μετά τη σύναψη της συμφωνίας της 17^{ης} Μαρτίου 1929, επομένως όλη η εμπορική δραστηριότητα από και προς τη Γιουγκοσλαβία διενεργείτο αποκλειστικά μέσω ελληνικών διαύλων –και φυσικά διά της ελληνικής ζώνης στη Θεσσαλονίκη–, τα αριθμητικά στοιχεία που ακολουθούν α-

ΑΥΕ, 1929, Α/5/Ι, 8634/412, Ι. Κοκοτάκης (Διευθύνων το Γεν. Προξενείο Σκοπίων από 24 Μαΐου 1929) προς Μιχαλακόπουλο, Σκόπια, 18 Ιουλίου 1929.

⁴⁷ Επρόκειτο για το Κάτταρο (Σούζακ), το Σεμπένικο, το Σπαλάτο και το Ντουπρόβνικ. Βασδραβέλλης, *Ο λιμάν της Θεσσαλονίκης*, 53, 58.

⁴⁸ Dertilis, *La zone franche*, 50.

⁴⁹ Στο ίδιο, 8-9.

⁵⁰ *Εστία* 31/8/1926 (4^η σελ.).

ποδεικνύουν την προαναφερθείσα τοποθέτηση: Στο σύνολο των ελληνικών εισαγωγών στο χρονικό διάστημα 1921-1926, το γιουγκοσλαβικό εμπόριο μόνο μια χρονιά, το 1926, έφτασε να αντιπροσωπεύει το 4,9%, με τις άλλες χρονιές να κυμαίνονται γύρω στο 3%.⁵¹ Οι ελληνικές εξαγωγές δε προς τη Γιουγκοσλαβία κινούνταν στο 1%, με το «εξαιρετικό» 1,8% να παρατηρείται το 1923⁵² (Πηγή: FO 371/ Ετήσιες Αναφορά για το 1922 [§103 (σ. 51)], 1923 [§148 (σ. 62-63)], 1924 [§264, 268 (σ. 50-51)], 1927 [§217 (σ. 51-52)]).

Ούτε και τα στοιχεία, ωστόσο, που έδιναν οι ίδιοι οι Γιουγκοσλάβοι για το εμπόριό τους με την Ελλάδα παρουσίαζαν διαφορετική εικόνα από εκείνα που προαναφέρθηκαν:

Εισαγωγές					
Ελλάδα			Μέγιστος προμηθευτής		
Έτος	Ποσό (δηνάρια)	%	Χώρα	Ποσό (δηνάρια)	%
1923	169.399.000	2,04			
1924	265.446.000	3,23	Ιταλία	1.687.588.000	20,5
1925	261.249.000	2,98	Ιταλία	1.644.110.000	18,7

Εξαγωγές					
Ελλάδα			Καλύτερος πελάτης		
Έτος	Ποσό (δηνάρια)	%	Χώρα	Ποσό (δηνάρια)	%
1923	462.334.000	5,74	Αυστρία	2.373.635.000	29,7
1924	676.169.000	7,09	Ιταλία	2.757.305.000	28,91
1926 ⁵³	Σύνολο Βαλκανικής 197.100.000	5,84	Αυστρία	688.500.000	20,4

Πηγή: Dertilis, *La zone franche*, 46-47, 54.

Ούτε, όμως, και η κίνηση στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, που θεωρητικά θα έπρεπε να πιέζεται από τον όγκο του θρυλούμενου και διαρκώς αυξανόμενου γιουγκοσλαβικού εμπορίου, φαινόταν να είναι αντάξια των πιέσεων που ασκούσαν οι ιθύνοντες του Βελιγραδίου προκειμένου να προστατεύσουν το διαμετακομιστικό τους εμπόριο: σε σύ-

⁵¹ 1921 (3,3%), 1922 (3,5%), 1923 (3,05%) και 1924 (2,85%).

⁵² 1924 (0,9%) και 1926 (1%).

⁵³ Τα στοιχεία αναφέρονται στους πρώτους 6 μήνες.

νολο 5.409.118 τόνων που έφτασαν στα ελληνικά λιμάνια το πρώτο εξάμηνο του 1928, στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης αντιστοιχούσαν 727.481 τόνοι (13%), τρίτο κατά σειρά, μετά τον Πειραιά με 2.864.029 τόνους (53%) και την Πάτρα με 921.510 τόνους (17%). Σε σύνολο 5.508.459 τόνων που έφυγαν από τα ελληνικά λιμάνια, στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης αντιστοιχούσαν 723.303 τόνοι (13%), και πάλι τρίτο κατά σειρά, μετά τον Πειραιά με 2.900.137 τόνους (53%) και την Πάτρα με 914.819 τόνους (16,6%).⁵⁴

Την καλύτερη απόδειξη, ωστόσο, της ελάχιστης σημασίας που είχε το λιμάνι της Θεσσαλονίκης για το γιουγκοσλαβικό εμπόριο την παρέχει το δελτίο κίνησης της ελληνικής ζώνης, στο οποίο αναφερόταν η συνολική ποσότητα των εμπορευμάτων που κινήθηκαν από και προς τη Γιουγκοσλαβία· η σύγκριση δε με τα στοιχεία που δίνουν οι ίδιοι οι Γιουγκοσλάβοι για το σύνολο των εισαγωγών-εξαγωγών τους για την ίδια χρονική περίοδο επαληθεύει την διατυπωθείσα εκτίμηση: το 1926, μόλις 103.684 τόνοι εμπορευμάτων προερχόμενων από τη Γιουγκοσλαβία πέρασαν μέσω Θεσσαλονίκης. Εάν υπολογιστεί δε ότι το σύνολο των γιουγκοσλαβικών εξαγωγών για το 1926 ήταν 4.884.718 τόνοι, τότε φαίνεται καθαρά ότι από τη Θεσσαλονίκη πέρασε το 2,122% των γιουγκοσλαβικών εξαγωγών.⁵⁵ Ωστόσο, ούτε και αυτή η ελάχιστη ποσότητα αντιπροσώπευε το σύνολο του εμπορίου transit της Γιουγκοσλαβίας, μιας και μόνο 35.907 τόνοι πέρασαν έτσι, με τους υπόλοιπους 56.598 να έχουν εισαχθεί στην Ελλάδα και οι 11.178 να έχουν αποθηκευτεί στην ελληνική ζώνη. Οι γιουγκοσλαβικές, λοιπόν, εξαγωγές transit μέσω Θεσσαλονίκης έφταναν μόλις το 0,7% (των 4.884.718 τόνων) για το 1926, χρονιά για την οποία ο *Moniteur Commercial* (όργανο των εμπορικών κύκλων της νότιας Σερβίας) διατεινόταν ότι το γιουγκοσλαβικό εμπόριο μέσω Θεσσαλονίκης είχε παρουσιάσει τα καλύτερα αποτελέσματα σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια και είχε τύχει της καλύτερης φροντίδας στην ελληνική ζώνη. Την ίδια εικόνα, άλλωστε, παρουσίαζαν και οι γιουγκοσλαβικές εισαγωγές transit μέσω Θεσσαλονίκης για το 1926 που έφταναν σε 16.143 τόνους επί συνόλω

⁵⁴ FO 371/13659 [C 1763/1763/19], Ετήσια Αναφορά για το 1928, §368 (σ. 64).

⁵⁵ Το ίδιο ανέφερε και ο Μιχαλακόπουλος, ότι δηλαδή το διαμετακομιστικό εμπόριο της Σερβίας δεν υπερέβαινε το 2,5% της όλης κίνησης της Θεσσαλονίκης. Ανδρέας Μιχαλακοπούλος, *Μικταί σελίδες* (Αθήνα, 1967), 657.

1.241.054 τόνων, μόλις το 1,3 %, όταν τα εμπορεύματα που έφταναν transit μέσω Τσεχοσλοβακίας το 1924 και 1925 αντιπροσώπευαν το 20% των γιουγκοσλαβικών εισαγωγών.⁵⁶

Ούτως εχόντων των πραγμάτων, καθίσταται φανερό ότι η ελληνική εξωτερική πολιτική έδωσε πολλά, επιτρέποντας τη μεγέθυνση των γιουγκοσλαβικών απαιτήσεων με τη δημιουργία σερβικού προγεφυρώματος στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, για να πάρει λίγα, όπως ήταν η υποστήριξη της Γιουγκοσλαβίας στο ζήτημα της Θράκης,⁵⁷ στάση που θα έπρεπε να αποτελεί μονόδρομο μάλλον παρά διαπραγματεύσιμο *quid pro quo* για την κυβέρνηση του Βελιγραδίου.

Στο σημείο αυτό, λοιπόν, θα παρουσιαστούν τα «αδύναμα» σημεία της εν λόγω συμφωνίας που, πέραν της αβλεψίας και της αφέλειας που χαρακτήριζαν τις παραχωρήσεις καθαυτές, επιτείνονταν από το σκοτεινό, αντιφατικό και εν πολλοίς αλληλοσυγκρουόμενο των διατάξεών της.⁵⁸ γιατί μια πετυχημένη συμφωνία δεν είναι μόνον αυτή που αποδίδει στον συντάξαντα ό,τι έθεσε ως στόχο, αλλά και δεν επιτρέπει στον αντισυμβαλλόμενο να διεκδικήσει ό,τι τυχόν δεν συμπεριελήφθη στο κείμενό της. Τούτου δοθέντος, θα μπορούσε να διατυπωθεί η άποψη ότι η σύμβαση της 14^{ης} Μαΐου 1923 υπήρξε κόλαφος για την ελληνική εξωτερική πολιτική και απαρχή δεινών που κορυφώθηκαν με τις παγκαλικές συμφωνίες της 17^{ης} Αυγούστου 1926.

Βασικά μειονεκτήματα της σύμβασης του 1923

Ως τέτοια αναφέρονται τα εξής: (α) η παραχώρηση λιμενικών αρμοδιοτήτων, (β) η εκχώρηση της διενέργειας του γενικού διαμετακομιστικού εμπορίου και (γ) η διαφαινόμενη παραχώρηση του δικαιώματος της ακτοπλοΐας στα γιουγκοσλαβικά πλοία.

Εάν, βέβαια, η στηλίτευση των αρνητικών σημείων της σύμβασης του 1923 από τον Λ. Ρούφο αποδιδόταν ίσως στη διάθεση του τελευταίου να διογκώσει σκόπιμα κάποιες ασάφειες, ώστε να δικαιολογήσει

⁵⁶ Dertilis, *La zone franche*, 48-49.

⁵⁷ Βλ. Miranda Paximadopoulou-Stavrinou, “L’attitude de la Serbie envers la Grèce, et la Question de la Thrace Occidentale á la conférence de Lausanne 1922-1923,” *Balkan Studies* 45 (1) (2004): 81-93.

⁵⁸ Αρχείο Ι. Πολίτη, «Εκθεσις Αργυρόπουλου προς εμέ», σ. 14.

τα τρωτά των συμφωνιών του 1926, που ο ίδιος κατήρτισε και υπέγραψε, δεν θα ήταν δυνατό να αποδοθούν παρόμοια ελατήρια στον πολέμο των παγκαλικών συμφωνιών Ι. Πολίτη, ούτε στην Επιτροπεία Ελεύθερης Ζώνης Θεσσαλονίκης η οποία, σε έγγραφό της προς τον υπουργό Εξωτερικών, το 1928, επισήμαινε τα ουσιωδέστερα μειονεκτήματα της συμφωνίας Αλεξανδρή–Νιπζιέ τόσο από καθαρά εμπορική όσο και από γενικότερη άποψη, ώστε να απαλειφθούν αυτά ενόψει της διαγραφόμενης τότε ελληνο-γιουγκοσλαβικής συμφωνίας.

(α) *ζήτημα λιμενάρχου*: Εξανιστάμενος ο Ρούφος για τη μομφή ότι αίφνης με τη συμφωνία του 1926 παραχώρησε στη Γιουγκοσλαβία το δικαίωμα ώστε «τα πλοία τα προορισμένα διά την (σερβικήν) ζώνην (με ολόκληρον φορτίον δι' αυτήν) μη θεωρώσι τα έγγραφα αυτών εις ελληνικήν Αρχήν προ της αφίξεώς των εις Ελλάδα, ουδέ υπάγονται εις τας εν Θεσσαλονίκη ελληνικάς Αρχάς, αλλά μόνον εις τας σερβικάς Αρχάς της ζώνης»⁵⁹, στο απολογητικό του έγγραφο «περί ελληνο-σερβικών συμβάσεων» έσπευσε να την ανασκευάσει στηριζόμενος καθ' ολοκληρίαν στο κείμενο της συμφωνίας του 1923. Τόνιζε, λοιπόν, ότι με την τελευταία είχε παραχωρηθεί το επίμαχο δικαίωμα, μιας και με εκείνη δόθηκαν «εις τους Σέρβους υπαλλήλους δικαιώματα ευρυτάτης εκτάσεως όχι μόνον τελωνειακής αλλά και λιμενικής δικαιοδοσίας [η υπογράμμιση στο πρωτότυπο]». Έτσι, κατά το άρθρο 4 «Η διαταγή προσεγγίσεως των πλοίων και η επιτήρησις απασών των πράξεων φορτώσεως και εκφορτώσεως, εν γένει δε άπασα η υπηρεσία η διεξαγομένη υπό λιμενάρχου, θα εκτελήται παρ' υπαλλήλου υπηκόου Σέρβου, υποκειμένου εις τον έλεγχον του λιμενάρχου Θεσσαλονίκης». Κατά το άρθρον 8 δε του προσαρτημένου στη σύμβαση πρωτοκόλλου Γ «τα φορτωμένα ατμόπλοια τα φθάνοντα εκ του εξωτερικού εις την ελευθέραν σερβικήν ζώνην δύνανται να πλησιάζωσιν εις τον λιμένα της εν λόγω ζώνης και να εκφορτώσουσι τα εμπορεύματα άνευ προηγουμένης ειδοποιήσεως ούτε ελέγχου ή εποπτείας των ελληνικών Αρχών του λιμένος, τελωνειακών ή άλλων [η υπογράμμιση στο πρωτότυπο]. Επιπλέον, κατά το άρθρο 9 του ίδιου πρωτοκόλλου «οι πλοίαρχοι των διά την ελευθέραν σερβικήν ζώνην προοριζομένων πλοίων δύνανται να διατάσ-

⁵⁹ Αρχείο Ι. Πολίτη, 9391, «Εκθεσις Τσαμαδού», Δενδραμής προς Ρούφο, 9 Αυγούστου 1926, σ. 3.

σώσει την εκφόρτωση των εμπορευμάτων άνευ οιασδήποτε παρεμβάσεως των ελληνικών Αρχών, επί απλή κοινοποιήσει εις αυτάς δηλωτικού εμφανίντος μόνον τον αριθμόν και την φύσιν των εμπορευμάτων [η υπογράμμιση στο πρωτότυπο].

Σημείωνε, μάλιστα εν κατακλείδι, ότι «τόση ήτο η αντίληψις του διεξαγάγοντος τας διαπραγματεύσεις υπουργού κ. Αλεξανδρή περί της ευρύτητος των παρεχομένων δικαιωμάτων, ώστε εν των υπ. αριθ. 3930 της 30^{ης} Απριλίου 1923 τηλεγραφήματί του ομιλεί περί Σέρβου Λιμενάρχου⁶⁰ [η υπογράμμιση στο πρωτότυπο].⁶¹

Επιβεβαιωτικό της θέσης Ρούφου αποτελεί το μνημόνιο του Ι. Πολίτη προς τον Υπουργό Εξωτερικών στην υπηρεσιακή κυβέρνηση Κονδύλη (23 Αυγούστου-7 Νοεμβρίου 1926) στο οποίο αναφανδόν δηλώνεται από τον συντάκτη του ότι διαφωνούσε απολύτως με την έκθεση (Μιχαήλ) Τσαμαδού⁶² (Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Εξωτερικών, ο οποίος παραιτήθηκε λίγες ημέρες μετά την κατάθεσή της – 12 Αυγούστου 1926), «καθόσον το εν λόγω ζήτημα είχε ήδη σαφέστατα και κατά τρόπον μη επιδεχόμενον αντίθετον ερμηνείαν καθορισθή υπό της πρώτης παραγράφου του άρθρου 4 της συμβάσεως του 1923».⁶³

Ούτε, όμως, και η Επιτροπεία αφίστατο ποσώς της θέσης Ρούφου επισημαίνοντας ότι «η μεταβίβαση⁶⁴ των καθηκόντων του Έλληνος λιμενάρχου, ην ουσιαστικώς συνεπάγεται το άρθρο 4, δέον παντί τρόπω

⁶⁰ Η αναφορά σε «Σέρβο Λιμενάρχη» φαίνεται να δικαιολογείται από το γεγονός ότι μόλις μία ημέρα πριν η γιουγκοσλαβική πλευρά γνωστοποίησε στον Έλληνα πρεσβευτή στο Βελιγράδι μία ακόμη απαίτησή της: την τοποθέτηση δικού της λιμενάρχη στην ένσταση δε του Μαυρουδή, που πρότεινε να δοθεί άλλος τίτλος στον αρμόδιο Γιουγκοσλάβο υπάλληλο, η γιουγκοσλαβική πλευρά απάντησε αρνητικά ισχυρίζομενη ότι η ύπαρξη λιμενάρχη ήταν απαραίτητη για την ταξινόμηση των φορτίων. Κούλας, Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις, 26.

⁶¹ Αρχείο Λ. Κανακάρη Ρούφου, «Αι ελληνο-σερβικαί συμβάσεις και η συνθήκη συνεννοήσεως και φιλίας», σ. 3.

⁶² Αρχείο Ι. Πολίτη, «Έκθεσις Τσαμαδού».

⁶³ Αρχείο Ι. Πολίτη [αριθ. εισαγωγής 228, φ. 14], «Μνημόνιο Πολίτη προς Περικλή Αργυρόπουλο (δίχως λοιπά στοιχεία), σ. 8.

⁶⁴ Πρβλ. με ό,τι αναφέρεται από τον F.A Vali (*Servitudes of International Law: A Study of Rights in Foreign Territory*, London: P. S. King & Son, 1933, 129-132) περί των εμφανώς περιορισμένων δυνατοτήτων άσκησης ελέγχου των ελληνικών λιμενικών Αρχών, όπως αναφέρεται στον Σιούσιουρα, *Ελλάδα-Γιουγκοσλαβία-ΠΓΔΜ*, 49.

να επιδιωχθή κατά την συζήτησιν η διαγραφή αυτής ως θίγουσα καταφώρως τα εθνικά κυριαρχικά δικαιώματα». Τόνιζε δε, προσπαθώντας να προλάβει επανάληψη του λάθους, ότι «το δικαίωμα του ελέγχου, όπερ αναγνωρίζεται εις τον Έλληνα λιμενάρχην, θα δυσχεράνη, μάλλον, την κατάστασιν, εάν η ανωτέρω διάταξις (του άρθρου 4) εφαρμοσθή ως έχει, λόγω των προστριβών ας θα προκαλή κατά την εφαρμογήν».⁶⁵

(β) *διαμετακομιστικό εμπόριο*: Η ασάφεια και η αντιφατικότητα της σύμβασης Αλεξανδρή- Νιπčić έδωσε τη δυνατότητα στη γιουγκοσλαβική πλευρά να ισχυρίζεται πως της είχε παραχωρηθεί το δικαίωμα του γενικού διαμετακομιστικού εμπορίου διά της σερβικής ζώνης.⁶⁶ Βεβαίως, τόσο οι Θεσσαλονικείς όσο και οι ελληνικές υπηρεσίες, δεν έπαυσαν επιμόνως να προσπαθούν ώστε να υπάρξει «στενή» ερμηνεία των άρθρων της σύμβασης. Για τούτο, άλλωστε, η Επιτροπεία δήλωνε ότι ήταν της γνώμης πως «εκ της συμβάσεως ταύτης ουδέν δικαίωμα προκύπτει διά την υπό της Γιουγκοσλαβίας χρησιμοποίησιν της σερβικής ζώνης προς διαμετακόμισιν εμπορευμάτων ξένων κρατών, ούτε διά την πώλησιν εκ της εν λόγω ζώνης σερβικών προϊόντων εις το εσωτερικόν της Ελλάδος». Ήταν υποχρεωτικό, εξάλλου, να διατηρεί αυτή την άποψη, εφόσον «πάσα τοιαύτη παραχώρησις είναι προωρισμένη ασφαλώς να πλήξη καιριώτατα τα συμφέροντα του εμπορικού κόσμου όχι μόνον της Θεσσαλονίκης, αλλά και απάντων των λοιπών εμπορικών κέντρων της Ελλάδος επ' ωφελεία του σερβικού εμπορίου».⁶⁷ στις καταστρεπτικές συνέπειες, άλλωστε, μιας τέτοιας παραχώρησης συμφωνούσε και ο Ν. Πολίτης.⁶⁸

⁶⁵ ΑΥΕ, 1928, 15.2, 10959/29, Η Επιτροπεία Ελευθέρας Ζώνης Θεσσαλονίκης προς τον υπουργό Εξωτερικών, Θεσσαλονίκη, 1 Οκτωβρίου 1928, σ. 3.

⁶⁶ Και ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε την αυτή άποψη. Έγραφε, λοιπόν, «Είνε αληθές ότι και η Σύμβασις του 1923 περιέχει ατυχή διάταξιν επί της οποίας η Σερβία στηρίζεται διά να υποστηρίξη ότι της έχει ήδη παραχωρηθή το δικαίωμα να σύρη εις τον ιδικόν της λιμένα και το διαμετακομιστικόν εμπόριον ξένων χωρών». Αρχείο Βενιζέλου [αριθ. εισαγωγής 173, φ. 273], Βενιζέλος προς τους ηγέτες των επιτυχόντων (βενιζελογενών) δημοκρατικών κομμάτων στις εκλογές του Νοεμβρίου, Παρίσι, 14 Νοεμβρίου 1926· Κούλας, Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις, 31.

⁶⁷ ΑΥΕ, 1928, Η Επιτροπεία Ελευθέρας Ζώνης, σ. 2.

⁶⁸ Ο Ν. Πολίτης, στο έγγραφό του με τίτλο «Κριτική εξέταση των Ελληνο-γιουγκοσλαβικών Συμφωνιών της 17^{ης} Αυγούστου 1926» με το οποίο γνωμοδοτούσε στο ερώτημα που του είχε υποβληθεί από τον Μιχαλακόπουλο, υπουργό Εξωτερικών στην

Επιπλέον, στο μνημόνιό του προς τον Περικλή Αργυρόπουλο⁶⁹ ο Ι. Πολίτης ομολογούσε ότι εξακολουθούσε να παραμένει με την εντύπωση, την οποία είχε ήδη από το 1923, πως είχε πράγματι παραχωρηθεί στη γιουγκοσλαβική πλευρά το δικαίωμα του διαμετακομιστικού εμπορίου – όπως, άλλωστε, υποστήριζε και ο Ρούφος και ο Ν. Πολίτης.⁷⁰ Τεκμηριώνει δε την άποψή του σημειώνοντας ότι η δυσμενής, για την ελληνική πλευρά, ερμηνεία δεν εξαγόταν τόσο από τα αναφερόμενα στην έκθεση Ρούφου άρθρ. 5 §1 και άρθρ. 8 της σύμβασης του 1923 ούτε από το αρθρ. 1 της σύμβασης της Βαρκελώνης της 21^{ης} Απριλίου 1921,⁷¹ όσο από 2 άλλα άρθρα της σύμβασης, δηλαδή του άρθρ. 8 §3 και άρθρ. 9 §1.

Πράγματι, η διατύπωση του άρθρ. 5 §1 της σύμβασης («παν εμπόρευμα εξαποστελλόμενο από του μεθοριακού σταθμού προς την ελευθέραν σερβικήν ζώνην και τανάπαλιν θα θεωρείται από ελληνικής απόψεως ως εμπόρευμα υπό διαμετακόμισιν»), σε συνδυασμό με το πρώτο άρθρο της σύμβασης της Βαρκελώνης,⁷² φαινόταν πως παρείχε την ευ-

κυβέρνηση Ζαΐμη, ως προς τη νομιμότητα και ωφέλεια των εν λόγω συμφωνιών, αποφαινόνται: «Η Σερβία περιέκλειε στα εδάφη της μια εκτεταμένη εδαφική περιοχή οκτώ φορές πιο μεγάλη από το ελληνικό έδαφος που εκτεινόταν από τη Θεσσαλονίκη στη Γευγελή. Επομένως, η Σερβία, θα μπορούσε να επιβάλει χαμηλότερους φόρους στη διατίμηση των εμπορευμάτων και με τον τρόπο αυτό να επιτρέψει στο διεθνές εμπόριο να προτιμήσει την ελεύθερη σερβική ζώνη της Θεσσαλονίκης και συνεπώς όλες τις υπηρεσίες που εξαρτιόταν από αυτή. Κατά συνέπεια, όλες οι παρόμοιες ελληνικές υπηρεσίες της Θεσσαλονίκης θα ήταν καταδικασμένες σε ‘μαρασμό’». Αρετή Τούντα-Φεργάδη, «Συμβολή στη μελέτη των ελληνοσερβικών σχέσεων της περιόδου 1923-1929: αποσπασματική παρουσίαση ενός κειμένου του Νικολάου Πολίτη σχετικού με τις Παγκαλικές Συμφωνίες του 1926», *Δίκαιο και Πολιτική* 16 (1989): 218

⁶⁹ Υπουργός Εξωτερικών στην υπηρεσιακή κυβέρνηση Κονδύλη, 23 Αυγούστου-7 Νοεμβρίου 1926.

⁷⁰ Τούντα-Φεργάδη, *Συμβολή στη μελέτη των ελληνοσερβικών σχέσεων*, 219.

⁷¹ Κυρώθηκε από την ελληνική κυβέρνηση την 15^η Δεκεμβρίου 1923 με τον νόμο 3418 και η ισχύς της αναγνωρίστηκε με το άρθρ. 3 §1 του Πρωτοκόλλου Α΄ της σύμβασης του 1923.

⁷² «Θεωρούνται ως εν διαμετακομίσει διά μέσου των εδαφών των υπαγομένων υπό την κυριαρχίαν ή την εξουσίαν ενός οιοδήποτε των συμβαλλομένων κρατών, τα πρόσωπα, αποσκευαί, εμπορεύματα καθώς και σκεύη, πλοία, οχήματα, φορτάμαξαι ή άλλα μέσα μεταφοράς των οποίων η διαδρομή διά των ειρημένων εδαφών συντελούμενη μετά ή άνευ διαρρήξεως του φορτίου, μετά ή άνευ αλλαγής του τρόπου μεταφοράς, είναι μέρος της ολικής διαδρομής αρχομένης και μελλούσης να παραταθή εκτός

χέρεια στη γιουγκοσλαβική πλευρά να διεκδικήσει το δικαίωμα διενέργειας διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου μέσω της σερβικής ζώνης. Ο γιουγκοσλαβικός ισχυρισμός, ωστόσο, στηριγμένος επί των συγκεκριμένων άρθρων, αποδεικνύεται ασθενής, εφόσον με το άρθρ. 3 §1 του Πρωτοκόλλου Α΄ της σύμβασης δεν αναλαμβάνεται η υποχρέωση να εφαρμοστεί εκείνη της Βαρκελώνης σε κάθε ζήτημα σχετικό με τη λειτουργία της σερβικής ζώνης, αλλά απλώς να χρησιμεύσει ως υποχρεωτική βάση (σε συνδυασμό με τις συμβάσεις της Βέρνης του 1890 και της Στρέζας του 1921) για το σιδηροδρομικό διαμετακομιστικό εμπόριο και τις συγκοινωνίες μεταξύ των δύο κρατών, όπως επίσης και για τις μεταγενέστερες μεταξύ αυτών και των διοικήσεων των σιδηροδρόμων τους συμφωνίες. Συνεπώς, δίχως ρητή εκ μέρους της Ελλάδας ανάληψη υποχρέωσης, η σύμβαση της Βαρκελώνης, ακόμη και παρά την κύρωσή της από την ελληνική κυβέρνηση, δεν ήταν δυνατό να εφαρμοστεί στην περίπτωση της σερβικής ζώνης, μιας και η σύμβαση αυτή, και συγκεκριμένα η ερμηνεία που δινόταν στον όρο «διαμετακόμιση» με το πρώτο άρθρο της, αφορούσε προφανώς διαμετακομιστικό εμπόριο διεξαγόμενο μέσω εδάφους ή ζώνης του κυρίαρχου κράτους και όχι μέσω ελεύθερης ζώνης που παραχωρήθηκε σε ξένο κράτος.⁷³ Ούτως εχόντων των πραγμάτων, η διατύπωση του άρθρου 3 §1 του Πρωτοκόλλου Α΄ της σύμβασης του 1923 θα επέτρεπε την ερμηνεία ότι απέβλεπε στην τελωνειακή απλώς αυτονομία της σερβικής ζώνης έναντι των ελληνικών Αρχών και όχι στον καθορισμό των εμπορευμάτων των οποίων η διαμετακόμιση θα επιτρεπόταν μέσω αυτής. Με άλλα λόγια, θα έπρεπε να θεωρηθεί, κατά το εν λόγω άρθρο 3, υπό διαμετακόμιση κάθε εμπόρευμα από όσα μόνο δικαιούνταν να διέλθουν από τη

των συνόρων του κράτους διά μέσου του εδάφους του οποίου διενεργείται η διαμετακόμιση». Αρχείο Ι. Πολίτη, «Έκθεσις Αργυρόπουλου προς εμέ», σ. 15.

⁷³ Στην περίπτωση αυτή, και σύμφωνα με την προηγηθείσα ανάλυση περί σχετικής ισχύος της σύμβασης της Βαρκελώνης στην περίπτωση της σερβικής ζώνης, αποδεικνύεται ότι ο Ρούφος βιάστηκε να θεωρήσει ότι «η ερμηνεία του όρου διαμετακόμιση εις τα αφορώντα την ελευθέραν σερβικήν ζώνην είναι ακριβώς η διδομένη εν τη συμβάσει της Βαρκελώνης». Αρχείο Α. Κανακάρη Ρούφου, «Αι ελληνο-σερβικά συμβάσεις και η συνθήκη συνεννοήσεως και φιλίας», σ. 4.

σερβική ζώνη, η οποία δημιουργήθηκε για την εξυπηρέτηση του σερβικού εμπορίου και συνεπώς όχι του μη σερβικού, δηλαδή του έμμεσου διαμετακομιστικού.⁷⁴

Το ίδιο ασθενής αποδείχτηκε η γιουγκοσλαβική διεκδίκηση βασιζόμενη στο άρθρ. 8 της σύμβασης του 1923 κατά το οποίο «το βασίλειον των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων θέλει απολαύη όλων των εις οιαδήποτε άλλην δύναμιν παραχωρουμένων προνομίων ως και των πλεονεκτημάτων άτινα δυνατόν να προκύψωσιν εκ της δημιουργίας ελευθέρας ζώνης εν Θεσσαλονίκη». Το επικληθέν επιχείρημα δεν ήταν σοβαρό για τους δύο αμέσως ακολουθούντες λόγους που προέκυπταν από το γεγονός ότι η ελληνική ζώνη δεν προοριζόταν να χρησιμοποιηθεί μόνο για το σερβικό εμπόριο, αλλά γενικά για το διαμετακομιστικό εμπόριο όλων των ενδιαφερομένων κρατών· ειδικότερα: (α) η Ελλάδα διά του εν λόγω άρθρου υποχρεούνταν απλώς να παράσχει στα σερβικά προϊόντα εντός της ζώνης της κάθε προνόμιο που ενδεχομένως θα παρείχε στα προϊόντα οποιουδήποτε άλλου κράτους και (β) προϊόντα του διαμετακομιστικού εμπορίου όλων των ενδιαφερομένων κρατών και συγκεκριμένα προϊόντα ουγγρικής ή τσεχοσλοβακικής προέλευσης που κατέφθαναν στη Θεσσαλονίκη μέσω Σερβίας δεν αποτελούσαν έμμεσο σερβικό εμπόριο, αλλά απλώς άμεσο ουγγρικό ή τσεχοσλοβακικό.

Η ελληνική θέση περί του γενικού διαμετακομιστικού εμπορίου της Σερβίας, όμως, δυσχεράνθηκε αρκούντως λόγω των διατάξεων της τρίτης παραγράφου του άρθρου 8 κατά το οποίο «η κυβέρνησις του βασιλείου των Σέρβων-Κροατών και Σλοβένων υποχρεούται να παραχωρήση εις τα εκ της ελευθέρας ζώνης Θεσσαλονίκης προερχόμενα εμπορεύματα τας αυτάς ευκολίας και ασυδοσίας αίτινες ήθελον παραχωρηθή εις τας εκ της ελευθέρας σερβικής ζώνης προελεύσεις οιοσδήποτε και αν είναι ο προορισμός αυτών» και της πρώτης παραγράφου του άρθρου 9, κατά το οποίο «αι συμβαλλόμεναι κυβερνήσεις αναλαμβάνουσι προσέτι την υποχρέωσιν ουδέ παρακωλύσωσι ποσώς την διαμετακόμισιν των εμπορευμάτων υποχρεούνται ίδια όπως θέτωσιν εν απολύτω ίση μοίρα τα διά των εδαφών αυτών εν διαμετακομίσει διερχόμενα εμπορεύματα, είτε ταύτα διευθύνονται εις την ελευθέραν σερβικήν ζώνην είτε εις την ελευθέραν ελληνικήν ζώνην».

⁷⁴ Αρχείο Ι. Πολίτη, «Εκθεσις Αργυρόπουλου προς εμέ», σ. 16.

Δεν θα χρειαζόταν, ασφαλώς, ιδιαίτερη οξύνοια για να γίνει αντιληπτό το μοιραίο της ασαφούς διατύπωσης στη σύμβαση του 1923, σε αντίθεση με ό,τι είχε ρητά προβλεφθεί στο άρθρ. 1 §1 εκείνης του 1914 («Η ελληνική κυβέρνηση αποδίδει ένα χώρο στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, για μια περίοδο πενήντα (50) ετών, για την άμεση διαμετακόμιση εμπορευμάτων με προέλευση και προορισμό σερβικό»). Γίνεται, επίσης, εναργές πόσο «πριμοδοτήθηκε» η γιουγκοσλαβική διεκδίκηση από το γεγονός ότι η εν λόγω σκοτεινή και ασαφής διατύπωση αποδυνάμωσε την ελληνική πλευρά, που είχε να παρουσιάσει δύο εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις ως προς το τι παραχωρούσε (ή μη) το επίμαχο άρθρο.

(γ) *ακτοπλοΐα*: Στη σύμβαση του 1923 δεν υπήρξε καθόλου σαφής πρόβλεψη, όπως του άρθρου 7⁷⁵ σε εκείνη του 1914 με το οποίο αποκλείστηκε ρητά το δικαίωμα της ακτοπλοΐας. Με το άρθρο 101, βέβαια, της συμφωνίας του 1926, ο Ρούφος έφτασε να παραχωρήσει καθαρά το δικαίωμα της ακτοπλοΐας στη γιουγκοσλαβική πλευρά.⁷⁶ Ασφαλώς και ήταν υπερβολική η απόφασή του εκείνη, αλλά το γεγονός και μόνον ότι η συμφωνία Αλεξανδρή-Νινčić έδωσε τη δυνατότητα να διεκδικούν και αυτή την παραχώρηση οι ιθύνοντες του Βελιγραδίου,⁷⁷ ήταν σίγουρα ενδεικτική, αν όχι αποδεικτική, του διαπραχθέντος ήδη ολισθήματος. Ως προς τη σημασία του τελευταίου, μάλιστα, ο Ρούφος σημείωνε πως αν και «ματαιώς επί πολύ επάλαισε» εναντίον της γιουγκο-

⁷⁵ «Τα πλοία που πραγματοποιούν τη σερβική διαμετακόμιση θα απολαύουν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης όλα τα δικαιώματα και τα προνόμια του μάλλον ευνοούμενου κράτους. Στα άλλα λιμάνια του βασιλείου, θα υπόκεινται ασφαλώς στις διατάξεις των ναυτικών συνθηκών που έχει υπογράψει έως τώρα η Ελλάδα. Αυτό το προνόμιο χορηγείται μόνο στα πλοία που πραγματοποιούν μεταφορά εμπορευμάτων σερβικής προέλευσης ή εκείνων προορίζονται για εισαγωγή στη Σερβία».

⁷⁶ «Αι μεταφοραί των εμπορευμάτων αι εκτελούμεναι αποκλειστικώς υπό των ατμόπλοιων ή φερόντων την σερβο-κροατο-σλοβενικήν σημαίαν μεταξύ της ελευθέρως σερβικής ζώνης και των ελληνικών λιμένων και αντιστρόφως δεν θα θεωρούνται ως ακτοπλοΐα δεδομένου ότι η ελευθέρα σερβική ζώνη εν Θεσσαλονίκη είναι το σερβο-κροατο-σλοβενικόν τελωνειακόν έδαφος κατά την διάρκειαν της υπογραφείσης την 10^{ην} Μαΐου 1923 συμβάσεως του Βελιγραδίου».

⁷⁷ Στις 15 Μαΐου 1925, λοιπόν, η σερβική αντιπροσωπεία ζήτησε τα πλοία που θα κατέπλεαν στη σερβική ζώνη να έχουν τη δυνατότητα να καταπλέουν και σε άλλα ελληνικά λιμάνια, χωρίς αυτό να θεωρείται παραβίαση των κανόνων ακτοπλοΐας. Κούλας, Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις, 111.

σλαβικής αυτής διεκδίκησης, δεν κατέστη δυνατό να την αντιμετωπίσει, μιας και, σύμφωνα με την άποψή του, απέρρευε από τη ρητή αναγνώριση της ζώνης ως σερβικού τελωνειακού εδάφους και από το γεγονός ότι στη σύμβαση του 1923 δεν περιελήφθη η φράση που υπήρχε σε εκείνη του 1914 περί ρητής απαγόρευσης της ακτοπλοΐας.⁷⁸

Μικρότερης εμβέλειας προβλήματα, ουσιαστικά όμως για την εύρυθμη λειτουργία της ελληνικής ζώνης και του ελληνικού εμπορίου γενικά, αποτελούσαν οι ήσσονος σημασίας ατέλειες της εν λόγω σύμβασης που ακολουθούν.

Μικρότερης σημασίας ατέλειες της σύμβασης του 1923

Ως τέτοιες αναφέρονται οι εξής: (α) η ίδρυση σερβικού τελωνείου, (β) η διαχείριση των προϊόντων εντός ζώνης, (γ) η σύσταση του προσωπικού της σερβικής ζώνης αποκλειστικά από υπηκόους του τριαδικού βασιλείου, (δ) η παρασχεθείσα ατέλεια στα εδώδιμα προϊόντα που προορίζονταν για το προσωπικό της σερβικής ζώνης, (ε) η απευθείας επικοινωνία, μέσω τηλεφώνου και τηλεγράφου, της εν λόγω ζώνης με το μητροπολιτικό της έδαφος και (στ) η ασάφεια ως προς τον καθορισμό ακόμη και στοιχειώδους κτηνιατρικού ελέγχου.

(α) *η ίδρυση σερβικού τελωνείου*: Με το άρθρο 1 §1 ρητά αναγνωριζόταν ότι ο χώρος της σερβικής ζώνης «θέλει διατεθή προς χρήσιν του βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων, τιθέμενος υπό την τελωνειακήν του διοίκησιν». Με το άρθρο 2 επικυρώνονταν τα παραπάνω, εφόσον γινόταν αποδεκτό ότι (αν και) «Η ζώνη αυτή αποτελεί αναπόσπαστον μέρος του ελληνικού εδάφους [...] καθ' ο όμως θεωρούμενη ως σερβική τελωνειακή περιοχή, θέλει διοικείσθαι παρά των τελωνειακών Αρχών του βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων».

Όπως επισημαινόταν στο έγγραφο της Επιτροπείας, αποτελούσε πρόβλημα ότι δεν διαφαινόταν σαφώς από τα προαναφερθέντα άρθρα εάν αποσκοπούσαν η ίδρυση σερβικού τελωνείου, που θα προοριζόταν να ενεργεί πραγματικούς εκτελωνισμούς των εμπορευμάτων που βρίσκονταν υπό διαμετακόμιση ή μόνον η σύσταση τελωνειακής υπηρε-

⁷⁸ Αρχείο Λ. Κανακάρη Ρούφου, «Αι ελληνο-σερβικαί συμβάσεις και η συνθήκη συνεννοήσεως και φιλίας», σ. 13.

σίας για την εκτέλεση των συναφών προς τη διαμετακόμιση στοιχειωδών διατυπώσεων – δεν άργησε, βεβαίως, να γίνει σαφές ότι η πρόθεση της γιουγκοσλαβικής κυβέρνησης ταυτιζόταν με την πρώτη επιλογή.

Συνεχίζοντας δε, η Επιτροπεία καθιστούσε σαφές ότι η ίδρυση τελωνείου στη σερβική ζώνη δεν θα έπρεπε με κανένα τρόπο να επιτραπεί τόσο διότι η ύπαρξη ξένης επίσημης κρατικής Αρχής επί ελληνικού εδάφους αποτελούσε γεγονός που έθιγε την έννοια της εθνικής κυριαρχίας όσο και διότι με την παραχώρηση αυτή θα τίθετο το ελληνικό διαμετακομιστικό εμπόριο με τη Γιουγκοσλαβία σε καταφανώς μειονεκτική θέση.⁷⁹

(β) η διαχείριση των προϊόντων στη σερβική ζώνη: Στο άρθρο 5 §2 με περισσή ασάφεια διατυπωνόταν ότι «εις τον αυτόν κανόνα (απαλλαγής, δηλαδή, από «οποιοδήποτε είδος φορολογίας υπό οιαδήποτε ονομασίαν ή μορφήν εκ μέρους του ελληνικού κράτους ή του Δήμου Θεσσαλονίκης») θα υπάγονται τα εμπορεύματα εφ' ων θα ενεργήται διαχειρισμός (manipulation) εν τη ζώνη». Δεν διέφευγε, ασφαλώς, της προσοχής πως ήταν σπουδαιότατης σημασίας το ζήτημα του καθορισμού των όρων manipulation και manipulé διότι, εφόσον οι λέξεις αυτές ήταν ταυτόσημες τόσο με την έννοια της διαχείρισης όσο και της κατεργασίας, ήταν πολύ πιθανό να προέκυπτε ξαφνικά ζήτημα δημιουργίας βιομηχανικών μονάδων στη σερβική ζώνη που θα κατεργάζονταν τα προϊόντα που θα έφταναν εκεί, απαλλαγμένες επιπλέον από κάθε φορολογία, πράγμα απαράδεκτο από κάθε πλευρά· ή όπως σημείωνε ο Ι. Πολίτης «μη συντείνωμεν λεληθότως εις την εν Θεσσαλονίκη δημιουργίαν σερβικών βιομηχανικών επιχειρήσεων».⁸⁰

(γ) το προσωπικό της σερβικής ζώνης: Η πρώτη παράγραφος του άρθρου 4 που προέβλεπε πως «άπαντες οι υπάλληλοι και εργάται της ζώνης θα διορίζονται υπό της κυβερνήσεως του βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων» προκάλεσε εύλογες ανησυχίες στον εμπορικό κόσμο της Θεσσαλονίκης που είδε να χάνονται θέσεις εργασίας για τους εργαζόμενους της πόλης. Γι' αυτό, άλλωστε, η Επιτροπεία, στις παρατηρήσεις της προς τον Υπουργό Εξωτερικών, εξέφραζε με σαφήνεια τους φόβους της για την εν λόγω διάταξη, σημειώνοντας τα εξής: «Φρονούμεν ότι το εργατικόν προσωπικόν δέον ν' αποτελείται

⁷⁹ ΑΥΕ, 1928, Η Επιτροπεία Ελευθέρας Ζώνης, σ. 2.

⁸⁰ Αρχείο Ι. Πολίτη, «Μνημόνιο Πολίτη προς Αργυρόπουλο, σ. 8.

απαραιτήτως εξ υπηκόων Ελλήνων, καθόσον διά της συμβάσεως του 1923 το ελληνικόν κράτος παρεχώρησε μεν εις την σερβικήν ζώνην ευκολίας εμπορικής, ουχί όμως και το δικαίωμα να καταστή αυτή κέντρον εργασίας διά τους υπηκόους του σερβικού κράτους εις βάρος της εθνικής εργασίας».⁸¹

(δ) η ατέλεια για τα εδωδιμα προϊόντα του προσωπικού της σερβικής ζώνης: Η επίμαχη πρόβλεψη της δεύτερης παραγράφου του άρθρου 5 έθιγε άμεσα τόσο την ελληνική ζώνη, μιας και η αντίστοιχη σερβική γινόταν έτσι ανταγωνιστικότερη λόγω μικρότερους κόστους λειτουργίας, μισθωτής εργασίας και συντήρησης, όσο και την εθνική οικονομία από διαφυγόντα έσοδα λόγω μη φορολόγησης. Και στην περίπτωση αυτή η Επιτροπεία έλεγε τα πράγματα με το όνομά τους: «Όσον αφορά την παρεχομένην διά του αυτού άρθρου ατέλειαν των εδωδίων, των προοριζομένων διά το προσωπικόν της σερβικής ζώνης, φρονούμεν ότι τούτο αποτελεί έμμεσον τρόπον επιτεύξεως εν αυτή πολύ χαμηλοτέρων ημερομισθίων εις βάρος της ελληνικής ζώνης. Εκτός τούτου, το ελληνικόν κράτος θα υφίστατο τεραστίαν ζημίαν εκ της απωλείας του εισαγωγικού δασμού των χορηγούμενων εις το εργατικόν προσωπικόν της σερβικής ζώνης τροφίμων».⁸²

(ε) η απευθείας τηλεφωνική και τηλεγραφική επικοινωνία της σερβικής ζώνης με το μητροπολιτικό της έδαφος: Η ίδρυση τηλεγραφικού και τηλεφωνικού γραφείου εκ μέρους της κυβέρνησης του Βελιγραδίου στη σερβική ζώνη (όπως προβλεπόταν στο άρθρο 1 του πρωτοκόλλου Α2), το οποίο θα τελούσε σε άμεση σχέση μόνο με το τριαδικό βασίλειο (§2), ήταν προφανές ότι θα δημιουργούσε μια επιλεκτική ροή (εμπορικών) πληροφοριών που δεν θα άφηναν ανεπηρέαστους και τους Έλληνες εμπόρους. Γι' αυτό και η Επιτροπεία τόνιζε ότι «η χρήσις εκ μέρους της σερβικής ζώνης ιδίου τηλεφώνου και τηλεγράφου προς απ' ευθείας επικοινωνίαν αυτής μετά του εδάφους του βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων, θα θέσει εις μειονεκτικήν μοίραν την ημετέραν ζώνην ως προς τας πληροφορίας τας ενδιαφερούσας και τους Έλληνας εμπόρους αίτινες θα εγίνοντο γνωσταί μόνον εις τους μετά της σερβικής ζώνης συναλλασσομένους».⁸³

⁸¹ ΑΥΕ, 1928, Η Επιτροπεία Ελευθέρας Ζώνης, σ. 3.

⁸² Αυτ., σ. 3-4.

⁸³ Αυτ., σ. 4.

(στ) *ελλιπής κτηνιατρικός έλεγχος*: Στο άρθρο 1 του πρωτοκόλλου Β, που αφορούσε τη λειτουργία της κτηνιατρικής υπηρεσίας στη σερβική ζώνη, δεν προβλεπόταν η διενέργεια έστω και στοιχειώδους κτηνιατρικού ελέγχου κατά την εισαγωγή των ζώων στο ελληνικό έδαφος, ούτε και κατά την εξαγωγή τους από τη ζώνη προς την πόλη της Θεσσαλονίκης⁸⁴, σε αντίθεση όχι μόνο με τα διεθνή αλλά και τα βαλκανικά πρότυπα. Για να καταστήσει, λοιπόν, επιβεβλημένη την ανάγκη κτηνιατρικού ελέγχου, η Επιτροπεία επικαλούνταν απόφαση του πιο πρόσφατου Παμβαλκανικού Κτηνιατρικού Συνεδρίου, που είχε λάβει χώρα στην Κωνσταντινούπολη, απόφαση μάλιστα που είχε γίνει δεκτή και από τον Γιουγκοσλάβο αντιπρόσωπο, και η οποία προέβλεπε ότι «εις τα σύνορα εκάστου κράτους θα ενεργείτο κτηνιατρικός έλεγχος απλούς μεν κατά το δυνατόν, αλλ' ικανός να προστατεύσει κάθε κράτος από την επιζωοτίαν».

Στο ίδιο πνεύμα μη διενέργειας κτηνιατρικού ελέγχου εντασσόταν και η μη ανάμιξη της ελληνικής πλευράς στη διαδικασία του καθαρισμού και απολύμανσης (όπως προέκυπτε από το άρθρο 6⁸⁵ του εν λόγω πρωτοκόλλου), γεγονός που στηλιτευόταν και για έναν ακόμη λόγο: φαινόταν σα να αναγνωριζόταν σιωπηλά ότι η διαδρομή Γευγελή-Θεσσαλονίκη γινόταν επί σερβικού εδάφους.⁸⁶

⁸⁴ Άρθρο 1: «Τα ζώα, τα πουλερικά, τα εκ των ζώων προϊόντα ως έχουν ή παρεσκευασμένα, το νωπόν και διατηρημένον κρέας, αποστελλόμενα σιδηροδρομικώς από του βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων εις την εν Θεσσαλονίκη ελευθέραν σερβικήν ζώνην, δεν υπόκεινται κατά την διέλευσιν της ελληνικής μεθορίου, εις ουδεμίαν κτηνιατρικήν επίσκεψιν από μέρους των ελληνικών κτηνιατρικών οργάνων, αλλά μεταφέρονται ανενοχλήτως εις την ζώνην.

Άρθρο 4: «Τα ζώα, τα πουλερικά, τα εκ των ζώων προϊόντα ως έχουν ή άλλα, το νωπόν κρέας ή διατηρημένον, τα προς εξαγωγήν εκ της ελευθέρως σερβικής ζώνης εις την πόλιν της Θεσσαλονίκης ή εις έτερον τι μέρος της Ελλάδος, οφείλουσι να ώσιν εφωδιασμένα διά κανονικών πιστοποιητικών υγείας ή να συνοδεύωνται είτε διά πρωτοτύπων πιστοποιητικών ή διά πιστοποιητικών εκδεδομένων υπό του αρμοδίου κτηνιάτρου της ελευθέρως σερβικής ζώνης».

⁸⁵ «Το καθάρισμα και η απολύμανση των σιδηροδρομικών οχημάτων και πλοίων δι' ων μετηνέχθησαν τα ζώα και το διατηρημένον κρέας υπόκεινται εις τον έλεγχον του κτηνιάτρου του βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων εν η περιπτώσει το καθάρισμα τούτο και η απολύμανσις ενεργούνται εν τη ελευθέρα σερβική ζώνη».

⁸⁶ ΑΥΕ, 1928, Η Επιτροπεία Ελευθέρως Ζώνης, σ. 5.

Συμπεράσματα

Ό,τι συνέβη με το ζήτημα της σερβικής ζώνης στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης αποδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο την αρχή που πρέπει να ακολουθείται στην εξωτερική πολιτική (και όχι μόνον), ότι δηλαδή δεν πρέπει να δίνεται τίποτε περισσότερο από το απολύτως απαραίτητο ακόμη και στον καλύτερο σύμμαχο, γιατί τίποτε δεν εγγυάται ότι ο τελευταίος θα είναι πάντα τέτοιος, ούτε ότι ο παραχωρών θα είναι πάντα σε θέση να ελέγξει ή να αντισταθεί στις επιθυμίες του πρώτου.

Αναφορικά, λοιπόν, με τη συμφωνία της 10^{ης} Μαΐου 1914 οι ευθύνες τής τότε ελληνικής κυβέρνησης ήταν μεγάλες. Ακόμα και αν δεν αντιλαμβανόταν πλήρως τη γοητεία⁸⁷ που ασκούσε στους βόρειους γείτονές της η Θεσσαλονίκη, όφειλε να είναι αρκούντως προσεκτική ώστε

⁸⁷ Δεν ήταν κρυφό πλέον ότι η Σερβία επιδίωκε την επέκταση προς τον νότο, τη Μακεδονία, και τη θάλασσα, το Αιγαίο, έστω κι αν είχε υποχρεωθεί να στρέψει τις φιλοδοξίες της προς τα εκεί από την Αυστροουγγαρία. Basil Gounaris, “‘A Mysterious Bond forged by History’: The Making of Greek-Serbian Traditional Friendship in 19th Century Greece,” *Balkan Studies* 45 (1) (2004): 14· Vladislav Sotirovic, *Serbia, Montenegro and the “Albanian Question,” 1878-1912* (Lap Lambert, 2015), 256-7· Misha Glenn, *The Balkans: nationalism, war, and the great powers, 1804-2012* (Toronto: Anansi, 2012), 148· Vemund Aarbakke, *Ethnic Rivalry and the Quest for Macedonia, 1870-1913* (Boulder, Colorado: East European Monographs; New York: Columbia University Press, 2003), 86· Iain Lauchlan, “The Serbian Struggle in Macedonia, 1890-1910,” *The South Slav Journal* 15(1-2) (1992): 65-89· Barbara Jelavich, *History of the Balkans* (vol. 2: Twentieth Century) (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 1983), 92· L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (New York: Rinehart, 1958), 450, 513· Wayne Vucinich, *Serbia between East and West: The Events of 1903-1908* (Stanford: Stanford University Press, 1954), 25· H. R. Wilkinson, *Maps and Politics. A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia* (Liverpool: Liverpool University Press, 1951), 94-95. Στο πλαίσιο, άλλωστε, αυτό και το καινοφανές αφήγημα του διπλωμάτη και ακαδημαϊκού Spiridon Gorčević, όπως αποτυπώθηκε στον εθνογραφικό του χάρτη το 1889, ότι το μεγαλύτερο μέρος των τριών βιλαετιών που αποτελούσαν την Οθωμανική Μακεδονία κατοικούσαν από Σέρβους. Ή η εμφάνιση περισσότερο «τολμηρών» εθνογραφικών ιδεών, όπως εκείνη που εκπορεύθηκε από το Γυμνάσιο του Βελιγραδίου και αποτυπώθηκε στον χάρτη του 1891, σύμφωνα με την οποία σερβική περιοχή έπρεπε να θεωρηθεί η μετέπειτα ελληνική Μακεδονία μέχρι και τη Σόφια! Wilkinson, *Maps and Politics*, 99, 102, 106-7· Lauchlan, “The Serbian Struggle in Macedonia,” 71 (σημ. 46). Δεν ήταν παράξενο, λοιπόν, που οι Σέρβοι, βασιζόμενοι σε αυτά τα εθνογραφικά «δεδομένα», απαίτησαν και άνοιξαν προξενικό γραφείο στη Θεσσαλονίκη το 1887, και το 1899 είχαν προξενικό γραφείο

να μην παραχωρήσει δικαιώματα σε τρίτη χώρα, καινοφανή ως τότε στη διεθνή κοινότητα. Ασφαλώς και έπρεπε να δεχτεί να διευκολύνει το σερβικό εμπόριο, παρέχοντάς του όλες τις δυνατές εγγυήσεις, αλλά αυτό θα έπρεπε να γίνει μέσα από την ελληνική ελεύθερη ζώνη, η ίδρυση της οποίας είχε αποφασιστεί αμέσως μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης.

Γιατί, τελικώς, αυτό που έγινε δεν είχε τίποτε να κάνει με το άρθρο 7 της συνθήκης συμμαχίας του 1913. Το ότι η Σερβία ζήτησε πλήρη διευκόλυνση του διαμετακομιστικού εμπορίου της, δεν θα έπρεπε απαραίτητα να σημαίνει για την Ελλάδα παραχώρηση προνομίων που δεν είχαν προηγούμενο στην Ευρώπη –συναντώνταν, όμως, στις χώρες-προτεκτοράτα που αναγνωρίζονταν ως σφαίρες πολιτικής και οικονομικής επιρροής των ισχυρών κρατών της τελευταίας⁸⁸ – και που έφτασε σχεδόν σε ακρωτηριασμό τμήματος του εδάφους της χώρας, όπου δημιουργήθηκε ένα είδος ξένου κράτους απομονωμένου μέσα στα όρια του ελληνικού. Η ελληνική πλευρά, δηλαδή, προχώρησε εκουσίως πολύ πιο μακριά από την υπόσχεσή της για διευκόλυνση του σερβικού εμπορίου. Έτσι, οι Σέρβοι, εκμεταλλευόμενοι το ελληνικό ολίστημα, βγήκαν απόλυτα κερδισμένοι από τη σύμβαση του 1914 θεμελιώνοντας επ' αυτής τις μετέπειτα αξιώσεις τους, τις οποίες έφτασαν να βασίσουν σε προφανώς αλαζονικές όσο και εχθρικές απόψεις σαν εκείνη τού επί χρόνια πρεσβευτή της Σερβίας, και κατόπιν του Τριαδικού Βασιλείου,

και στις Σέρρες. Vucinich, *Serbia between East and West*, 25, 28· Jelavich, *History of the Balkans*, 92· ο Νικόλαος Βλάχος, ο οποίος στηρίχτηκε στις ελληνικές προξενικές εκθέσεις, στο βιβλίο του *Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού ζητήματος, 1878-1908*, Αθήνα, 1935 έγραφε ότι «ο σερβικός προσηλυτισμός δεν περιοριζόταν στο βόρειο τμήμα της Μακεδονίας, αλλά εκτεινόταν προς νότο μέχρι τη Θεσσαλονίκη, τις Σέρρες και τη χερσόνησο της Χαλκιδικής», όπως αναφέρεται στον Aarbakke, *Ethnic Rivalry and the Quest for Macedonia*, 87-88· για την έντονη προπαγανδιστική δραστηριότητα στις Σέρρες, βλ. Ιωάννης Αθ. Μπάκας, «Σερβικές κινήσεις στην ανατολική Μακεδονία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και η αντιμετώπισή τους», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 11 (1999-2000): 223-33.

⁸⁸ Όπως συνέβαινε στην Κίνα στα τέλη του 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αι. και ιδιαίτερα με την αγγλική ελεύθερη ζώνη του Χογκ-Κογκ και τη γερμανική του Τσιεν-Τσέου. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Η Ευρώπη και ο κόσμος (1814-1914)* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1993²), 225, 372-3· Θεόδωρος Χριστοδουλίδης, *Διπλωματική ιστορία. Από τη Βιέννη στις Βερσαλλίες, 1815-1919* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1991), 154-5, 377-8.

στην Αθήνα Živojin Balugdžić, ο οποίος δήλωσε στην *Politika* του Βελιγραδίου, το Μάιο 1924, ότι η (σερβική) ζώνη αποτέλεσε αντάλλαγμα, επειδή επέτρεψαν (οι Σέρβοι) στην Ελλάδα να έχει τη Θεσσαλονίκη.⁸⁹

Πράγματι, οι συμφωνίες της 17^{ης} Αυγούστου 1926 συγκέντρωσαν τα πυρά τόσο του συνόλου του πολιτικού φάσματος όσο και της βιβλιογραφίας. Όλοι εξαπέλυαν μύδρους κατά του παγκαλικού καθεστώτος και των συμφωνιών του, έχοντας δίκιο ως ένα μεγάλο βαθμό, αλλά αυτό υπό τη θέαση των προηγηθέντων δεν θα μπορούσε να φαντάζει παρά ως εύρεση του εύκολου και πρόσφορου αποδιοπομπαίου τράγου, αφήνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στο απυρόβλητο τα προηγούμενα λάθη ολκής της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Και αυτό γιατί, έστω και αν δεν είχαν υπάρξει οι συμφωνίες Παγκάλου, θα εξακολουθούσε να ισχύει η διαπίστωση του Ι. Πολίτη ότι «και μόνη η σύμβασις του 1923, ειλικρινώς ως επιβάλλεται εφαρμοζομένη υφ' ημών θα ήτο αρκούτως επαχθής».⁹⁰

⁸⁹ Παπαμιχαλόπουλος, *Η ελευθέρα σερβική ζώνη*, 59-60. Πάντως, ο Loupas ("From Paris to Lausanne," 279) γράφει ότι η δήλωση Balugdžić στην *Politika* έγινε στις 11 Φεβρουαρίου 1923 και δημοσιεύτηκε στις 23 του ίδιου μήνα.

⁹⁰ Αρχείο Ι. Πολίτη [αριθ. εισαγωγής 228, φ. 14], «Μνημόνιο Πολίτη σχετικά με τον τρόπο απόρριψης των παγκαλικών συμφωνιών» σ. 9· και αυτό γιατί δεν ήταν δύσκολο να γίνει αντιληπτό ότι «...η Γιουγκοσλαβία απολάμβανε όλα τα δικαιώματα και καθήκοντα στη ζώνη σαν να της είχε παραχωρηθεί η κυριαρχία αυτής της περιοχής». Mrazi Sinjela, *Land-Locked States and the UNCLOS Regime* (London-New York: Oceana Publications, 1983), όπως αναφέρεται στον Σιούσιουρα, *Ελλάδα-Γιουγκοσλαβία-ΠΓΔΜ*, 53· κατά την επίσκεψή του στην ελεύθερη ζώνη, αρχές του 1928, ο Μιχαλακόπουλος τόνισε ότι το 1913 ζητήθηκαν ευκολίες, το 1914 περιοχή και το 1923 έγινε παραχώρηση. Μιχαλακοπούλος, *Μικταί σελίδες*, 657.

Γεώργιος Ντούσκας*

Ο βομβαρδισμός και η κατοχή της Κέρκυρας από τους Ιταλούς και η απαρχή απαξίωσης της Κοινωνίας των Εθνών

Ταυτότητα και σκοπός της έρευνας

Η μελέτη έχει ως βασική πηγή αρχειακό υλικό που έχει ψηφιοποιηθεί από την αρμόδια αρχή των Ηνωμένων Εθνών με την επωνυμία United Nations Archives at Geneva, το οποίο από τα τέλη του 2021 είναι πλέον προσβάσιμο ψηφιακά.¹ Δεν θα γίνει αναφορά στα γεγονότα και τους πρωταγωνιστές του επεισοδίου της Κέρκυρας, καθώς είναι γνωστά, όπως και η κατάληξή του.

Κυριότερα έργα που παρουσιάζουν το επεισόδιο της Κέρκυρας στο σύνολό του είναι του John Barros (1965)² και του Ιωάννη Σ. Παπαφλωράτου (2009).³ Σημαντικό είναι και το έργο του Peter J. Yearwood (2009) που αφιερώνει ένα κεφάλαιο στην «κρίση της Κέρκυρας» και τον ρόλο των Βρετανών σε αυτήν.⁴

Στόχος της παρούσης, στο πλαίσιο μιας ευρύτερης έρευνας για τον ρόλο της ΚτΕ την περίοδο 1920-24 στο αλβανικό ζήτημα, είναι να αναδειχθεί ο τρόπος λειτουργίας του οργανισμού στην περίπτωση της Κέρκυρας. Προβαίνει δε σε λεπτομερή ανάλυση των Πρακτικών των Συνεδριάσεων [στο εξής Π.Σ.] της 26^{ης} Συνόδου του Συμβουλίου της ΚτΕ που συνήλθε την περίοδο εκείνη.⁵ Σημειώνεται ότι στο διάστημα

* Υποψήφιος διδάκτορας, Νομική Σχολή ΑΠΘ.

¹ United Nations Archives at Geneva [στο εξής UNAG], στην ιστοσελίδα <https://archives.ungeneva.org/lontad>

² John Barros, *The Corfu Incident of 1923: Mussolini and The League of Nations* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press: 1965).

³ Ιωάννη Σ. Παπαφλωράτου, *Η ελληνοϊταλική κρίση του 1923: το επεισόδιο Tellini/Κέρκυρας* (Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας: 2009).

⁴ Peter J. Yearwood, *Guarantee of Peace: The League of Nations in British Policy 1914-1925* (Oxford: Oxford University Press: 2009) και το 6ο κεφάλαιο “Upholding the Covenant and the Public Law of Europe”: The Corfu Crisis, 1923, 251-81.

⁵ UNAG, Official Journal 4th Year, No. 11, November 1923.

από την 1η έως τη 18η Σεπτεμβρίου 1923, η «ελληνοϊταλική διένεξη» απασχόλησε επτά ημερήσιες συνεδριάσεις (ονομαστικά περισσότερες).

Ταυτόχρονα, η έρευνα φέρνει στο φως υπομνήματα τρίτων φορέων, ανεπίσημα ενημερωτικά και χειρόγραφα σχόλια της Γραμματείας της ΚτΕ, που αναδεικνύουν τον ρόλο τους στην εξέλιξη της υπόθεσης. Τα στοιχεία αυτά, πριν από την ψηφιοποίησή τους (από τέλος Νοεμβρίου 2021 και μετά) είτε δεν ήταν προσβάσιμα, γιατί ήταν απόρρητα, για μια εξηκονταετία είτε απαιτούσαν φυσική έρευνα στα αρχεία της ΚτΕ.

Εισαγωγή

Το 1923 είχε περάσει μια πενταετία από τον «Μεγάλο Πόλεμο» και την προτροπή του Αμερικανού προέδρου Thomas W. Wilson για ένα νέο σύστημα διεθνών σχέσεων που θα βασιζόταν σε καταστατικές αρχές και κανόνες, διαφάνεια και συλλογική συμμετοχή, το οποίο φιλοδοξούσε να αντικαταστήσει τις ιερές συμμαχίες, τη μυστική διπλωματία και τα φόρουμ των ισχυρών. Μόνο που η Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ) είχε εγγενείς αδυναμίες: Οι ΗΠΑ, τελικά, δεν συμμετείχαν διότι η πολιτική ηγεσία της αναδύομενης υπερδύναμης έκρινε ότι δεν ήθελε να αναλάβει τόσο σοβαρή ευθύνη συμμετοχής στο μεταπολεμικό σύστημα. Την ίδια στιγμή το Συμμαχικό Συμβούλιο που αποτελείτο από τις μεγάλες δυνάμεις (Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία), νικήτριες του πολέμου, και την Ιαπωνία, λειτουργούσε παράλληλα ως Διάσκεψη των Πρεσβευτών (ΔτΠ). Έχοντας τον πρώτο και τελευταίο λόγο για τη διευθέτηση των δεκάδων ζητημάτων που ανέκυπταν μετά τον πόλεμο, η ΔτΠ βασιζόταν στο παλιό μοντέλο των μυστικών συνδιαλλαγών μεταξύ των ευρωπαϊκών μεγάλων δυνάμεων. Τέσσερις αυτοκρατορίες είχαν διαλυθεί, η γερμανική, η αυστρουγγρική, η οθωμανική και η ρωσική, και ενώ στις δύο πρώτες δεν είχαν προκύψει ανοιχτές συρράξεις, στις δύο τελευταίες οι περιφερειακοί πόλεμοι, εμφύλιοι ή διακρατικοί, εξαπλώθηκαν ραγδαία.

Το 1923, η οθωμανική Τουρκία είχε δώσει πλέον τη θέση της στην κεμαλική, με ανακατάληψη και της Ανατολικής Θράκης, ενώ στη Ρωσία επικράτησαν οι μπολσεβίκοι με την ίδρυση της Σοβιετικής Ένωσης. Στην Ελλάδα, η πολιτική κρίση σοβούσε υπό επαναστατική κυβέρνη-

ση,⁶ με το προσφυγικό σε εξέλιξη, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η Βόρεια Ήπειρος είχε αποδοθεί στην Αλβανία με απόφαση της ΔτΠ το 1921 και επιτροπή της προέβαινε σε χάραξη των συνόρων με αναφορά στο Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας του 1913.

Η αφορμή

Τα γεγονότα στην κρίση της Κέρκυρας αρχίζουν με αφορμή τη δολοφονία του Ιταλού εκπροσώπου Enrico Tellini, προέδρου της επιτροπής για την οριοθέτηση των ελληνοαλβανικών συνόρων, και των τεσσάρων συνοδών του στις 27 Αυγούστου από άγνωστους⁷ ενόπλους, εντός της ελληνικής επικράτειας, στην περιοχή της Κακαβιάς.

Ως απάντηση στην προαναφερθείσα δολοφονία, στις 31 Αυγούστου, ο Benito Mussolini διέταξε τον ιταλικό στόλο να βομβαρδίσει και να καταλάβει την Κέρκυρα, επειδή η ελληνική πλευρά δεν ικανοποίησε άμεσα μια σειρά απαιτήσεων. Αυτές, που ήταν ομολογουμένως ταπεινωτικές για την Ελλάδα, περιλάμβαναν την άμεση καταβολή πενήντα εκατομμυρίων λιρών Ιταλίας ως αποζημίωση,⁸ τη διεξαγωγή σχετικής έρευνας παρουσία του Ιταλού στρατιωτικού ακόλουθου, θανατική καταδίκη των δραστών και απόδοση τιμών στον ιταλικό στόλο που θα εισερχόταν στον Πειραιά από τα πλοία του πολεμικού ναυτικού, τα οποία θα αναρτούσαν την ιταλική σημαία. Η ελληνική κυβέρνηση, όπως

⁶ Μετά το κίνημα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 1922 υπό τους Πλαστήρα, Γονατά και την κυβέρνηση Κροκιά, που παραιτήθηκε διαφωνώντας με την εκτέλεση των έξι, ο Γονατάς συγκρότησε επαναστατική κυβέρνηση από τα μέσα Νοεμβρίου 1922 έως τον Ιανουάριο του 1924.

⁷ Πολλές είναι οι εκδοχές για αλβανούς ή έλληνες δράστες. Είναι βέβαιο, πως οι επίσημες ελληνικές αρχές δεν σχεδίασαν το δολοφονικό χτύπημα, διότι εκ των πραγμάτων θα χρεώνονταν την ευθύνη, όπως κι έγινε. Ο ισχυρισμός περί προβοκάτσιας παρέμεινε επίσης αναπόδεικτος.

⁸ Από την έρευνα στο αγγλικό και αμερικάνικο τύπο της εποχής προκύπτει πως το ποσό αντιστοιχούσε σε 500 χιλιάδες βρετανικές στερλίνες ή άνω των 2 εκατομμυρίων δολαρίων που σε σημερινές αντιστοιχούν σε 27.283.170 στερλίνες ή 35.712.521 δολάρια που μεταφράζονται σε 31.427.517 ευρώ ή 33.218.000 ευρώ αντίστοιχα. Η απευθείας αποτίμηση σε λιρέτες μετά από 100 χρόνια αντιθέτως ανέρχεται σε 56.094.717 ευρώ σε σημερινή αξία, που ενδεχομένως να ανταποκρίνεται περισσότερο στην πραγματική αξία δεδομένου ότι η Ελλάδα έπρεπε να πληρώσει και τη συναλλαγματική μετατροπή.

ήταν φυσικό (ή αναμενόμενο), δεν αποδεχόταν υπαιτιότητα, συνεπώς ούτε την αυτόματη αποζημίωση καθώς και την ανάρτηση της ιταλικής σημαίας στα πολεμικά της σκάφη. Με την κατάληψη της Κέρκυρας προσέφυγε στο Συμβούλιο της ΚτΕ με βάση τα άρθρα 12 και 15 του ιδρυτικού της Συμφώνου, σχετικά με την πρόκληση κρίσεων μεταξύ κρατών μελών της ΚτΕ, που μπορούσαν να οδηγήσουν σε πολεμική σύγκρουση, και όχι το άρθρο 16 που αναφερόταν σε ευθεία πολεμική δράση εις βάρος μέλους, υιοθετώντας μια μετριοπαθή στάση έναντι της Ιταλίας.

Πρώτη συνεδρίαση Συμβουλίου – «κριτική στην ιταλική παρελκυστική τακτική»

Το θέμα τέθηκε το πρωί της 1ης Σεπτεμβρίου και ο προεδρεύων, ο Ιάπωνας υποκόμης Κικουτζίρο Ισί,⁹ επικαλούμενος τον επείγοντα χαρακτήρα του ζητήματος, ζήτησε να τεθεί στην ημερήσια διάταξη αργότερα εντός της ίδιας ημέρας.

Μεταξύ των εγγράφων που μεταφράζονταν ήταν και το τηλεγράφημα του Dr. Kennedy, προέδρου της επιτροπής προστασίας γυναικόπαιδων Εγγύς Ανατολής, που διαμαρτυρόταν για τον ιταλικό βομβαρδισμό.¹⁰

Στις 12 το μεσημέρι, ο Ιταλός αντιπρόσωπος Antonio Salandra¹¹ ζήτησε το θέμα της διένεξης να συζητηθεί καταρχάς σε ιδιωτική συνεδρία και στη συνέχεια να αποφασιστεί εάν θα συνεχιστεί ως τέτοια ή ως δημόσια. Ο λόρδος Robert Cecil¹² που συμμετείχε ως αντιπρόσωπος της

⁹ Ο Ishii Kikujirō με τίτλο ευγενείας του υποκόμη (Viscount), είχε διατελέσει υπουργός Εξωτερικών και ήταν διπλωμάτης καριέρας, ενώ το 1923 ήταν Πρόεδρος του Συμβουλίου και της Συνέλευσης της ΚτΕ.

¹⁰ UNAG, διανεμήθηκε στο Συμβούλιο με ταυτότητα C. 578(1).1923.

¹¹ Συντηρητικός πολιτικός, Π/Θ της Ιταλίας την περίοδο που εντάχθηκε με το μέρος των Αγγλογάλλων στον Α΄ ΠΠ και υποστηρικτής του Mussolini το 1922.

¹² Βρετανός λόρδος, με πολιτική δράση, ο Cecil συμμετείχε από πλευράς Βρετανίας στη διαπραγμάτευση για τη συγκρότηση της ΚτΕ και από το 1920-1922 συμμετείχε στις συνελεύσεις της ως εκπρόσωπος της Νοτίου Αφρικής καθώς είχε κάκιστες σχέσεις με τον Loyd George. Το 1923 με την πτώση του τελευταίου ηγήθηκε της βρετανικής αποστολής στη Συνέλευση και συμμετείχε στο Συμβούλιο της ΚτΕ. Έχοντας ισχυρούς δεσμούς με παράγοντες του φιλοαλβανικού λόμπι της Βρετανίας, υποστήριξε με πάθος την ένταξη της Αλβανίας στην ΚτΕ το 1920 και κατάφερε να ανατρέψει

Βρετανίας έκρινε πως η φύση της συνεδρίασης ως ανοιχτής ή κλειστής έπρεπε να εξεταστεί παρουσία και του Έλληνα αντιπροσώπου. Ο Ιταλός επέμεινε ότι η φύση των συνεδριάσεων ήταν διαδικαστικού χαρακτήρα και αφορούσε τα μέλη του Συμβουλίου, ενώ ο Βρετανός ομολόγος του διαφώνησε. Αυτό το «γαϊτανάκι» συνεχίστηκε με τη συμμετοχή και άλλων μελών και τελικά αποφασίστηκε πως το θέμα θα εξεταζόταν αργότερα.

Τελικά, στις 4 το απόγευμα, σε ιδιωτική συνεδρία, προσήλθε ο Έλληνας αντιπρόσωπος Ιωάννης Πολίτης,¹³ που με διαλλακτικό και μετριοπαθή λόγο τόνισε το πνεύμα συνεργασίας και συναίνεσης της ελληνικής κυβέρνησης για τη διευθέτηση του ζητήματος, με την παράθεση όσων είχαν διαμειφθεί τις προηγούμενες μέρες μεταξύ των δύο χωρών. Πρότεινε δε, σε περίπτωση που η ιταλική πλευρά δεν ικανοποιείτο με την ελληνική ανταπόκριση, το ζήτημα να εξεταζόταν από την ΚτΕ για διευθέτηση. Παρά το γεγονός ότι μετά τον βομβαρδισμό του νησιού, οι ιταλικοί ισχυρισμοί περί «μέτρων ειρήνευσης προσωρινού χαρακτήρα» δεν ευσταθούσαν, η ελληνική πλευρά προσέφυγε στο Συμβούλιο ως όργανο εφαρμογής του ιδρυτικού Συμφώνου, με τη δέσμευση να συμμορφωθεί με κάθε απόφαση του οργάνου. Στο σχετικό υπόμνημα που κατέθεσε αναφέρονταν τα γεγονότα και τα σχετικά τηλεγραφήματα μεταξύ ιταλικής και ελληνικής κυβέρνησης.¹⁴

Ο Ιταλός αντιπρόσωπος δήλωσε πως δεν έχει σχετικές οδηγίες ως προς τα γεγονότα στην Κέρκυρα και πρόσθεσε ότι το ζήτημα εξεταζόταν ήδη από τη ΔτΠ, επιφυλασσόμενος περί της εισαγωγής του θέματος στο Συμβούλιο.

Ο Cecil αξιολόγησε ως αδικαιολόγητη την ιταλική δράση στην Κέρκυρα. Δήλωσε χαρακτηριστικά: «Δεν θέλω να προδικάσω τίποτα, αλλά παραδέχομαι ότι μου φαίνεται πολύ δύσκολο να καταλάβω πώς η κατάληψη ενός τμήματος της επικράτειας άλλου κράτους από ένοπλες δυνάμεις, συνοδευόμενη, σύμφωνα με όσα μας μετέφερε ο δικός μας εκπρόσωπος, από έναν βομβαρδισμό που σκότωσε δεκαπέντε άτομα και τραυμάτισε άλλα, μπορεί να θεωρηθεί ειρηνικό μέτρο. Αισθάνομαι με-

το εισηγητικό πόρισμα της αρμόδιας επιτροπής στη συνεδρίαση της ολομέλειας της Συνέλευσης.

¹³ Έλληνας διπλωμάτης από το 1911. Στη Συνέλευση της ΚτΕ του 1923 ήταν και επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας.

¹⁴ UNAG, Π.Σ., αυτ., 1412-14, C.577.M.226.1923

γάλη δυσκολία να καταλάβω πώς μπορεί να διαφοροποιηθεί αυτό από μια πολεμική πράξη». ¹⁵ Επίσης, τόνισε ότι έναντι του Συμβουλίου δεν υπάρχουν «μεγάλες και μικρές δυνάμεις» και οι κανόνες του διέπουν ισότιμα όλα τα μέλη. Επίσης, υποστήριξε, επικαλούμενος το άρθρο 15 του ιδρυτικού Συμφώνου, ότι θεωρούσε νόμιμη την εμπλοκή του Συμβουλίου. Υπενθύμισε μάλιστα ότι σε παρόμοια περίπτωση, δύο χρόνια πριν, το Βασίλειο Κροατών, Σέρβων και Σλοβένων κατείχε επικράτεια της Αλβανίας στο πλαίσιο μιας συνοριακής διαμάχης που εξεταζόταν από τη ΔτΠ αλλά όταν η κατάσταση επιδεινώθηκε το Συμβούλιο της ΚτΕ ήταν αυτό που ενεπλάκη άμεσα για την αποκλιμάκωση της κρίσης. Επιπλέον, κατέστησε σαφές, επικαλούμενος το άρθρο 15 του Συμφώνου, ότι θεωρούσε νόμιμη την εμπλοκή του Συμβουλίου, ανεξάρτητα τι θα αποφάσιζε η ΔτΠ.

Πλέον επικριτικός στην τοποθέτησή του ήταν ο Σουηδός αντιπρόσωπος Hjalmar Branting, ¹⁶ μεταφέροντας την ανησυχία πολλών μικρών χωρών για την τύχη της ΚτΕ με αφορμή το γεγονός. Εναντιώθηκε στη γραμμή πως το ζήτημα άπτεται της ΔτΠ και όχι του Συμβουλίου, λέγοντας χαρακτηριστικά: «Το Συμβούλιο δεν πρέπει, χωρίς διαμαρτυρία, να συναινεί σε γεγονότα που συνεπάγονται παραβίαση του Συμφώνου και είναι εντελώς αντίθετα με τις προθέσεις των συντακτών του». ¹⁷ Ζήτησε την άμεση, χωρίς καθυστέρηση εμπλοκή του Συμβουλίου, ανεξαρτήτως των αποφάσεων της ΔτΠ. Η μη εξέταση του ζητήματος έθετε υπό αμφισβήτηση τα θεμέλια της ΚτΕ, καθώς υπήρχε ευθεία παραβίαση του άρθρου 15, «αν όχι και άλλων», κι επομένως δεν θα μπορούσε να παραμείνει σιωπηλός.

Ο Salandra περιορίστηκε να δηλώσει πως η Ιταλία δεν έρχεται ως «μεγάλη ή μικρή δύναμη» αλλά ως χώρα που προασπίζει την αξιοπρέπεια και το κύρος της έναντι όλων. Απευθύνθηκε στον Έλληνα αντιπρόσωπο ρωτώντας τον εάν ζητά την άμεση αποκατάσταση της πρότερης κατάστασης (“immediate restoration of the previous position”) και την ταυτόχρονη εμπλοκή του Συμβουλίου, καθώς στην ελληνική επιστολή υπήρχε μόνο η δεύτερη πρόταση και καμία αναφορά στην πρώτη πρόταση περί αποκατάστασης. Συνεχίζοντας την παρελκυστική τακτι-

¹⁵ UNAG, Π.Σ., αυτ., 1279.

¹⁶ Σοσιαλδημοκράτης πολιτικός, πρωθυπουργός της Σουηδίας έως τον Απρίλιο 1923.

¹⁷ UNAG, Π.Σ., αυτ., 1280.

κή πρότεινε να οριστεί μια επιτροπή που θα εξέταζε τα γεγονότα και θα αξιολογούσε το θέμα της αρμοδιότητας του Συμβουλίου.

Ο Πολίτης, χαρακτηρίζοντας την ιταλική ένοπλη δράση ως «μέτρα καταναγκασμού» εις βάρος της Ελλάδας, που είναι εκτός του καταστατικού πλαισίου για διπλωματική συνεννόηση, διάλογο και διαβούλευση, θεωρούσε πως αυτά έπρεπε να αρθούν ως μη συμβατά με το Σύμφωνο και η διαφωνία σχετικά με τον χαρακτήρα της ευθύνης και της όποιας αποζημίωσης να κριθεί στο Συμβούλιο. Κατέληξε πως η ελληνική κυβέρνηση θεωρούσε αρμόδιο το Συμβούλιο, καθώς στη ΔτΠ δεν συμμετείχε, δεν αναγνώριζε τέτοια δικαιοδοσία σε αυτή και αν στο παρελθόν είχε «υποταχθεί σε αποφάσεις της», αυτό είχε συμβεί «επειδή έπρεπε να υποκύψουμε σε υπέρτερη δύναμη». Τέλος, αποδεχόταν την αναβολή που είχε ζητήσει ο Ιταλός αντιπρόσωπος προκειμένου να λάβει οδηγίες. Η συνεδρία έκλεισε με τον Cecil να προτείνει το σχέδιο απόφασης να αναφέρεται σε μικρή χρονική αναβολή, προτρέποντας τα δύο μέρη στο μεσοδιάστημα να απέχουν από επιβαρυντικές ενέργειες και τον Salandra να υπενθυμίζει πως διατηρεί την επιφύλαξη επί της αρμοδιότητας του οργάνου.

Δεύτερη συνεδρίαση Συμβουλίου – ιταλικό «κατενάτσιο»

Το ζήτημα συζητήθηκε στις 4 Σεπτεμβρίου όταν κατατέθηκε το ιταλικό υπόμνημα, με τον Ιταλό αντιπρόσωπο να ζητά αναβολή της συζήτησης για την επομένη, καθώς ανέμενε και δεύτερο υπόμνημα της κυβέρνησής του.¹⁸ Ο Cecil ζήτησε από τότε και στο εξής οι συνεδριάσεις να είναι δημόσιες, προκειμένου η διεθνής κοινή γνώμη να ενημερώνεται για τα τεκταινόμενα. Με την αποδοχή της εν λόγω πρότασης, η συνεδρίαση ξεκίνησε πια με την παρουσία εκπροσώπων του Τύπου. Κλήθηκε ο Έλληνας αντιπρόσωπος να συνεισφέρει στην ενημέρωση του Συμβουλίου, με τον Πολίτη να επαναλαμβάνει τη βούληση της Ελλάδας να δεχτεί τη μεσολάβηση του Συμβουλίου και τις προτάσεις του αλλά όχι υπό εξευτελιστικές συνθήκες, καθώς κάποιοι εκ των ιταλικών

¹⁸ Το υπόμνημα ισχυριζόταν πως ο βομβαρδισμός στόχευσε στρατιωτικά κτίρια κι επομένως δεν έφερε ευθύνη η Ιταλία για την παρουσία αμάχων σε αυτά, ενώ άρχισε λόγω της άρνησης των ελληνικών αρχών να παραδοθούν εξ αρχής. UNAG, στο Παράρτημα των Π.Σ., 1414, C.581.1923.

όρων δεν έγιναν αποδεκτοί ως ιδιαίτερα «ταπεινωτικοί»: Η διεξαγωγή των ερευνών υπό την εποπτεία του Ιταλού στρατιωτικού ακολούθου, δηλαδή υπό τον έλεγχο της αντίδικης πλευράς, δεν θα διασφάλιζε τους όρους και τις προϋποθέσεις απόδοσης δικαιοσύνης.

Ο Salandra αντέδρασε, λέγοντας πως ο Πολίτης υπεισερχόταν στην ουσία της συζήτησης παρόλο που ο ίδιος είχε ζητήσει αναβολή, καθώς ανέμενε οδηγίες και το δεύτερο υπόμνημα. Μετά από βρετανική παρέμβαση και άλλον έναν γύρο «κολοκυθιάς» ως προς το περιεχόμενο των ελληνικών απόψεων, τελικά έγινε αποδεκτό να προσέλθει αργότερα ο Έλληνας αντιπρόσωπος με γραπτές προτάσεις επί του ζητήματος.

Πράγματι, το απόγευμα της ίδιας ημέρας οι ελληνικές προτάσεις κατατέθηκαν γραπτώς και αφορούσαν: α) τον διορισμό εκπροσώπου του Συμβουλίου που θα επόπτευε τόσο τη διαδικασία της διερεύνησης όσο και της δίκης των αυτουργών του εγκλήματος (δολοφονία Tellini και συνοδών του), β) τη συμμετοχή στην επιτροπή που είχε προτείνει η ελληνική πλευρά προς τη ΔτΠ για διερεύνηση της υπόθεσης και στις δύο πλευρές (ελληνική-αλβανική) των συνόρων και γ) την αποδοχή κατάθεσης ποσού πενήντα εκατομμυρίων λιρετών σε ελβετική τράπεζα, ως εγγύηση για τυχόν δαπάνες που θα επιδικάζονταν εις βάρος της Ελλάδας ως αποζημίωση. Οι προτάσεις θα εξετάζονταν την επομένη.

Τρίτη συνεδρίαση Συμβουλίου – «η καλύτερη άμυνα είναι η επίθεση»

Στις 5 Σεπτεμβρίου, ο Ιταλός αξιωματούχος διένειμε το δεύτερο υπόμνημα, το οποίο επαναλάμβανε ότι ο βομβαρδισμός οφειλόταν στην ελληνική άρνηση για ανεμπόδιστη αποβίβαση των Ιταλών και ότι οι τελευταίοι δεν ενημερώθηκαν για τους πρόσφυγες που στεγάζονταν στα στρατιωτικά κτήρια.¹⁹ Στην τοποθέτησή του ο Salandra επιτέθηκε με σφοδρότητα στην ελληνική πλευρά, κατηγορώντας τη για παραβίαση του ανθρωπιστικού και διεθνούς δικαίου, έναντι της οποίας η χώρα του έπρεπε να αντιδράσει άμεσα. Επιπρόσθετα, υποστήριξε ότι είχε πληγεί η αξιοπρέπεια και η τιμή του ιταλικού έθνους. Τα παραπάνω είχαν υιοθετηθεί από τα μέλη της ΔτΠ και η Ελλάδα είχε ήδη δεσμευθεί να συμμορφωθεί με τις αποφάσεις της. Ταυτόχρονα όμως τη μεμόταν ότι προσπαθούσε με επιδεξιότητα να προβάλει τη συνέπεια και όχι την

¹⁹ UNAG, Π.Σ., αυτ., 1414-1415, C.584.1923.

αιτία που την προκάλεσε. Χαρακτήρισε τις ιταλικές ενέργειες ως «δράσεις εγγύησης» έναντι μιας αναξιόπιστης κυβέρνησης που δεν τύγγανε ευρείας αναγνώρισης,²⁰ καθώς οι προφορικές δεσμεύσεις της για ανάληψη των υποχρεώσεών της έναντι της ΔτΠ δεν επαρκούσαν. Περιέγραψε την ελληνική προσφυγή στο Συμβούλιο της ΚτΕ, ως προσπάθεια κωλυσιεργίας. Κατά τον ίδιο, εφόσον η Ελλάδα είχε δεχτεί τη δικαιοδοσία της ΔτΠ ως προς την εκτίμηση μέτρων και συνεπειών, δεν μπορούσε το Συμβούλιο να εμπλακεί.²¹ Οι ιταλικές δε ενέργειες ήταν στο πλαίσιο διασφάλισης εγγυήσεων για ευθύνες που η Ελλάδα όφειλε να αναλάβει απέναντι στη φυσική και ηθική ζημία που είχε προκαλέσει. Η ΔτΠ ήταν το διεθνές όργανο εγγύησης των μεταπολεμικών συνθηκών και της επιβολής κυρώσεων σε περίπτωση παραβίασης, όπως αυτή στην οποία προέβη η ελληνική πλευρά. Κατά τον Salandra, η ΚτΕ θα εμπλεκόταν μόνο σε περιπτώσεις που της ζητείτο καθολικά, από όλες της πλευρές. Η ΚτΕ συνιστούσε το αποτέλεσμα αυτών των Συνθηκών, των οποίων θεματοφύλακας ήταν η ΔτΠ. Η Ιταλία δεν προέβη σε εχθρική ενέργεια, δεν υπήρχε κίνδυνος πολέμου ούτε διακόπηκαν οι διπλωματικές σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών. Επομένως δεν ανέκυπτε θέμα εφαρμογής των άρθρων 12 και 15. Η λειτουργία της ΚτΕ δεν περιόριζε το δικαίωμα στην άμυνα, την ασφάλεια και την αξιοπρέπεια εκάστου κράτους και εκ συνεπαγωγής υπήρχαν όρια στη δικαιοδοσία του οργανισμού. Συμπερασματικά, η ιταλική θέση ήταν πως το Συμβούλιο δεν υποχρεούτο να αναμιχθεί κατ' απαίτηση της Ελλάδας.

Η αντίδραση Πολίτη αφορούσε τις αιτιάσεις περί μεθοδευμένης αποφυγής ευθυνών από ελληνικής πλευράς, καθώς επανειλημμένα η χώρα του δήλωνε πως ήταν έτοιμη να συμμορφωθεί σε κάθε απόφαση που νομίμως, σε ουσία και τύπο, λαμβανόταν από το Συμβούλιο ως διεθνές δικαιοδοτικό όργανο. Αναγνώριζε την ευθύνη αποζημίωσης, όχι όμως

²⁰ Η ακριβής φράση για την ελληνική κυβέρνηση ήταν πιο βαριά: “as the instability and inferior moral position of the Greek Government,” αυτ., 1287.

²¹ UNAG, στο τηλεγράφημα της ΔτΠ στις 5 Σεπτεμβρίου 1923 προς το Συμβούλιο της ΚτΕ (C.586,1925) ενημέρωνε για την έως τότε αλληλογραφία με την ελληνική κυβέρνηση και την πρόταση της τελευταίας για σύσταση επιτροπής διερεύνησης των δολοφονιών αναφέροντας παράλληλα πως η ΔτΠ κρίνει εκ των προτέρων πως «σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο τα κράτη είναι υπεύθυνα για πολιτικά εγκλήματα που διαπράττονται στο έδαφός τους» και θα αποφάσιζε σχετικά με τη μεθοδολογία της διερεύνησης και ευθύνης.

την αυτόματη απόδοση ενός εγκλήματος που δεν είχε αποδειχθεί. Αναρωτιόταν εάν αυτή η «αλαζονική» στάση της ιταλικής πλευράς ήταν και η προσωπική γνώμη του Salandra, με τον τελευταίο να επιβεβαιώνει πως προσωπική και διπλωματική γνώμη ταυτίζονται. Ο Πολίτης δήλωσε ότι εφόσον μια χώρα εκτοξεύει κατηγορία αυτού του τύπου κατά μιας άλλης χώρας και της καταλογίζει ευθύνη στη διάπραξη ενός εγκλήματος, οφείλει να την τεκμηριώνει με στοιχεία. Προβαίνοντας σε χρονολογική παρουσίαση των διπλωματικών ενεργειών μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας από τον θάνατο του Ιταλού αξιωματικού έως τον βομβαρδισμό του ελληνικού νησιού, δικαιολόγησε τη στάση που έλαβα η Ελλάδα έναντι των οδηγιών της ΔτΠ στις 31 Αυγούστου, δεδομένου ότι αυτή είχε συστήσει την Επιτροπή της οποίας μέλος (ο Tellini) είχε δολοφονηθεί και άρα ως διεθνές όργανο νομιμοποιείτο να δράσει. Η μονομερής όμως ιταλική ενέργεια εις βάρος της Ελλάδας στην Κέρκυρα ήταν αυτή που προκάλεσε την ελληνική προσφυγή, την οποία καλείτο το Συμβούλιο να εξετάσει στο πλαίσιο του Συμφώνου της ΚτΕ ως ξεχωριστή πλέον κρίση. Η δε κατοχή της Κέρκυρας ως «ενέχυρο» καθίστατο αλυσιτελής ισχυρισμός της ιταλικής πλευράς καθόσον η ΔτΠ και η ΚτΕ μπορούσαν να εγγυηθούν την εφαρμογή των διαδικασιών και των αποφάσεων, τις οποίες η ελληνική πλευρά είχε ήδη δεσμευτεί να σεβαστεί. Η Ιταλία ήταν αυτή που απέρριπτε τη δικαιοδοσία της ΚτΕ κατά τρόπο που καθιστούσε κάθε επιχείρημα περιττό, αφού τα άρθρα με τα οποία η Ελλάδα προσέφυγε είχαν απόλυτη εφαρμογή στη συγκεκριμένη περίπτωση και τα μέλη του Συμβουλίου δεν είχαν στην πραγματικότητα παρά να αποφασίσουν εάν θα ακύρωναν τον οργανισμό που εκπροσωπούσαν ή αν δεν θα υιοθετούσαν την ιταλική θέση.

Ο πρόεδρος πρότεινε την προώθηση των ελληνικών προτάσεων από τις χώρες-μέλη του Συμβουλίου, που συμμετείχαν και στη ΔτΠ. Ο Cecil, αφού συμφώνησε, ζήτησε την επανάληψη της ανάγνωσης των άρθρων 10, 12 και 15 και μετά την ικανοποίηση του αιτήματός του υπενθύμισε πως αυτά δεν διατυπώνονταν μόνο στη Συνθήκη των Βερσαλλιών αλλά επαναλαμβάνονταν σε όλες τις συνθήκες ειρήνης. Επομένως, η απαξία τους οδηγούσε σε κατάρρευση όλης της μεταπολεμικής Ευρώπης. Τελικά, ζήτησε η συνεδρίαση να συνεχιστεί την επόμενη

μέρα. Ο Γάλλος αντιπρόσωπος Gabriel Hanotaux²² διερωτήθηκε εάν απαιτείτο περισσότερος χρόνος «για προβληματισμό», με τον Βρετανό να επιμένει, επικαλούμενος την ανάγκη ενημέρωσης της Συνέλευσης για τα τεκταινόμενα.²³

Αυθημερόν, η αλβανική αντιπροσωπεία στη Συνέλευση έστειλε επιστολή προς το Συμβούλιο με την οποία διαμαρτυρόταν έναντι της ελληνικής πρότασης για επέκταση της έρευνας και στις δύο πλευρές των συνόρων και τη χαρακτήριζε «προσβλητική».²⁴

Η άμεση αρνητική αλβανική αντίδραση επιδέχεται πολλαπλές αναγνώσεις: είτε ως αντανακλαστική, δεδομένου ότι οι ελληνικές αρχές επέρριπταν το έγκλημα σε Αλβανούς κακοποιούς, είτε ως άρνηση διεξαγωγής έρευνας στο έδαφός τους, είτε και τα δύο.

Τέταρτη συνεδρίαση Συμβουλίου – «αποτυχία έγκρισης του σχεδίου απόφασης»

Στις 6 Σεπτεμβρίου, η ελληνοϊταλική διένεξη ήταν στην ημερήσια διάταξη με τον προεδρεύοντα Ισί να διαβάζει τη σχετική απόφαση της ΔτΠ, η οποία είχε ενημερωθεί και εξέταζε τους τρόπους έρευνας των φόνων, δηλώνοντας ότι καταρχήν η Ελλάδα είναι υπεύθυνη, ως η χώρα εντός των όριων της οποίας τελέστηκαν τα πολιτικά εγκλήματα.²⁵ Ο πρόεδρος ζητούσε από το Συμβούλιο να απαντήσει στην απόφαση της ΔτΠ με τις προτάσεις του, με τον Ισπανό αντιπρόσωπο José María Quiñones de León²⁶ να ανακοινώνει πως κατόπιν διαβούλευσης με άλλους ομολόγους του στο Συμβούλιο είχε καταλήξει σε ένα σχέδιο απάντησης, στο οποίο επιβεβαίωνε την ευθύνη της Ελλάδας.

²² Ιστορικός, μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας και αντιπρόσωπος της Γαλλίας στη ΚτΕ από το 1920.

²³ Η 4^η ετήσια Συνέλευση-ολομέλεια της ΚτΕ είχε μόλις ξεκινήσει στη Γενεύη.

²⁴ UNAG, η επιστολή διανεμήθηκε με ταυτότητα C.588.1923.VII.

²⁵ Η φράση ήταν στα γαλλικά “que c’est un principe de droit international que les états sont responsables des crimes et attentats politiques commis sur leur territoire” και στα αγγλικά “it is a principle of international law that States are responsible for political crimes and outrages committed within their territory.”

²⁶ Ισπανός ευγενής, πρεσβευτής στο Παρίσι από το 1918 και αντιπρόσωπος της Ισπανίας στο Συμβούλιο.

Επιπλέον, προέβη σε οκτώ προτάσεις για την αποκλιμάκωση της κατάστασης, μεταξύ αυτών:

- την απόδοση τιμών στους δολοφονηθέντες (πρώτη έως τέταρτη πρόταση)²⁷
- τη συγκρότηση επιτροπής διερεύνησης του εγκλήματος με συμμετοχή μελών από Γαλλία, Ιταλία και Βρετανία (πέμπτη πρόταση)
- τη συμμετοχή εκπροσώπων της ΚτΕ στην εισαγγελική έρευνα που ήδη διεξαγόταν (έκτη πρόταση)
- την κατάθεση πενήντα εκατομμυρίων λιρετών σε ελβετική τράπεζα ως εγγύηση για ό,τι καταλογιζόταν (έβδομη πρόταση)
- την εμπλοκή του Διεθνούς Δικαστηρίου για την επιδίκαση του ύψους της αποζημίωσης (όγδοη πρόταση).

Οι πρώτες τέσσερις προτάσεις, που περιγράφουν ενέργειες εθιμοτυπικού χαρακτήρα προς ένδειξη σεβασμού και απόδοση τιμών στους νεκρούς, συγκροτούν το πρώτο μέρος του σχεδίου προτάσεων, με τις υπόλοιπες τέσσερις να καταρτίζουν το δεύτερο μέρος.

Ακολούθησε ο Salandra, ο οποίος δήλωσε πως δεν μπορούσε να καθοριστεί αποζημίωση χωρίς τη συμμετοχή της Ιταλίας. Κυρίως όμως, απέρριπτε συνολικά το μέρος του σχεδίου που υποδήλωνε πρόθεση αποδοχής των οκτώ προτάσεων και ζητούσε την αφαίρεση όλης της διατύπωσης περί συνεργασίας στην έρευνα, επιμένοντας πως το Συμβούλιο δεν είχε αρμοδιότητα επί του θέματος και ως εκ τούτου δεν μπορούσε να προβεί σε σχετικές προτάσεις. Ο Πολίτης περιορίστηκε να δηλώσει πως «βασίζεται στη δικαιοσύνη του Συμβουλίου».

Κατόπιν, τον λόγο πήρε ο Hanotaux, ο οποίος αμφισβήτησε την ορθότητα του τηλεγραφήματος της ΔτΠ στο σημείο που ανέφερε πως «σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, τα κράτη είναι υπεύθυνα για πολιτικά εγκλήματα που διαπράττονται στο έδαφός τους», εκτιμώντας ότι είχε απαλειφθεί ο όρος «καταστολή» (repression), ίσως κατά την τηλεγραφική αποστολή του. Κατά την άποψή του δηλαδή, σύμφωνα με το Διεθνές Δίκαιο, τα κράτη οφείλουν να αναλαμβάνουν την ευθύνη για την

²⁷ Έκφραση συγγνώμης σε ανώτατο πολιτειακό επίπεδο προς τους εκπροσώπους των τριών χωρών της ΔτΠ. Επιμνημόσυνη δέηση στην Αθήνα παρουσία όλων των μελών της κυβέρνησης. Χαιρετισμός ελληνικού στόλου και στρατιωτικές τιμές κατά την αναχώρηση των σορών από το λιμάνι της Πρέβεζας.

καταστολή πολιτικών εγκλημάτων και όχι γενικώς την ευθύνη του εγκλήματος καθ'αυτού. Ως παραδείγματα ανέφερε την απόπειρα δολοφονίας του Ρώσου αυτοκράτορα Αλέξανδρου ΙΙ το 1862 και της αυτοκράτειρας της Αυστρίας, στις οποίες αποδόθηκε ευθύνη για την καταστολή του εγκλήματος. Στην αντίδραση του Ιταλού αντιπροσώπου πως το περιεχόμενο του τηλεγραφήματος ήταν αυτό ως έχει, ο Hanotaux δεν επέμεινε²⁸ και εξέφρασε τη στήριξή του στο πρώτο μέρος του σχεδίου, αφού το δεύτερο μέρος δεν γινόταν δεκτό από την ιταλική πλευρά. Σε αυτό τον τόνο κατευνασμού συνέχισε να θεωρεί πως η ιταλική διαβεβαίωση για μη ύπαρξη κινδύνου πολέμου ήταν αρκετή για να ενισχύσει «αυτό το πνεύμα συμφωνίας και συνδιαλλαγής».

Η Γαλλία είχε εξαρχής συνταχθεί με τις ιταλικές απαιτήσεις και τη δικαιοδοσία της ΔτΠ, όπως καταγράφεται επανειλημμένα στις έρευνες των προαναφερόμενων συγγραφέων Barros, Παπαφλωράτου και Yearwood.²⁹

Ο Cecil, στη λογική πως θα έπρεπε άμεσα το Συμβούλιο να επικοινωνήσει με τη ΔτΠ, συνηγόρησε στην αποστολή του πρώτου μέρους, για το οποίο υπήρχε συναίνεση, εκτός κι αν ο Hanotaux ήθελε να εξετάσει πρώτα κατά πόσον η διατύπωση του τηλεγραφήματος που είχαν λάβει από τη ΔτΠ ήταν σωστή ή είχε παραλειφθεί ο όρος «καταστολή». Πρότεινε να σταλούν στη ΔτΠ και τα πρακτικά της συζήτησης, όπως αυτή είχε εξελιχθεί, προκειμένου τα μέλη της να ενημερωθούν για τις γνώμες και τα επιχειρήματα που είχαν αναπτυχθεί. Στο τέλος, υπογράμμισε πως για τη Βρετανία το Συμβούλιο είχε την αρμοδιότητα επίλυσης του ζητήματος.

Ο Βέλγος αντιπρόσωπος Paul Hymans³⁰ πίστευε ότι το δεύτερο μέρος του σχεδίου ήταν εποικοδομητικό, καθώς κωδικοποιούσε προτάσεις «δίκαιες και πρακτικές» και η παράλειψή τους σε αυτή τη φάση

²⁸ Στα αρχεία της ΚτΕ βρίσκεται το αρχικό τηλεγράφημα στα γαλλικά και δεν περιλαμβάνει τη λέξη “repression” πριν τις λέξεις “des crimes.” UNAG, φάκ. R615/11/30650/30508.

²⁹ Jouvenel, Henry de. “France and Italy.” *Foreign Affairs* 5, no. 4 (1927): 538-52. <https://doi.org/10.2307/20028560>. Ο Γάλλος διπλωμάτης και δημοσιογράφος στο άρθρο του αναλύει την αναθεωρητική πολιτική της Ιταλίας και τη γαλλική ανοχή έναντι της «λατίνας αδερφής» και των επεκτατικών της σχεδίων σε Βαλκάνια και Μεσόγειο.

³⁰ Βέλγος πολιτικός του φιλελεύθερου κόμματος που προήδρευσε της πρώτης Συνέλευσης της ΚτΕ του 1920.

δεν σήμαινε την απόρριψή τους, παρά μόνον την περαιτέρω εξέτασή τους από πλευράς του Συμβουλίου. Υποστήριξε και αυτός ότι το Συμβούλιο είχε την αρμοδιότητα να εξετάσει τη διένεξη σύμφωνα με τα άρθρα 12 και 15, που παρείχαν προστασία στα μικρότερα κράτη, τον βασικό λόγο ίδρυσης της ΚτΕ ως θεσμού.

Ο Branting ήταν πιο ευθύς στην άποψή του ως προς την αναγκαιότητα της υιοθέτησης από το Συμβούλιο του συνόλου του σχεδίου με τις οκτώ προτάσεις, διότι εκτός από την ειρήνη θίγονταν τα θεμέλια της ΚτΕ και ως εκ τούτου η λύση έπρεπε να προκύψει από το Συμβούλιο, συμπεριλαμβανομένων της άμεσης εκκένωσης της Κέρκυρας και των εγγυήσεων αποζημίωσης για το έγκλημα που διαπράχθηκε.

Ο Salandra επανήλθε δηλώνοντας ότι για τη «νέα» Ιταλία ήταν ζήτημα κύρους και εθνικής αξιοπρέπειας κι επομένως δεν θα δεχόταν την εμπλοκή του Συμβουλίου στο ζήτημα. Δεν επρόκειτο για διαμάχη μεταξύ μεγάλης δύναμης και μικρού έθνους αλλά για μια δολοφονία με πολιτικό χαρακτήρα, την οποία ο Βέλγος και ο Σουηδός αντιπρόσωπος δεν γνώριζαν ως πρακτική. Επομένως, δεχόταν μόνο το πρώτο μέρος του σχεδίου, ως απάντηση στη ΔτΠ, χωρίς υπόνοια δικαιοδοσίας του Συμβουλίου και, σε ό,τι αφορούσε την κοινοποίηση των πρακτικών, δεν είχε αντίρρηση υπό τον όρο ότι θα μπορούσε να εγκρίνει την τελική μορφή τους.

Ο Πολίτης στο ιταλικό σχόλιο περί δολοφονίας ως μεθόδου πολιτικής τακτικής εξέφρασε την ελπίδα να μην υπονοείται πως είχε υιοθετηθεί από την Ελλάδα τέτοια πρακτική. Υπενθύμισε πως πολιτικές δολοφονίες είχαν γίνει παγκοσμίως «πολυάριθμες και στις πλέον πολιτισμένες χώρες».

Ο αντιπρόσωπος της Ουρουγουάης Alberto Guani υποστήριξε την άποψη ότι το Συμβούλιο είχε αρμοδιότητα σε ζητήματα αποκατάστασης της ειρήνης.

Στη συνέχεια, και σε μια προσπάθεια του προεδρεύοντα να συνοψίσει τη συζήτηση, ο Ιταλός αντιπρόσωπος δήλωσε ότι απείχε της ψηφοφορίας έστω κι αν η απάντηση περιλάμβανε το πρώτο μέρος του ισπανικού σχεδίου.

Μετά από αντεγκλήσεις και επεξηγήσεις αποφασίστηκε η προώθηση του συνόλου της συζήτησης (*verbatim report*) την επομένη το πρωί στη ΔτΠ με την υπογράμμιση πως μόνο το μέρος του σχεδίου απόφασης που συναινούσε στον χαρακτηρισμό του εγκλήματος ως πολιτικού

και ζητούσε ενημέρωση από πλευράς ΔτΠ ως προς την εξέλιξη της υπόθεσης αποτελούσε την επίσημα υιοθετημένη θέση.³¹ Με αυτό τον διαδικαστικό ελιγμό, οι Γάλλοι και οι Βρετανοί ενημέρωσαν τους ομοεθνείς συναδέλφους τους στη ΔτΠ για την τοποθέτησή τους επί του ζητήματος.

*Η άτυπη θετική γνωμοδότηση του νομικού τομέα της Γραμματείας ως προς τη νομιμότητα απόδοσης ευθύνης στην Ελλάδα*³²

Θορυβημένος από τις αντιδράσεις διαφόρων διπλωματικών αποστολών³³ στην απόφαση του Συμβουλίου να υιοθετήσει τη θέση της ΔτΠ περί αντικειμενικής ευθύνης της Ελλάδας για πολιτικό έγκλημα, ο Ιάπωνας Πρόεδρος του Συμβουλίου, ζήτησε τη συνδρομή των υπηρεσιών του Γενικού Γραμματέα σχετικά με το κατά πόσο το έγκλημα ήταν «πολιτικό» αλλά και την ερμηνεία της «ευθύνης».

Ο διευθυντής του νομικού τομέα της Γραμματείας, ο ολλανδός Joost Adriaan van Hamel,³⁴ συνέταξε στις 8 Σεπτεμβρίου σχετική γνωμοδότηση για τους Ισί και Λεόν (πρόεδρο και εισηγητή του Συμβουλίου), η οποία δεν διανεμήθηκε περαιτέρω. Ο Van Hamel επιβεβαίωσε πως «διεθνής ευθύνη» του κράτους στοιχειοθετείται εφόσον τελεσθεί «πολιτικό έγκλημα», δηλαδή «πράξεις βίας που διαπράχθηκαν κατά εκπροσώπων ή υπαλλήλων φιλικού κράτους που ασκούν τα καθήκοντά τους στην επικράτεια άλλου κράτους με τη συγκατάθεση του τελευταίου και δικαιούνται ειδικής προστασίας».³⁵

Στην προκειμένη περίπτωση η ΔτΠ χαρακτήρισε τη δολοφονική επίθεση «σαφώς πολιτικού χαρακτήρα», καταλόγισε ευθέως το έγκλημα στην Ελλάδα, ως έχουσα την ευθύνη προστασίας των θυμάτων, και

³¹ UNAG, απόφαση Συμβουλίου, C.592.1923.VII.

³² UNAG, φάκ. R615/11/30650/30508· σε αυτή αναφέρεται και ο Barros, *ό.π.*, 170-1.

³³ Έντονη αντίδραση είχε εκφράσει η ελβετική αντιπροσωπεία ενώ λατινοαμερικάνικες αποστολές είχαν πρόθεση να θέσουν το θέμα στη Συνέλευση, καθώς θεωρούσαν εκτός διεθνούς δικαίου της ως άνω απόφαση του Συμβουλίου.

³⁴ Καθηγητής Νομικής στο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ.

³⁵ Η πρόταση στα γαλλικά είναι “et les actes de violence ou actes injurieux commis envers les représentants ou les fonctionnaires d’un Etat ami exerçant leurs fonctions sur le territoire d’un autre Etat avec le consentement de ce dernier, et y ayant droit à une protection spéciale, engagent la responsabilité de ce dernier Etat vis-à-vis de ce premier.” R615/11/30650/30508, *αυτ.*, 12.

απαίτησε αποζημίωση. Η τελευταία παράγραφος του Van Hamel παραπέμπει σε «χρησμό», αναφέροντας:

Είναι σαφές ότι το αναφερόμενο δόγμα δεν ισχύει για γεγονότα πολιτικής φύσης που δεν είναι πολιτικά εγκλήματα και επιθέσεις. Οι όροι της εν λόγω ευθύνης εξαρτώνται από τις συνθήκες της υπόθεσης και τη στάση που υιοθέτησε η εν λόγω κυβέρνηση. Αυτή η μορφή κυβερνητικής ευθύνης για πράξεις βίας που διαπράττονται κατά εκπροσώπων άλλων κυβερνήσεων, που απολαμβάνουν ειδικής προστασίας, έχει αναγνωριστεί από τις περισσότερες διεθνείς αρχές.

Δηλαδή για τον Van Hamel το τι συνιστούσε πολιτικό έγκλημα οριζόταν από το δικαιοδοτικό όργανο και αφού η ΔτΠ, και κατ' επέκταση το Συμβούλιο όριζαν τη δολοφονική επίθεση στη Κακαβιά ως «πολιτικό έγκλημα», η ευθύνη της Ελλάδας ήταν αντικειμενική.

Πέμπτη συνεδρίαση Συμβουλίου – «η αυτοχειρία του Συμβουλίου μετά την απόφαση της ΔτΠ»

Η επόμενη συνεδρίαση πραγματοποιήθηκε στις 10 Σεπτεμβρίου, ενώ είχε μεσολαβήσει απάντηση της ΔτΠ (7 Σεπτεμβρίου), με την οποία ευχαριστούσε για την ενημέρωση όσων είχαν διαμειφθεί στη συνεδρίαση του Συμβουλίου και διαβεβαίωνε πως τη διακατείχαν τα ίδια αισθήματα δικαιοσύνης και προσήλωσης στην αποκατάσταση των σχέσεων των δύο χωρών. Επισύναπτε το σήμα συμμόρφωσης προς την ελληνική κυβέρνηση, στο οποίο περιγραφόταν η αντικειμενική ευθύνη της Ελλάδας στο πολιτικό έγκλημα της δολοφονίας του Tellini και της συνοδείας του, καθώς είχε επιφορτιστεί με την προστασία τους. Ζητούσε να αποδοθούν όλες οι προαναφερόμενες τιμές³⁶ και ειδικότερα στο λιμάνι του Πειραιά, όπου θα αγκυροβολούσαν πολεμικά πλοία και των τριών χωρών, Ιταλίας, Βρετανίας, Γαλλίας, με συμβολικούς κανονιοβολισμούς και μεσίστιες σημαίες. Αναφορικά με τη διερευνητική επιτροπή, αυτή θα συγκροτείτο από τα τέσσερα μέλη της ΔτΠ, θα προΐστατο ο Ιάπωνας εκπρόσωπος και θα εργαζόταν με την πλήρη συνδρομή και προστασία των ελληνικών αρχών. Το πόρισμά της θα δια-

³⁶ Αυτ., σημ. 27.

βιβαζόταν στο Διεθνές Δικαστήριο, προκειμένου να καθορίσει το ύψος της αποζημίωσης, ενώ η ελληνική πλευρά όφειλε να καταθέσει 50 εκ. λιρέτες ως εγγύηση σε ελβετική τράπεζα. Δεχόταν την ιταλική διαβεβαίωση πως «η κατάληψη της Κέρκυρας και των παρακείμενων νησιών» αποσκοπούσε στην εκπλήρωση των όρων από ελληνικής πλευράς. Η ΔτΠ ανέμενε από την ελληνική κυβέρνηση να ενημερώσει άμεσα και ταυτόχρονα τις διπλωματικές τους αντιπροσωπείες στην Αθήνα για την αποδοχή των όρων.³⁷

Ουσιαστικά, εκτός από την αρχική ιταλική απαίτηση για ανάρτηση της ιταλικής σημαίας από το ελληνικό πολεμικό ναυτικό, που παρέπεμπε σε αποικιακό καθεστώς, όλοι οι υπόλοιποι όροι καλύπτονταν, υπό την αιγίδα της ΔτΠ, χωρίς καμία αναφορά στον βομβαρδισμό και τους θανάτους αμάχων.³⁸ Υιοθετούσε επίσης το ιταλικό σκεπτικό περί διασφάλισης συμμόρφωσης της ελληνικής πλευράς, που είχε πλέον την αντικειμενική ευθύνη, ως υπαίτια πολιτικής δολοφονίας.

Η τοποθέτηση Πολίτη στη συνεδρίαση της 10^{ης} Σεπτεμβρίου παρέμεινε σε μια σουρεαλιστική εικόνα, καθώς ανακοίνωνε με ικανοποίηση πως η ελληνική κυβέρνηση αποδέχτηκε τους όρους της ΔτΠ και είχε ήδη δώσει εντολή για την αποστολή του ποσού των 50 εκ. λιρετών στη Swiss National Bank³⁹ κάνοντας ό,τι ήταν δυνατό για την αποκατάσταση των σχέσεών της με το «μέγα έθνος που ήταν γείτονάς της». Ανέμενε πως η ανάμνηση που θα απέμενε από το γεγονός θα ήταν η αναγνώριση της βούλησης Γενεύης (ΚτΕ) και Παρισιού (ΔτΠ) να προασπίσουν την ειρήνη. Ο Salandra ευχαρίστησε τον Πολίτη και συντάχθηκε με τις ευχές του, ενώ ο προεδρεύων δήλωσε ικανοποιημένος από την εξέλιξη.⁴⁰

³⁷ UNAG, επιστολή της ΔτΠ προς το Συμβούλιο, C.595.1923.

³⁸ Στις 8 Σεπτεμβρίου ο Πολίτης έστειλε επιστολή με βάση τις μαρτυρίες των αρχών στην Κέρκυρα για τον βομβαρδισμό με 30-35 βολές που είχε ως αποτέλεσμα τον θάνατο προσφύγων ενώ οι Ιταλοί είχαν ενημερωθεί πως είναι εγκατεστημένοι στο Φρούριο. UNAG, C.598.1923.

³⁹ Στις 13 Σεπτεμβρίου η ελβετική τράπεζα επιβεβαίωσε πως 50 εκατ. λιρέτες κατατέθηκαν μέσω της βρετανικής τράπεζας Westminster. Σχετικός φάκ. με την αλληλογραφία περί της κατάθεσης και τελικά της απόδοσης των χρημάτων, UNAG φάκ. R615/11/30892/30508.

⁴⁰ UNAG, Π.Σ., αυτ., 1305-06.

Τα υπόλοιπα μέλη του Συμβουλίου δεν τοποθετήθηκαν. Το δεύτερο μέρος των προτάσεων του Συμβουλίου είχε πλέον εξαφανιστεί από το τραπέζι και μαζί με αυτό είχε εξαφανιστεί, πρακτικά, η εμπλοκή της ΚτΕ στην υπόθεση μέσω του Συμβουλίου.

Δεκάδες διεθνείς μη κυβερνητικοί οργανισμοί απέστειλαν τηλεγραφήματα και επιστολές, με τις οποίες διαμαρτύρονταν για την απουσία εμπλοκής της ΚτΕ ή επέκριναν την εξέλιξη. Μεταξύ αυτών ήταν η Διεθνής Ένωση Γυναικών για την Ειρήνη και Ελευθερία, το Διεθνές Γραφείο Ειρήνης, ο αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός και άλλοι φορείς παροχής βοήθειας για τους πρόσφυγες, η Διασυμμαχική Ομοσπονδία Βετεράνων του Α΄ ΠΠ, το συνέδριο εργατικών σωματείων της Βρετανίας και η ομοσπονδία προτεσταντικών εκκλησιών της Ελβετίας.⁴¹

Στις 14 Σεπτεμβρίου διανεμήθηκε νέα επιστολή της ΔτΠ προς το Συμβούλιο, με την οποία ενημέρωνε για την πρόοδο των διαδικασιών που αφορούσαν την υλοποίηση των όρων που είχαν τεθεί στην ελληνική πλευρά, με την επισήμανση πως εάν η διεθνής επιτροπή, που θα μετέβαινε στις 17 Σεπτεμβρίου στα Ιωάννινα, δεν κατέληγε σε οριστικά συμπεράσματα και οι δράστες δεν είχαν ταυτοποιηθεί έως τις 27 Σεπτεμβρίου, οι 50εκ. λιρέτες θα μπορούσαν να αποδοθούν απευθείας στην Ιταλία, ως αποζημίωση, χωρίς τη μεσολάβηση πλέον του Δικαστηρίου της Χάγης, με τη δυνατότητα της Ιταλίας να προσφύγει σε αυτό για να επιδικάσει επιπλέον αποζημίωση ως «έξοδα κατοχής» (for charges entailed by the occupation).⁴²

Η ΔτΠ δεν κρατούσε ούτε τα προσχήματα δίκαιης ή ισότιμης μεταχείρισης. Η κατοχή όχι μόνο νομιμοποιείτο απόλυτα, αφού η Ιταλία εδικαιούτο προσφυγής για επιπλέον αποζημίωση για δαπάνες κατοχής, αλλά και το ύψος της αποζημίωσης δεν υπόκειτο πλέον σε δικαιοδοτικό όργανο, αφού η αδυναμία ταυτοποίησης και σύλληψης των δολοφόνων χρεωνόταν a priori στην Ελλάδα και το ποσό της εγγύησης αποδιδόταν στο σύνολό του στην Ιταλία. Το οξύμωρο ενισχύεται και από το γεγονός ότι ο Πολίτης, μιλώντας στις 13 Σεπτεμβρίου ενώπιον της 4^{ης} Συνέλευσης των κρατών-μελών, παρουσίασε το τεράστιο ανθρωπιστικό έργο της εγκατάστασης 1.250.000 προσφύγων στην Ελλάδα, αποτιμώ-

⁴¹ UNAG, φάκ. R615/11/30593/30508.

⁴² UNAG, επιστολή της ΔτΠ προς το Συμβούλιο, C.610.1923.VII.

ντας το σε 12 εκ. στερλίνες.⁴³ Η Ελλάδα είχε ήδη συνάψει δάνειο 1 εκ. λιρών από την Τράπεζα της Αγγλίας με 5% επιτόκιο. Δηλαδή, καλείτο να αποδώσει το μισό ποσό που προοριζόταν για άμεσες προσφυγικές ανάγκες στην Ιταλία. Τόσο δεινή ήταν η ελληνική θέση, που ουδεμία αναφορά του επεισοδίου έγινε στη Συνέλευση της ΚτΕ.

Η προειδοποίηση του Γενικού Γραμματέα για «διάλυση» της ΚτΕ και η συγκρότηση επιτροπής για τη νομική ερμηνεία ερωτημάτων

Στο ψηφιακό αρχείο της ΚτΕ με τίτλο «Η διαφορά Ελλάδας–Ιταλίας» υπάρχει φάκελος με κωδικό R615/11/30889/30508 με τίτλο “Mr. Poincaré, Paris–Transmits the text of the note transmitted to Greece by the Conference of Ambassadors, 13 September 1923.” Σε αυτόν, η πρώτη καταχώριση είναι ένα 5σέλιδο κείμενο που στο τέλος έχει τη χειρόγραφη υπογραφή του Eric Drummond, Γενικό Γραμματέα της ΚτΕ. Ο Barros στα συμπεράσματα του βιβλίου του αναφέρεται σε αυτό ως «υπόμνημα» (memorandum) (σελ. 312-3) χωρίς να διευκρινίζει πού απευθύνόταν, περιοριζόμενος να αναφέρει την ανησυχία του συντάκτη για την εικόνα και την αποτελεσματικότητα του Οργανισμού και το παραθέτει ολόκληρο στο Γ΄ Παράρτημα (σ. 317-20).

Από την επικοινωνία του συντάκτη της παρούσας με τον εκπρόσωπο της υπηρεσίας αρχείων των Ηνωμένων Εθνών στη Γενεύη, όντως πρόκειται για δικό του άτυπο υπόμνημα.⁴⁴ Στην κορυφή φέρει ημερομηνία 14 Σεπτεμβρίου 1923 και χειρόγραφη σημείωση «keep secret». Επίσης, συνάγεται ότι ο αποδέκτης της άτυπης επιστολής ήταν ο Γάλλος πρόεδρος της ΔτΠ και πρωθυπουργός της Γαλλίας.⁴⁵ Σε αυτό το *non-paper*, ο Drummond εκφράζει την αγωνία του για την τύχη της ΚτΕ, με αφορμή τα γεγονότα στην Κέρκυρα, επισημαίνοντας τα ακόλουθα:

⁴³ UNAG, ομιλία Πολίτη στην 4^η Συνέλευση της ΚτΕ, Official Journal, Special Supplement No. 13, Records of Fourth Assembly – Plenary Meetings-Text of the Debates, 39-41.

⁴⁴ Η φράση του στελέχους της Διεύθυνσης αρχείων είναι: “These are indeed the initials of the Sec. Gen. (Eric Drummond) and it seems that he is indeed the author of that note” (επικοινωνία 4 Ιαν. 2023).

⁴⁵ Επί του θέματος, το στέλεχος της Διεύθυνσης αρχείων έγραψε: “Yes, these indications seem to confirm that Poincaré was the (main) recipient of that note” (επικοινωνία 4 Ιαν. 2023).

Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι, τουλάχιστον προς το παρόν, τα γεγονότα των δύο τελευταίων εβδομάδων συνέβαλαν πολύ στην αποδυνάμωση τόσο της ηθικής εξουσίας του Συμβουλίου όσο και της γενικής εμπιστοσύνης ότι οι ακριβείς υποχρεώσεις του Συμφώνου θα γίνουν καθολικά αποδεκτές και θα εκτελεστούν. [...] Αναμφίβολα πιστεύεται εντόνως, τόσο στους κυβερνητικούς κύκλους όσο και στο ευρύτερο κοινό, ότι ένα ισχυρό μέλος του συνασπισμού (league) αρνήθηκε να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του βάσει του Συμφώνου και πέτυχε να το πράξει ατιμώρητα, ίσως πουν κάποιοι, με αύξηση του γοήτρου (prestige) του. Γενικότερα, θεωρείται ότι η εξουσία του συνασπισμού αμφισβητήθηκε σε ένα πεδίο (sphere) που είναι ακριβώς ο λόγος δημιουργίας του, και ότι αυτή η πρόκληση έθεσε υπό αμφισβήτηση τις θεμελιώδεις αρχές του δημοσίου δικαίου της νέας παγκόσμιας τάξης που καθιέρωσε ο συνασπισμός.

Όλοι όσοι ασχολήθηκαν να διαβάσουν το Σύμφωνο, πίστευαν ότι επέβαλλε στα μέλη του την απόλυτη υποχρέωση να υποβάλλουν τις διαφορές τους σε διαιτησία ή σε εξέταση από το Συμβούλιο και απόλυτη υποχρέωση να μη καταφεύγουν κατά τη διαχείριση των διαφορών τους σε μεθόδους εξαναγκασμού, έως ότου δοκιμαστούν χωρίς επιτυχία τα μέτρα ειρηνικής διευθέτησης. Αυτές οι θεμελιώδεις αρχές έχουν τεθεί υπό αμφισβήτηση, και μέχρι να αποκατασταθούν στο μυαλό των κυβερνήσεων και των λαών, θα υπάρχει ένα αίσθημα αβεβαιότητας που θα διαλύσει γρήγορα τη δύναμη της ΚτΕ.

Έχοντας επίγνωση του γεγονότος ότι η ζημιά είχε γίνει και δεν μπορούσε να αναστραφεί στην υπόθεση (της Κέρκυρας), έκρινε αναγκαίο, τα βασικά ερωτήματα που είχαν προκύψει να τεθούν στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης (ΔΔΧ), προκειμένου να αποσαφηνιστούν και «να αποκατασταθεί η γενική εμπιστοσύνη στο νόημα και τις υποχρεώσεις του Συμφώνου».

Το πρώτο ερώτημα αφορούσε τη δικαιοδοσία ή μη του Συμβουλίου, με βάση τις δεσμεύσεις των άρθρων 12, 13 και 15, εάν συνέτρεχαν οι παρακάτω λόγοι: α) γινόταν επίκληση περί της εθνικής τιμής και αξιοπρέπειας της χώρας, β) υποστηριζόταν ότι ενέπιπταν στη σφαίρα αρμοδιοτήτων άλλης διεθνούς αρχής, γ) διατυπωνόταν η άποψη ότι δεν απει-

λείτο άμεση έκρηξη πολέμου, δ) η κυβέρνηση ενός από τα μέρη δεν απολάμβανε πλήρους διπλωματικής αναγνώρισης και ε) οποιονδήποτε άλλο λόγο εκτός αυτού που αναγνωριζόταν στην παρ. 8 του άρθρου 15 (ζήτημα εσωτερικής δικαιοδοσίας και όχι διεθνές).

Το δεύτερο ερώτημα διατυπωνόταν ως εξής: «Είναι νόμιμη η προσφυγή σε μεθόδους καταναγκασμού, όπως η βίαιη κατοχή εδάφους, σύμφωνα με το Σύμφωνο πριν η διαφορά υποβληθεί είτε σε διαιτησία είτε σε έρευνα από το Συμβούλιο;» με τον Drummond να δίνει ουσιαστικά ο ίδιος την απάντηση:

Το άρθρο 10 φαίνεται ξεκάθαρα να επιβάλλει την υποχρέωση σεβασμού και διατήρησης, έναντι εξωτερικής επιθετικότητας, της εδαφικής ακεραιότητας και της υπάρχουσας πολιτικής ανεξαρτησίας κάθε μέλους της ΚτΕ. Το άρθρο 12 φαίνεται να επιβάλλει την υποχρέωση να μην προσφεύγει κανείς σε πόλεμο και επομένως να απέχει από πράξεις που θα μπορούσαν να θεωρηθούν από οποιοδήποτε άλλο κράτος ως εμπόλεμη κατάσταση, προτού υποβληθεί μια διαφωνία στο συνασπισμό. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι σχεδόν όλα τα μέλη της Συνέλευσης και ιδιαίτερα οι εκπρόσωποι των μικρών κρατών, ανυπομονούν πάρα πολύ να διευκρινιστεί αυτό το σημείο προκειμένου, εάν το Σύμφωνο δεν είναι σαφές, να γίνει η απαραίτητη τροποποίησή του.

Το τρίτο ερώτημα σχετιζόταν με «την έκταση και τον χαρακτήρα της ευθύνης που βαρύνει την κυβέρνηση ενός κράτους, στο έδαφος του οποίου δολοφονούνται μέλη διπλωματικής ή διεθνούς αποστολής». Ο Drummond σημείωνε ότι, γενικότερα, αναγνωριζόταν πως το κράτος υπέχει ευθύνη, «αλλά ο ακριβής χαρακτήρας και η έκταση αυτής της ευθύνης χρειάζεται προσεκτικό προσδιορισμό». Έκρινε επομένως ότι το θέμα μπορεί να παραπεμφθεί σε «επιτροπή νομικών» (αντί της Χάγης) διότι «το ζήτημα αφορά μάλλον οιονεί νομοθετικό ορισμό (quasi-legislative definition) παρά μια αυστηρά νομική ερμηνεία» καθώς δεν υπήρχε σχετικό άρθρο στο Σύμφωνο.

Η «αγωνία» του Γενικού Γραμματέα να μην επαναληφθεί η απαξίωση που επήλθε με τον ιταλικό «θρίαμβο» της Κέρκυρας μέσω της υποβολής ερωτημάτων σε δικαιοδοτικό όργανο, φάνηκε να εκφράστηκε με την εισαγωγή του θέματος στο Συμβούλιο, στις 20 Σεπτεμβρίου, και

τον Cecil να εισηγείται τα ερωτήματα δύο μέρες μετά.⁴⁶ Σκοπός ήταν να φανεί πριν τη λήξη της Συνέλευσης, ότι οι «ισχυρές χώρες» επιβεβαίωναν το σεβασμό τους στο κανονιστικό πλαίσιο της ΚτΕ. Χρειάστηκαν πέντε κλειστές συνεδριάσεις και έντονος διάλογος, για να συμφωνηθεί τελικά ότι τα ερωτήματα θα υποβάλλονταν σε «επιτροπή νομικών εμπειρογνομόνων» για γνωμοδότηση και όχι στο ΔΔΧ.⁴⁷ Ο λόγος ήταν πως κυρίως η Ιταλία και δευτερευόντως η Γαλλία δεν ήθελαν μια γνωμοδότηση με τη βαρύτητα της Χάγης.⁴⁸ Στην 28^η σύνοδο του Συμβουλίου, τον Μάρτιο του 1924, υιοθετήθηκαν (approved) οι απαιτήσεις των εμπειρογνομόνων.⁴⁹ Επιβεβαιώθηκε πως το Συμβούλιο «μπορεί ανά πάσα στιγμή να εκτιμά τη σοβαρότητα της διαφοράς και να καθορίζει ανάλογα τη στάση του». Ωστόσο, σε περίπτωση που μια διαφορά ήταν ήδη υπό διερεύνηση από άλλο δικαιοδοτικό όργανο, το Συμβούλιο έπρεπε να αρνείται τη δική του εμπλοκή. Στο ερώτημα περί μέτρων καταναγκασμού, το Συμβούλιο είχε την ευχέρεια να κρίνει εάν αυτά ήταν παραδεκτά ή έπρεπε να παύσει η χρήση τους. Τέλος, η ευθύνη κράτους έναντι εγκλημάτων, που είχαν πολιτικό χαρακτήρα, εις βάρος αλλοδαπών θεμελιωνόταν, εφόσον το κράτος «αμέλησε να λάβει όλα τα εύλογα μέτρα για την πρόληψη του εγκλήματος και την καταδίωξη, σύλληψη και προσαγωγή στη δικαιοσύνη του εγκληματία».

6^η συνεδρίαση Συμβουλίου-«το μνημόσυνο υπέρ του Συμβουλίου»

⁴⁶ Ο Yearwood θεωρεί ως συντάκτη του «υπομνήματος» τον Cecil σε «ελαφρώς διαφορετική μορφή» από αυτό του Drummond, με ημερομηνία 14 Σεπτ. 1923 προς το βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Βρετανού διπλωμάτη Nicolson. Για τον Yearwood δεν είναι ξεκάθαρο γιατί ο Drummond υιοθέτησε μια εκδοχή του υπομνήματος και πώς το χρησιμοποίησε, Yearwood, *ό.π.*, 266, σημ. 82. Κατά την άποψη μου με δεδομένη τη συνεργασία μεταξύ Cecil και Drummond, ο μεν πρώτος ανέλαβε να απευθυνθεί στη φυσική του ηγεσία (βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών), ο δε δεύτερος ως Γενικός Γραμματέας στον Γάλλο πρωθυπουργό.

⁴⁷ Από τις 22 έως τις 28 Σεπτεμβρίου, UNAG, Π.Σ., *αντ.*, 1320-52.

⁴⁸ Ο Salandra στις αρχικές τοποθετήσεις του θεωρούσε αναρμόδιο το ΔΔΧ ως δικαστικό όργανο που εκδικάζει υποθέσεις και δεν παρέχει νομικές γνωμοδοτήσεις, ο δε Hanotaux αντιδρούσε ιδιαίτερα στο ερώτημα περί νομιμότητας των μέτρων καταναγκασμού εναντίον τρίτης χώρας. Ο Cecil και πάλι έκανε την «κωλοτούμπα» και πρότεινε όλα τα ερωτήματα να τεθούν σε επιτροπή με την ταυτόχρονη επιβεβαίωση πως όλα τα θέματα που μπορούν να οδηγήσουν σε ρήξη της ειρήνης είναι εντός αρμοδιότητας της ΚτΕ, UNAG, A.128.1923.V.

⁴⁹ UNAG, φάκ. R1283/19/34745/31111.

Η προαναφερθείσα επιστολή της ΔτΠ, που είχε διανεμηθεί στις 14 του μηνός, εξετάστηκε σε συνεδρίαση στις 17 Σεπτεμβρίου. Ο σκοπός ήταν η τυπική πλέον ανταπόκριση από πλευράς Συμβουλίου προς τη ΔτΠ έπειτα από την επίτευξη συμφωνίας. Παίρνοντας τον λόγο, ο Σουηδός αντιπρόσωπος δεν δίστασε να αναδείξει το πρόβλημα: Παρά τη θετική έκβαση, η δικαιοδοσία του Συμβουλίου δεν αναγνωριζόταν από την Ιταλία (τη φωτογράφησε, δεν την κατονόμασε) και η αποσιώπηση της κατοχής, που ήταν παράνομη με όρους διεθνούς δικαίου, δημιουργούσε ένα κακό προηγούμενο για το μέλλον και την αποτελεσματικότητα της ΚτΕ.⁵⁰ Λυπόταν που το ίδιο το Συμβούλιο δεν μπορούσε ξεκάθαρα να επιβεβαιώσει τον ρόλο του.

Στην προσπάθειά του να συμβιβάσει τα ασυμβίβαστα, ο Cecil έπλεξε το εγκώμιο της ΔτΠ, κάνοντας λόγο ταυτόχρονα για καταλυτικό ρόλο του Συμβουλίου, αφού ήταν πεπεισμένος πως άνευ της εμπλοκής του δεν θα είχε επιτευχθεί το θετικό αποτέλεσμα.⁵¹ Συνέχισε ακάθεκτος, ως συνδιαμορφωτής του Συμφώνου, για να λύσει «παρανοήσεις»: Ο ρόλος της ΚτΕ και των οργάνων της «δεν ήταν να επιβάλει μια συγκεκριμένη λύση σε μια διαμάχη, αλλά να φέρνει κοντά τα δύο μέρη προκειμένου αυτά να επιτύχουν μια λύση». Δεν ήταν ένα «υπερκράτος» (super-State) αλλά ένα φόρουμ διαλόγου διεθνών ζητημάτων και προώθησης συμφωνιών επ' αυτών.⁵² Προχώρησε μάλιστα στην ανάλυση των άρθρων 10 έως 16 του Συμφώνου, τα οποία αναφέρονταν στην επίλυση διαφορών, διαπιστώνοντας πως αυτά συνιστούν διαπραγματεύσεις και, αν δεν πετύχουν, μεσολάβηση και διαιτησία. Αν και αυτό αποτύχει, και μόνο σε περίπτωση κινδύνου πολεμικής σύρραξης, μπορεί το Συμβούλιο να παρέμβει και να εκφράσει άποψη, αλλά και σε

⁵⁰ Η φράση του Branting ήταν προφητική: “Any act which conflicts with the solemn undertakings accepted by the various States will considerably diminish the League’s prospects of fulfilling its great duties when confronted by future conflicts.” UNAG, Π.Σ., αυτ., 1306.

⁵¹ Η εκπληκτική διατύπωση Cecil αξίζει να αναφερθεί στα αγγλικά: “No one wishes to underrate the great part which the Conference of Ambassadors has played in achieving that settlement, but I do not think it would be right to express the least doubt that the existence of the League and what it has been able to do in the matter have also been of considerable importance.” UNAG, Π.Σ., αυτ., 1306.

⁵² UNAG, Π.Σ., αυτ., 1307.

αυτή την περίπτωση αναζητά μια συμβιβαστική επίλυση και όχι να αναδείξει νικητή τη μία ή την άλλη πλευρά.

Σύμφωνα με τον Cecil, η ελληνική πλευρά επικαλέστηκε τα άρθρα εκείνα που στοχεύουν στην αναζήτηση συμβιβαστικής λύσης, όπως το 12 και το 15, και όχι στην ανάληψη «καταναγκαστικής δράσης». Αυτό ακριβώς έκανε το Συμβούλιο, που είχε αρμοδιότητα να εξετάσει την ελληνική προσφυγή, κατά τρόπο όμως που να μη συνεπάγεται ενέργειες. Με τη μαθηματική μέθοδο της μεταβατικής ισοδυναμίας ($x R y$ και $y R z \Rightarrow x R z$), ο Cecil χαρακτήρισε μεν ως «εμπλοκή» την ιταλική θέση περί μη αναγνώρισης της αρμοδιότητας του Συμβουλίου, αλλά αφού αναγνώριζε την αρμοδιότητα της ΔτΠ, που με τη σειρά της συνεργάστηκε με το Συμβούλιο, εμμέσως αναγνώριζε και το Συμβούλιο. Στην επισήμανση όμως του Cecil, πως επί της ουσίας όλα τα μέλη αναγνωρίζουν τη δικαιοδοσία του Συμβουλίου, ο Salandra τον διέκοψε δηλώνοντας ότι ουδέποτε το Συμβούλιο τοποθετήθηκε επ' αυτού, με αποτέλεσμα ο Βρετανός να ανασκευάσει, συμφωνώντας πως το ουσιώδες ήταν η επίλυση της διένεξης και όχι το αν ενέπιπτε στη δικαιοδοσία του Συμβουλίου.

Σε σχέση με το ζήτημα της νομιμότητας της κατοχής ως τρόπου ικανοποίησης απαιτήσεων και το εύρος της ευθύνης ενός κράτους, όταν τελείται πολιτικό έγκλημα στο έδαφός του, ο Βρετανός αντιπρόσωπος έκρινε ότι δεν ήταν της ώρας να συζητηθεί. Όσο για το ζήτημα της δικαιοδοσίας του Συμβουλίου ως θέμα αρχής και διεθνούς πρακτικής, εξέφρασε την ευχή για διαμόρφωση κοινής αντίληψης που δεν θα παραβίαζε τα εθνικά συμφέροντα των κρατών, αλλά θα προάσπιζε και το κύρος της ΚτΕ.

Ο Salandra επιφυλάχθηκε να απαντήσει σε επόμενη συνεδρίαση, επικαλούμενος την ανάγκη να μελετήσει τις τοποθετήσεις των προηγούμενων. Σε ό,τι αφορά το κείμενο συμπερασμάτων, ζήτησε να μπει η φράση: «η διένεξη θεωρείτο λήξασα».

Ο Έλληνας αντιπρόσωπος περιορίστηκε σε ευχαριστίες προς το Συμβούλιο, το οποίο, στο πλαίσιο των δυνατοτήτων του, είχε συμβάλει στην επίλυση του ζητήματος, αλλά και προς τα κράτη της ΔτΠ και της ίδιας της ιταλικής κυβέρνησης, επειδή αποδέχτηκε τον ρόλο των μεσολαβητών και των δικαιοδοτικών οργάνων. Ο Salandra σημείωσε πως «οι ευχαριστίες γίνονται αποδεκτές», επαναλαμβάνοντας πως το θέμα

της αρμοδιότητας ήταν πλέον ακαδημαϊκό και αντικείμενο μιας επόμενης συνεδρίασης.

Ουσιαστικά ο Cecil αυτής της συνεδρίασης διέψευθε τον προγενέστερο Cecil ως προς το νόημα και το περιεχόμενο των ίδιων άρθρων της Σύμβασης. Η μεταστροφή ήταν εντυπωσιακή.

Εβδομη συνεδρίαση Συμβουλίου – «ο ιταλικός θρίαμβος»

Η τελευταία συνεδρίαση του Συμβουλίου με θέμα την ελληνοϊταλική διένεξη έγινε στις 18 Σεπτεμβρίου, με τον Salandra να τονίζει πως είχε καθήκον να τοποθετηθεί, αφού εξέτασε τα πρακτικά της προηγούμενης συνεδρίασης και τις ομιλίες του σουηδού και Βρετανού αντιπροσώπου. Σε μια επίδειξη δύναμης και για να μην αφήσει «τίποτα να πέσει κάτω», τόσο για την ερμηνεία της κατοχής της Κέρκυρας όσο και για τον ρόλο του Συμβουλίου, ο Salandra μονοπώλησε τη συνεδρίαση. Για τον Ιταλό, η κατοχή της Κέρκυρας ήταν απάντηση στην άσκηση βίας που δέχτηκε η χώρα του κι επομένως η ΚτΕ δεν την απαγόρευε ως πρακτική, αλλά αντιθέτως, επειδή στηριζόταν στο «δικαίωμα των ειρηνικών αντιποίνων και της κατοχής ως εγγυητικού μέτρου»,⁵³ ήταν νόμιμη. Συνέχισε λέγοντας ότι η ελληνοϊταλική διένεξη λύθηκε με διπλωματικά μέσα από τη ΔτΠ και, επικαλούμενος αρκετές φορές τον συλλογισμό του «αναμορφωμένου» Cecil, εξήγησε γιατί ήταν σωστή η εγκατάλειψη της αντιπαράθεσης περί αρμοδιότητας του Συμβουλίου. Σε δεκάδες άλλες περιπτώσεις, υποστήριξε, το Συμβούλιο δεν είχε εμπλακεί, όπως για παράδειγμα στον καθορισμό των συνόρων Σερβίας–Αλβανίας. Η ίδια η Συνέλευση της ΚτΕ στα γεγονότα της Μικράς Ασίας το 1922 ζητούσε από το Συμβούλιο να συμβάλει επικουρικά, χωρίς να εμπλακεί στις διαπραγματεύσεις που διεξάγονταν. Ανακεφαλαιώνοντας, δεν δεχόταν καμία συζήτηση περί αυταπόδεικτης δικαιοδοσίας του Συμβουλίου και για τον ίδιο το θέμα συνιστούσε πλέον μια συζήτηση ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος.

Ο Branting επέμεινε πως η ιταλική επιχειρηματολογία δεν τον έπεισε. Όπως ανέφερε, το τι ήταν αποδεκτό πριν την ίδρυση της ΚτΕ και τι μετά είχε διαφορά καθώς η παγκόσμια κοινή γνώμη δεν κατανοούσε

⁵³ Επικαλούμενος αντίστοιχες πρακτικές Γάλλων και Βρετανών επέμεινε «ότι τα αντίποινα και οι αντεκδικήσεις δεν απαγορεύονται». UNAG, Π.Σ., αυτ., 1314.

αντίποινα αυτού του τύπου να βαφτίζονται «ειρηνικά» έως «αθώα» και συμβατά με το Σύμφωνο του οργανισμού. Ο Πολίτης όπως ήλθε, απήλθε, χωρίς σχόλιο και η συνεδρίαση συνεχίστηκε με άλλα θέματα.

Το τελευταίο ενημερωτικό τηλεγράφημα της ΔτΠ προς το Συμβούλιο ήταν στις 26 Σεπτεμβρίου και ανακοίνωνε πως, επειδή η διασυμμαχική επιτροπή ελέγχου των δολοφονιών διαπίστωσε αμέλειες και παραλείψεις από ελληνικής πλευράς στις ενέργειές της να βρεθούν οι ένοχοι, επιδίκασε την απευθείας πληρωμή του ποσού των 50 εκ. λιρετών στην Ιταλία, χωρίς τη μεσολάβηση του Δικαστηρίου της Χάγης. Επιπλέον, προέβλεπε την αποχώρηση των ιταλικών δυνάμεων στις 27 Σεπτεμβρίου.⁵⁴

Στις 13 Δεκεμβρίου διαβιβάστηκε από τη ΔτΠ η τελική έκθεση της διασυμμαχικής επιτροπής που εξέτασε του φόνους του Tellini και των συνοδών του, η οποία είχε συνταχθεί στις 30 Σεπτεμβρίου 1923.⁵⁵ Το διαβιβαστικό επεσήμαινε πως το θέμα είχε κλείσει και οι προτάσεις της έκθεσης ήταν αντικείμενο διαχείρισης. Η 11σέλιδη έκθεση απέδιδε ευθύνες τόσο στην ελληνική όσο και στην αλβανική πλευρά και πρότεινε την αποστολή ενός ανεξάρτητου ερευνητή που θα συντόνιζε τις ελληνικές και αλβανικές αρχές στις περαιτέρω έρευνες.

Βεβαίως, όλα αυτά δεν είχαν πλέον σημασία. Η μεν Ιταλία είχε πετύχει τους αντικειμενικούς σκοπούς της, να αποζημιωθεί ως «θύμα» πολιτικού εγκλήματος και να κριθεί νόμιμη η κατοχή της Κέρκυρας, η δε Ελλάδα «πανηγύριζε» γιατί η κατοχή κράτησε λιγότερο από μήνα.

Συμπεράσματα

Το επεισόδιο της Κέρκυρας ήταν η πρώτη σοβαρή κρίση μεταξύ δύο μελών της ΚτΕ, κατά την οποία όχι μόνο υπήρξε ευθεία παραβίαση του Συμφώνου της ΚτΕ, αλλά ο επιτιθέμενος δικαιώθηκε πλήρως, με το Συμβούλιο να υιοθετεί προσχηματικό ρόλο ως προς τη διαχείριση της κρίσης. Η καθημαγμένη από τη μικρασιατική περιπέτεια και την προσφυγική κρίση Ελλάδα, όχι μόνο πλήρωσε ένα δυσθεώρητο ποσό, που αποτιμάται από 31 έως 46εκ. ευρώ σε σημερινές τιμές, αλλά χρεώθηκε

⁵⁴ UNAG, τηλεγράφημα της ΔτΠ προς το Συμβούλιο, C.643.1923.

⁵⁵ UNAG, επιστολή της ΔτΠ και Πρακτικό της επιτροπής προς το Συμβούλιο, C.781.M.320.1923.

και την πλήρη ευθύνη για το επεισόδιο. Ήταν η πρώτη τρανταχτή αποτυχία της ΚτΕ να διαχειριστεί μια καθαρή περίπτωση μονομερούς χρήσης βίας. Ανέδειξε την απροθυμία των μεγάλων δυνάμεων, της Βρετανίας και της Γαλλίας, να τηρήσουν τους κανόνες που οι ίδιες είχαν θεσπίσει σε ένα μεταπολεμικό περιβάλλον, καθώς υιοθέτησαν «δύο μέτρα και δύο σταθμά».

Η περίπτωση του Βρετανού λόρδου Cecil είναι χαρακτηριστική της υποκρισίας που κυριαρχούσε από το πρώτα χρόνια λειτουργίας στο φόρουμ της ΚτΕ. Από τη μία, το 1920-21, εμφανιζόταν ως υπέρμαχος του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης και της προστασίας των αδυνάμων που αξίζουν «μια θέση στον ήλιο» έναντι ισχυρών γειτόνων, με αφορμή την υπόθεση ένταξης της Αλβανίας. Από την άλλη, το 1923, ενώ στην αρχή δεν είχε αμφιβολία για τον χαρακτήρα της ιταλικής ενέργειας σε βάρος της Ελλάδας και υποστήριξε την άμεση εμπλοκή του Συμβουλίου, μετά από λίγες μέρες μεταλλάχτηκε σε απλό σχολιαστή, δεχόμενος ότι η ΚτΕ ήταν ένα φόρουμ διαλογικής συζήτησης που δεν μπορούσε να επιβάλλει λύσεις, αλλά είχε τη δυνατότητα υπό προϋποθέσεις να συμβάλλει στην αλληλοκατανόηση των μερών. Ουσιαστικά, για τον Βρετανό αξιωματούχο, ο μόνος κανόνας ήταν πως δεν υπάρχουν κανόνες, παρά μόνο το δίκαιο του ισχυρού που επιβαλλόταν με την «συναίνεση» του ανίσχυρου, υπό τον μανδύα της «κατανόησης». Προφανώς, στο πρόσωπο του Cecil συνοψίζεται η βρετανική πολιτική που πάσχιζε να ισορροπήσει μεταξύ του νέου ρόλου της εγγυήτριας των αρχών της ΚτΕ και του προπολεμικού εξισορροπητικού ρόλου της.⁵⁶

Ο κατευνασμός του Mussolini, που απειλούσε να μετατρέψει την Ιταλία σε αναθεωρητική δύναμη, δηλαδή παράγοντα αποσταθεροποίησης του μεταπολεμικού συστήματος, θα συνεχιζόταν και στη δεκαετία

⁵⁶ Στην ανάλυσή του ο Peter J. Yearwood, “‘Consistently with Honour’: Great Britain, the League of Nations and the Corfu Crisis of 1923,” *Journal of Contemporary History* 21, 4 (1986): 559-79. <http://www.jstor.org/stable/260586>, που εξέτασε τα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών και επιστολές για το περιστατικό, αποδεικνύει πως οι Βρετανοί στην αρχή της κρίσης ήταν σταθερά προσανατολισμένοι να μη δεχτούν τον ιταλικό εκβιασμό, αλλά η αποδοχή του ψηφίσματος της ΔτΠ της 7^{ης} Σεπτεμβρίου ανέτρεψε κάθε δυνατότητα για αναχαίτηση των ιταλικών απαιτήσεων. Η αρχική εντύπωση είναι πως ο Βρετανός αντιπρόσωπος στη ΔτΠ, R. Creewe συναίνεσε στο ψήφισμα χωρίς την άδεια του Λονδίνου, όμως στην ανάλυση φαίνεται πως ο Cecil ουσιαστικά ήταν εκείνος που χάραξε τη βρετανική στρατηγική.

του 1930. Οι τοποθετήσεις του Branting από τη Σουηδία ήταν οι μόνες που προειδοποιούσαν πως η αδράνεια έναντι της παραβίασης των κανόνων οδηγεί στην απαξίωση της ΚτΕ.

Είναι ενδεικτικό το εσωτερικό διαβαθμισμένο έγγραφο του Γενικού Γραμματέα από ταξίδι του στην Ιταλία, ένα μήνα μετά, και τη συνάντησή του με τον Mussolini (5 Νοεμβρίου 1923).⁵⁷ Στο 8σέλιδο κείμενο, δήλωνε «χαρούμενος» που ο τελευταίος τον διαβεβαίωσε για την προσήλωσή του στις αρχές και τον σκοπό της ΚτΕ, προσέθετε όμως, ότι ως «ηγέτιδα και μεγάλη δύναμη», η Ιταλία έπρεπε «να καθιερωθεί επαρκώς εντός του οργανισμού», καθώς «επί του παρόντος η θέση της δεν ήταν επαρκώς αναγνωρισμένη».⁵⁸ Ο Drummond συμφώνησε απόλυτα και υποσχέθηκε πως θα έκανε ό,τι μπορούσε προκειμένου να ανταποκριθεί στην επιθυμία του Ιταλού δικτάτορα, δηλαδή, να διοριστούν περισσότεροι Ιταλοί σε θέσεις ευθύνης της ΚτΕ. Όταν ο Mussolini έθεσε θέμα Branting καθώς ο τελευταίος θα προήδρευε του επόμενου Συμβουλίου όπου θα συζητείτο το θέμα των νομικών ερμηνειών και δικαιοδοσίας του οργάνου, ο Drummond έσπευσε να τον καθησυχάσει λέγοντάς του πως θα μπορούσε να επανέλθει ο Ιάπωνας διπλωμάτης (Ισίι) στην προεδρία με την πρόφαση ότι είναι συνέχεια της προγενέστερης συνεδρίασης.⁵⁹ Ο Γενικός Γραμματέας κατέληγε με την πεποίθηση πως εάν ικανοποιείτο αυτή η αναβάθμιση του ιταλικού κύρους εντός του οργανισμού «ο σινιόρ Mussolini θα γινόταν ένας πραγματικός υποστηρικτής» της ΚτΕ. Η συνάντηση έτυχε ευρείας δημοσιότητας από τον Τύπο, κατόπιν δημοσιογραφικής ενημέρωσης από πλευράς Drummond, στην οποία επαναλάμβανε τα περί ιταλικής υποστήριξης

⁵⁷ UNAG, βρίσκεται στα αρχεία του Διευθυντή του πολιτικού τομέα Paul Mantoux με ημερομηνία 6 Νοεμβρίου 1923. Μια μικρότερη εκδοχή του ενημερωτικού είναι καταχωρημένο και στα πρακτικά των συναντήσεων του Διευθυντηρίου της Γραμματείας, στις οποίες συμμετείχαν ο Γ.Γ., οι «Υπογραμματείς» και οι Διευθυντές τομέων με ημερομηνία 15 Νοεμβρίου, υπ' αριθ. 9.

⁵⁸ Η συζήτηση αφορούσε τις θέσεις στελεχών σε θέσεις ευθύνης εντός της Γραμματείας ή Επιτροπών σε περιοχές υπό την εποπτεία της ΚτΕ, όπως για παράδειγμα στην «Ελεύθερη Πόλη του Ντάντσιχ» με τον Drummond να συμφωνεί στην ισότιμη μεταχείριση της Ιταλίας με τις Βρετανία και Γαλλία, ώστε να έχουν ισάριθμο αριθμό στελεχών εντός της ΚτΕ.

⁵⁹ Το ζήτημα είχε τεθεί και από τον Salandra καθώς οι ιταλικές αρχές θεωρούσαν τον Branting προκατειλημμένο έναντι της Ιταλίας, λόγω της σθεναρής του στάσης στο ζήτημα της Κέρκυρας.

της ΚτΕ και αντίστοιχης αποκατάστασης από πλευράς του της ιταλικής υποαντιπροσώπευσης εντός του οργανισμού.⁶⁰

Για την ελληνική πλευρά το επεισόδιο ήταν μια ακόμη διπλωματική ήττα στη σειρά άλλων από τις αρχές του 1920. Η χώρα δεν είχε ούτε διεθνή ερείσματα, ούτε την ικανότητα να αναδιοργανωθεί από τις συνέπειες των εξωτερικών και εσωτερικών της κρίσεων. Οι τοποθετήσεις Πολίτη αποτυπώνουν την εικόνα μιας χώρας που εκλιπαρεί μια Μεγάλη Δύναμη (Ιταλία) να μη συνεχίσει περαιτέρω τον ευτελισμό της.

Ένα ανάλογο επεισόδιο είχε συμβεί το 1914 στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη: Η πολιτική δολοφονία του διαδόχου του θρόνου της Αυστροουγγαρίας Αρχιδούκα Φραγκίσκου Φερδινάνδου και της συζύγου του από σέρβους εθνικιστές στο Σεράγεβο, «χρεώθηκε» μετά από την εκδίκαση των πρωταίων και στη σερβική κυβέρνηση, με αποτέλεσμα η Αυστροουγγαρία να αποστείλει τελεσίγραφο προς τη Σερβία, ανάλογο με το ιταλικό. Η τελευταία όχι μόνο δεν υποχρεώθηκε σε καθυποταγή, αλλά η κατάσταση οδηγήθηκε σε ευθεία σύγκρουση των μεγάλων Δυνάμεων και τελικά στον Α΄ ΠΠ. Αντιστρόφως ανάλογα στην περίπτωση της Κέρκυρας, χωρίς καμία ιταλική πρόθεση να αποδείξει τη βασιμότητα των αξιώσεών της, κατέλαβε τμήμα της ελληνικής επικράτειας για να «νουθετήσει» την Αθήνα. Ο «μικρός» όχι μόνο δεν βρήκε συμμάχους να συνδράμουν με βάση το διεθνές δίκαιο, αλλά κλήθηκε να συμμορφωθεί στις απαιτήσεις του «μεγάλου».

Εξάγεται, επίσης, το συμπέρασμα πως οι τρεις «μεγάλοι» της μεταπολεμικής Ευρώπης δεν είχαν καμία διάθεση να βρεθούν υπόλογοι σε δικαιοδοτικά όργανα, τον έλεγχο των οποίων δεν επηρέαζαν απολύτως. Γαλλία, Ιταλία και Βρετανία συμμετείχαν ταυτόχρονα ως μόνιμα μέλη (μαζί με την Ιαπωνία) του 10μελούς Συμβουλίου και ως μοναδικά μέλη (μαζί με την Ιαπωνία) της 4μελούς ΔτΠ, που ήταν η μετεξέλιξη του Συμμαχικού Συμβουλίου από την περίοδο του μεταπολεμικού Συνεδρίου της Ειρήνης στο Παρίσι – πλην των ΗΠΑ. Η ιταλική εμμονή να μην εμπλακεί το Συμβούλιο της ΚτΕ στην υπόθεση, αλλά να γίνει αποκλειστικά αντικείμενο διαχείρισης από το «κλαμπ» των τεσσάρων (ου-

⁶⁰ UNAG, το αρχείο με τα δεκάδες αποκόμματα του τύπου από ΗΠΑ, Βρετανία, Γαλλία, Γερμανία, Ελβετία, Ολλανδία, Πολωνία, Ρουμανία, Βέλγιο, Νορβηγία και βεβαίως Ιταλία (κανένα από Ελλάδα), βρίσκεται ηλεκτρονικά στα αρχεία της Γραμματείας, στον τομέα ενημέρωσης, με τίτλο “Sir Eric Drummond–Rome, November 1923” και φάκ. S541-2/2/2.

σιαστικά τριών, καθώς οι Ιάπωνες δεν εμπλέκονταν σε ευρωπαϊκά ζητήματα), αναδεικνύει την περιφρόνηση στους κανόνες που οι ίδιες δυνάμεις είχαν θεσπίσει. Η αγωνία τους τελείωσε ουσιαστικά με την επικοινωνιακή διαχείριση της άσχημης εικόνας που είχε διαμορφωθεί στον διεθνή τύπο και την αντίδραση κάποιων διπλωματικών αντιπροσωπειών για την αδυναμία σεβασμού των κανόνων.

*Ευάγγελος Σήτος**

Η υποχρεωτική αλλαγή των ονομάτων στην Αλβανία του Χότζα και η πρόσληψή της στον ελληνικό δημόσιο λόγο

Το παρόν άρθρο πραγματεύεται την απόφαση του αλβανικού καθεστώτος να προβεί με διάταγμα στην αλλαγή των ονομάτων των Αλβανών πολιτών το 1975 και ιδίως την πρόσληψη του διατάγματος αυτού στον ελληνικό δημόσιο λόγο. Δεδομένου ότι η αλλαγή των ονομάτων αφορούσε, μεταξύ άλλων, και τους Έλληνες της Αλβανίας, ο τρόπος με τον οποίο προσελήφθη το συγκεκριμένο μέτρο από την ελληνική κοινή γνώμη¹ αποκτά ξεχωριστό ενδιαφέρον. Ειδικότερα, δίνεται έμφαση στην αντίδραση της κοινής γνώμης στην Ελλάδα και στον αντίκτυπο που αυτή είχε στις σχέσεις Αθήνας–Τιράνων, στη ρητορική που υιοθέτησαν οι φορείς της στον δημόσιο λόγο, καθώς και στον κίνδυνο που αποδόθηκε στο επίμαχο διάταγμα για τον ελληνισμό της Αλβανίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι, για τις ανάγκες της συγκεκριμένης μελέτης, αξιοποιήθηκαν ο Τύπος της εποχής, τα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, τα έντυπα μέσα των εν Ελλάδι βορειοηπειρωτικών οργανώσεων, ένα τμήμα από το αρχείο του Κ. Καραμανλή, καθώς και η σχετική βιβλιογραφία.

Παρά την αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας το 1971, η προσέγγιση των δύο πλευρών παρέμενε μια δύσκολη υπόθεση, καθότι το διμερές κλίμα εξακολουθούσε να είναι εν πολλοίς ψυχροπολεμικό. Σε αυτό συνέβαλε αφενός η ύπαρξη της εμπόλεμης κατάστασης ανάμεσα στις δύο χώρες και αφετέρου το χρόνιο ζήτημα της ελληνικής μειονότητας. Για την ελληνική πολιτική, η διασφάλιση των δικαιωμάτων του ελληνισμού της Αλβανίας συνι-

* Υποψήφιος διδάκτορας Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

¹ Ως κοινή γνώμη μπορεί να οριστεί το σύνολο των διαφορετικών απόψεων και στάσεων, όπως αυτές εκφράζονται μέσα από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, τα πολιτικά κόμματα και τις ομάδες πίεσης ή ομάδες συμφερόντων. Βλ. Ι. Δ. Στεφανίδης, *Εν ονόματι του Έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1950-1967* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010), σ. 22-3, 52-3.

στούσε βασική προϋπόθεση για τη βελτίωση των ελληνοαλβανικών σχέσεων. Στα μέσα της δεκαετίας του '70, οι σχέσεις των δύο χωρών επρόκειτο να διαταραχθούν για ακόμη μία φορά. Αιτία της νέας διμερούς κρίσης αποτέλεσε η απόφαση της αλβανικής κυβέρνησης να προχωρήσει με διάταγμα, τον Σεπτέμβριο του 1975, στην υποχρεωτική αλλαγή των προσωπικών ονομάτων. Βάσει του συγκεκριμένου διατάγματος (5339/23-9-75), όσοι πολίτες είχαν «ακατάλληλα ονόματα και προσβλητικά επώνυμα» που αντέβαιναν στα πολιτικά, ιδεολογικά και ηθικά πρότυπα του καθεστώτος, υποχρεούνταν να τα αλλάξουν. Στην περίπτωση των νεογέννητων τέκνων, η υιοθέτηση «κατάλληλου» ονόματος, το οποίο επιλεγόταν συνήθως από έναν προτεινόμενο κατάλογο του καθεστώτος, ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την καταχώρηση της γέννησης του παιδιού από τον ληξίαρχο.² Αν και ο συγκεκριμένος νόμος αφορούσε το σύνολο των κατοίκων της χώρας, η εφαρμογή του έθιγε ιδιαίτερα τα μέλη της ελληνικής μειονότητας, καθότι έφεραν στην πλειοψηφία τους ελληνοχριστιανικά ονόματα, τα οποία υποχρεούνταν να αντικαταστήσουν με ονόματα που θεωρούνταν γνήσια αλβανικά. Η γνωστοποίηση του διατάγματος, το οποίο συνιστούσε παραβίαση των δικαιωμάτων της ελληνικής μειονότητας, για τα οποία είχαν δοθεί εγγυήσεις από την αλβανική πλευρά κατά την αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων με την Ελλάδα, προκάλεσε

² Παράλληλα με το κείμενο του διατάγματος για την αλλαγή των ονομάτων, δημοσιεύθηκε μεταφρασμένη σε μερίδα του ελληνικού Τύπου και η απόφαση (225/23-9-75), που αφορούσε στη μετονομασία 19 χωριών των επαρχιών Κορυτσάς και Αγίων Σαράντα: «Τα πλήρη κείμενα του διατάγματος και αποφάσεως διά την αλλαγή των χριστιανικών ονομάτων», *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, 28 Ιανουαρίου 1976. Για την αλλαγή ανθρωπωνυμίων και τοπωνυμίων, βλ. επίσης Στ. Ντάγιος, *Ελλάδα και Αλβανία. 50 χρόνια αμοιβαίας δυσπιστίας. Οι διμερείς σχέσεις και η εθνική ελληνική μειονότητα της Βορείου Ηπείρου, 1949-1990* (Θεσσαλονίκη: Literatus, 2015), σ. 311-2, 477· Π. Μπάρκας *Τα ταξίδια της Φηγού. Ήπειρος: οι μολόπετρες... αλλοιώνονται*, τ. ΙΙΙ (Αθήνα: Ελίκρανον, 2016), σ. 299-302· του ιδίου, «Η ελληνική μειονότητα επί καθεστώτος Χότζα», στο *Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας*, επιμ. Κ. Τσιτσελίκης και Δ. Χριστόπουλος (Αθήνα: ΚΕΜΟ σειρά μελετών 7, Κριτική, 2003), σ. 242-4· Η. Poulton, *The Balkans. Minorities and States in Conflict* (Λονδίνο: Minority Rights Publications, 1993), σ. 199.

μεγάλη ανησυχία στην Αθήνα, φέρνοντας μάλιστα σε δυσχερή θέση την ελληνική κυβέρνηση.³

Ακόμη μεγαλύτερη, ωστόσο, ανησυχία αλλά και αντίδραση, από την απόφαση αλλαγής των ονομάτων στην Αλβανία, προκλήθηκε στην ελληνική κοινή γνώμη, η οποία προσέλαβε στην πλειοψηφία της το νόμο αυτόν ως απειλή για την ελληνική μειονότητα. Οι βορειοηπειρωτικές οργανώσεις, από την πρώτη στιγμή, έσπευσαν μέσω ανακοινώσεων να εκφράσουν δημόσια την «εντονωτάτη διαμαρτυρία τους για τα καταπιεστικά μέτρα που λαμβάνει η Αλβανική Κυβέρνηση σε βάρος του Ελληνικού Στοιχείου με αποκλειστικό σκοπό», όπως διατείνονταν, «την πλήρη εξαφάνισή του». Καταγγέλλοντας ως «απάνθρωπο», «εξοντωτικό» και «εγκληματικό» το συγκεκριμένο διάταγμα, απηύθυναν έκκληση στην ελληνική κυβέρνηση και τον πολιτικό κόσμο της χώρας για «θαρραλέα και χωρίς δισταγμό αντιμετώπιση του θέματος».⁴ Επικαλούμενοι «την ευθύνη έναντι της ιστορίας» και του ελληνισμού της Αλβανίας που διέτρεχε άμεσο κίνδυνο, οι εκπρόσωποί τους δήλωναν με αποφασιστικότητα «προς πάσα κατεύθυνση ότι δεν θα διστάσωμεν να λάβωμεν όλα τα μέτρα, ειρηνικά και μη, διά να προστατεύσωμεν τους αδελφούς μας».⁵ «Το απαράδεκτο γεγονός [...] να αφαιρούνται τα ελληνικής, ιστορικής και εθνολογικής προελεύσεως ονόματα και επώνυμα των κατοίκων που αποτελούν σημαντική αριθμητική Μειονότητα στην Αλβανία», πέραν του ότι αποτελούσε παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών του ελληνικού στοιχείου, θεωρήθηκε από τα βορειοηπειρωτικά σωματεία ως μια

³ Γ. Ε. Χρηστίδης, *Τα κομμουνιστικά βαλκάνια. Εισαγωγή στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική στην Αλβανία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία την περίοδο 1945-1989*, (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2003), σ. 41· L. Bakuli, *Η ελληνική μειονότητα της Βορείου Ηπείρου και η πολιτική των Τυράνων, 1967-1985* (μεταπτ. εργασία, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας: 2014), σ. 66.

⁴ «Διαμαρτυρία του Συλλόγου Βορειοηπειρωτών Αθηνών», *Ηπειρωτικών Μέλлон*, ό.π. της ιδίας, «Προκήρυξη του Συλλόγου Βορειοηπειρωτών Αθηνών», 22 Μαρτίου 1976· *Η Βραδινή*, 17 Ιανουαρίου, 21 Φεβρουαρίου 1976.

⁵ *Πυρσός Βορείου Ηπείρου*, Φεβρουάριος 1976. Πρόκειται για περιοδική εφημερίδα (1964-1967, 1975-1981), η οποία αποτελούσε όργανο της Κεντρικής Επιτροπής Βορειοηπειρωτικού Αγώνα (ΚΕΒΑ). Βλ. Αρχείο Συλλόγου Βορειοηπειρωτών (Αθήνα), αταξινόμητο αρχείο: «Ενημέρωση περί επανέκδοσης της εφημερίδος “Πυρσός Βορείου Ηπείρου”», Αθήνα 31 Αυγούστου 1975.

«απροσχημάτιστη εχθρική ενέργεια προς τον Ελληνικό Λαό»,⁶ η οποία πήγαζε από το «μίσος» και τα «ανθελληνικά αισθήματα» των Αλβανών προς την Ελλάδα.⁷

Την έντονη διαμαρτυρία για την υποχρεωτική αλλαγή των ονομάτων από το αλβανικό καθεστώς εξέφρασε από την πλευρά της και η Πανεπιστημιακή Συνομοσπονδία Ελλάδος. Σε ψήφισμά της καταδίκασε ως «ανελεύθερα τα λαμβανόμενα μέτρα» της αλβανικής κυβέρνησης που στόχο έχουν να «εξαλβανίσουν, νομοθετικώς, ελληνικωτάτας ονομασίας τόπων και ανθρώπων», ενώ παρότρυνε την ελληνική κυβέρνηση, την εκκλησία και τους διεθνείς οργανισμούς «να λάβουν επείγοντα και δραστικά μέτρα, ώστε να εξασφαλισθούν τα ανεγνωρισμένα ανθρώπινα δικαιώματα εις τον μάρτυρα Ελληνισμόν της Βορείου Ηπείρου».⁸ Την έκκλησή του προς την ελληνική κυβέρνηση να προβεί «εις ενδεδειγμένα διαβήματα και ενεργείας» προς την Αλβανία «για να αποτραπή ο αφελληνισμός των Βορειοηπειρωτών» απηύθυνε σε μήνυμά του και ο Πανελλήνιος Σύνδεσμος Οπλαρχηγών Εθνικής Αντιστάσεως, ο οποίος, μένοντας πιστός στο όραμα της εθνικής ολοκλήρωσης, δεν παρέλειψε να υπογραμμίσει «την υποχρέωσιν όπως

⁶ *Ηπειρωτικών Μέλλον*, ό.π.· *Η Βραδυνή*, ό.π.

⁷ Κεντρική Επιτροπή Βορειοηπειρωτικού Αγώνα, «Τα ανθελληνικά μέτρα συνεχίζονται», *Πυρσός Βορείου Ηπείρου*, Ιανουάριος 1976. Αξίζει να αναφερθεί ότι, μετά την έκδοση του διατάγματος από την αλβανική κυβέρνηση, η ΚΕΒΑ και τα άλλα βορειοηπειρωτικά σωματεία προχώρησαν, μεταξύ άλλων, και σε αναδιατύπωση «των Αρχών του Βορειοηπειρωτικού ζητήματος» στη βάση πιο συγκεκριμένων και «ρεαλιστικών» στόχων: αυτοδιάθεση του Βορειοηπειρωτικού λαού, αναγνώριση και σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εξασφάλιση των μειονοτικών δικαιωμάτων και συσπείρωση των Βορειοηπειρωτών: Αρχείο Συλλόγου Βορειοηπειρωτών (Αθήνα), αταξινόμητο αρχείο: «Διακήρυξη Αρχών του Βορειοηπειρωτικού Ζητήματος», Απρίλιος 1976. Για μια πιο εμπειριστατωμένη εικόνα αναφορικά με τη δομή, την ιδεολογία και την πολιτική δράση της ΚΕΒΑ, βλ. Η.Γ. Σκουλίδας, «Κεντρική Επιτροπή Βορειοηπειρωτικού Αγώνα (ΚΕΒΑ): Ιδεολογία και πολιτική κατά τις πρώτες δεκαετίες του Ψυχρού πολέμου», στο *Ελλάδα και Αλβανία στον Ψυχρό πόλεμο. Πολιτικές, ιδεολογίες, νοοτροπίες*, επιμ. Ν. Μαραντζίδης–Η. Σκουλίδας (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2021), σ. 143-63· Ευ. Γ. Κολιού, *Η ελληνική μειονότητα στην Αλβανία, 1950-1967* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2018), σ. 236-64.

⁸ *Ηπειρωτικών Μέλλον*, 22 Μαρτίου 1976.

συνεχισθούν αι προσπάθειαι διά την απελευθέρωσιν [...] της αλυτρώτου Βορείου Ηπείρου».⁹

Παρόμοιες αντιδράσεις με τις εν Ελλάδα βόρειοηπειρωτικές και εθνικιστικές οργανώσεις για το αλβανικό διάταγμα εκδηλώθηκαν και από τους Ηπειρώτες της διασποράς.¹⁰ Με πρωτοβουλία της Πανηπειρωτικής Ομοσπονδίας Αμερικής και Καναδά (ΠΟΑΚ) και τη συμπαράσταση της ορθόδοξης εκκλησίας της Αμερικής διοργανώθηκε το Μάρτιο του 1976 συλλαλητήριο διαμαρτυρίας στην έδρα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ), στο οποίο καταγγέλθηκε περίτρανα το νέο μέτρο της αλβανικής κυβέρνησης για την υποχρεωτική αλλαγή των ονομάτων, ενώ ζητήθηκε και η αποβολή της Αλβανίας από τον ΟΗΕ για την «ασκούμενη τρομοκρατίαν σε βάρος του ελληνικού στοιχείου και την συνεχήν παραβίασιν των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του», όπως χαρακτηριστικά αναφερόταν. Συνθήματα, όπως «Αλλαγή ονόματος ή θάνατος», «Χότζα-Χίτλερ» και «Σταματήστε τη γενοκτονία στην Αλβανία», αναγράφονταν –στην ελληνική ή αγγλική γλώσσα– σε πλακάτ των διαμαρτυρούμενων, αντανακλώντας με έκδηλο τρόπο τα αισθήματα αγανάκτησης και αποστροφής προς το καθεστώς του Χότζα και προσδίδοντας δραματικές διαστάσεις στις συνέπειες του διατάγματος.¹¹ Ο κίνδυνος, επομένως, για την ελληνική μειονότητα ερμηνευόταν, όχι μόνο με άξονα την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά ακόμη και με όρους φυλετικής εξόντωσης, ενώ ο ηγέτης της Αλβανίας παρομοιαζόταν με τον πλέον μισητό δικτάτορα της νεότερης ιστορίας.

Τις δημόσιες καταγγελίες περί εφαρμογής «μέτρων γενοκτονίας» εις βάρος του ελληνισμού στην Αλβανία συμεριζόταν και ο Αρχιεπίσκοπος Αμερικής, Ιάκωβος. Σε μήνυμά του προς τον βορειοηπειρωτι-

⁹ «Μήνυμα για την Β. Ήπειρο», *Η Βραδυνή*, 5 Ιανουαρίου 1976· «Μήνυμα των Οπλαρχηγών Εθνικής Αντιστάσεως διά την Βόρ. Ήπειρον», *Πρωινός Λόγος*, 11 Φεβρουαρίου 1976.

¹⁰ Με ψήφισμά της, η Πανηπειρωτική Ένωση Νοτίου Αφρικής «καταδίκασε μετά βδελυγμίας τα τελευταία μέτρα της Αλβανικής κυβέρνησης», τα οποία χαρακτήρισε «άδικα και εγκληματικά», ενώ εξέφρασε τη συμπαράστασή της στους «αλύτρωτους αδελφούς Βορειοηπειρώτες»: «Ψήφισμα των Ηπειρωτών Νοτ. Αφρικής υπέρ της Βορείου Ηπείρου», *Πυρσός Βορείου Ηπείρου*, Ιούνιος 1976.

¹¹ *Εθνικός Κήρυξ*, 12, 15 Μαρτίου 1976· «Διαμαρτυρία διά την Βορ. Ήπειρον ενώπιον του Ο.Η.Ε.», *Εστία*, 11 Μαρτίου 1976· *Αθηναϊκή*, 7 Μαΐου 1976· *Πυρσός Βορείου Ηπείρου*, Μάιος 1976· *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, 6 Απριλίου 1976.

κό σύλλογο «Πύρρος» της Νέας Υόρκης υπογράμμισε σε δραματικό ύφος ότι «οι εν τη Βορείω Ηπειρώ αλύτρωτοι αδερφοί μας», πέραν όλων των άλλων καταπιέσεων που υφίστανται, «δεν έχουν τώρα το στοιχειώδες ανθρώπινον δικαίωμα να φέρουν το Ελληνικόν των όνομα, ούτε να δίδουν όνομα εις τα νεογέννητα τέκνα των οι ίδιοι, αλλ' ο ληξίαρχος της περιοχής των».¹² Αναφερόμενος στο πλαίσιο του 20^{ου} συνεδρίου της ΠΟΑΚ στο διάταγμα της αλβανικής κυβέρνησης, ο μετέπειτα πρόεδρος της υποστήριξε ότι το μέτρο αυτό είχε ως σκοπό να αλλάξει κυρίως τα θρησκευτικά ονόματα των Ελλήνων της Αλβανίας, προβάλλοντας ως επιχείρημα το γεγονός ότι τόσο ο Ενβέρ Χότζα όσο και ο Μεχμέτ Σέχου δεν είχαν προβεί σε αλλαγή των μουσουλμανικών ονομάτων τους. Η επιβολή της μετονομασίας των μελών της ελληνικής μειονότητας αποτέλεσε κατά τον ίδιο ένα «πανούργο σόφισμα» του αλβανικού καθεστώτος, «ώστε με τη πάροδο του χρόνου να χαθεί κάθε συνδεδετικός κρίκος και επαφή με το παρελθόν και την παράδοσή τους». Με αφορμή μάλιστα τη δημοσίευση του συγκεκριμένου νόμου από το αλβανικό καθεστώς, αλλά και επικαλούμενη τη μη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του ελληνισμού της Αλβανίας μετά την αποκατάσταση των διπλωματικών επαφών μεταξύ των δύο χωρών, η ΠΟΑΚ υιοθέτησε, μεταξύ άλλων στο ψήφισμά της, πρόταση «προς την ελληνική κυβέρνηση να διακόψει αμέσως όλες τις σχέσεις με την Αλβανία».¹³

Πέραν των αναμενόμενων εν πολλοίς αντιδράσεων των βόρειο-ηπειρωτικών και όχι μόνο οργανώσεων, η υποχρεωτική αλλαγή των ονομάτων στην Αλβανία απασχόλησε έντονα και τον πολιτικό κόσμο στην Ελλάδα. Εκπρόσωποι του κοινοβουλίου από το ευρύτερο πολιτικό φάσμα έσπευσαν να εκδηλώσουν την ανησυχία τους για την μετονομασία των κατοίκων της ελληνικής μειονότητας, ενώ ορισμένοι εξ αυτών, υιοθετώντας υψηλούς εθνικιστικούς τόνους, καταφέρθηκαν με σφοδρότητα εναντίον του αλβανικού καθεστώτος. Υποβάλλοντας σχετική ερώτηση στον υπουργό των Εξωτερικών, ο βουλευτής της συμπολίτευσης Ιπ. Σαβούρας αποκάλυψε το συγκεκριμένο μέτρο ως «πράξιν

¹² *Ο Βορειοηπειρωτικός Σύνδεσμος «Πύρρος». Επιστολαί και κείμενα από τα ετήσια Λευκώματα, χ.τ, χ.χ* [Νέα Υόρκη: 1976], σ. 6.

¹³ *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, 10 Αυγούστου, 7 Σεπτεμβρίου 1977· Η. Μπέτζιου, *Πανηπειρωτική Ομοσπονδία Αμερικής. Ο εθνικός αγώνας των Ηπειρωτών της ξενιτειάς* (Νέα Υόρκη: 2010), σ. 158.

απάνθρωπον, άνανδρον και αξιοκατάκριτον από πάσης απόψεως».¹⁴ Ως «πονηρά και ύποπτος» χαρακτηρίστηκε η αλβανική ενέργεια και από τον συνάδελφό του Ν. Αθανασίου. Σε μια προσπάθεια να ερμηνεύσει τα πραγματικά κίνητρα της απόφασης για την αναγκαστική αλλαγή των ονομάτων, ο βουλευτής Θεσπρωτίας της Νέας Δημοκρατίας, ισχυρίστηκε σε δύο ερωτήσεις του στο κοινοβούλιο ότι η αλβανική κυβέρνηση «αποσκοπεί με την επιδιωκομένη μετονομασίαν να αλλοιώση πάσαν σύνθεσιν του πληθυσμού της και να δημιουργήση τοιαύτην σύγχυσιν μεταξύ των μη Αλβανών κατοίκων της επικρατείας της, ώστε ούτε με τα ονόματα, ούτε με το θρήσκευμα να δύναται να γίνη διάκρισις, ποιοι είναι οι μουσουλμάνοι, ποιοι οι καθολικοί και ποιοι οι ορθόδοξοι». Εκλαμβάνοντας την εφαρμογή του διατάγματος ως «απειλή αφανισμού της Εθνικής Ελληνικής μειονότητας εν Βορείω Ηπείρω», κάλεσε την ελληνική κυβέρνηση να αξιοποιήσει κάθε δυνατό μέσο προκειμένου να ματαιώσει «τον εξαλβανισμόν των αλβανικών αδελφών μας», όπως χαρακτηριστικά τόνιζε. Παράλληλα, σχολιάζοντας την υποχρεωτική και καθολική ισχύ του μέτρου εκ μέρους του αλβανικού καθεστώτος, ο ίδιος δεν έκρυψε την οργή του, καθώς, όπως υποστήριξε, «εις στιγμήν κατά την οποίαν η Ελληνική Κυβέρνησις, πρωτοστατούσα μάλιστα εις μίαν διαβαλκανικήν συνεννόησιν, τείνει φιλικήν χείρα προς την Αλβανίαν», η τελευταία «όχι μόνον δεν παρέχει ενδείξεις σεβασμού των διεθνώς αναγνωρισμένων δικαιωμάτων, αλλά άνευ ίχνους κατανοήσεως, επικυροί το επαίσχυντον διάταγμα της μετονομασίας διά Νόμου, άνευ ουδεμίας τροπολογίας».¹⁵ Η προβολή της ελληνικής πολιτικής ως φιλικής έναντι της Αλβανίας, σε αντιδιαστολή με την εχθρική στάση της τελευταίας προς την ελληνική μειονότητα, ενίσχυε ακόμη περισσότερο την αρνητική εικόνα της Αλβανίας, αλλά και την καλλιέργεια προκαταλήψεων, ενώ παράλληλα προήγε τη θετική εικόνα της Ελλάδας, παρουσιάζοντάς την πολιτικά και ηθικά ανώτερη.

Την έντονη δυσαρέσκειά του για την επιβολή αλλαγής των ονομάτων στον ελληνισμό της Αλβανίας εξέφρασε από τα έδρανα της βου-

¹⁴ Πυρσός Βορείου Ηπείρου, Φεβρουάριος 1976.

¹⁵ «Ερωτήσεις υποβληθείσα εις την Βουλήν την 20^{ην} Δεκεμβρίου 1975 υπό του βουλευτού Θεσπρωτίας κ. Νικ. Αθανασίου, τ. Υπουργού», *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, 12 Ιανουαρίου 1976· «Β' ερωτήσεις του βουλευτού κ. Νικολάου Αθανασίου προς τον υπουργόν των Εξωτερικών», *ό.π.*, 6 Απριλίου 1976.

λής και ο Γερ. Αποστολάτος. Αν και ο βουλευτής της κυβερνητικής παράταξης εξήρε την πολιτική του Έλληνα πρωθυπουργού για τη διαμόρφωση φιλικού κλίματος με την Αλβανία στο πλαίσιο της βαλκανικής συνεννόησης, εντούτοις, εκφράζοντας το δημόσιο αίσθημα αγανάκτησης, ξεκαθάρισε ότι «δεν είναι επιτρεπτόν να σιωπήσωμεν, όταν καταπατώνται τόσον βαναύσως τα ανθρώπινα δικαιώματα εις την Βορειοηπειρωτικήν Ελληνικήν Μειονότητα». Σύμφωνα με τον ίδιο, το νομοθετικό διάταγμα της αλβανικής κυβέρνησης αποτελούσε «τη χαριστική βολή διά τα κατάλοιπα του Ελληνισμού της Βορείου Ηπείρου»,¹⁶ καθότι πλέον «θηρσκευτικά πεποιθήσεις, οικογενειακά παραδόσεις, ήθη και έθιμα, ιστορικά ονόματα και τοπωνύμια εξαφανίζονται διά παντός».¹⁷ Πέραν της άμεσης παρέμβασης της ελληνικής κυβέρνησης για «την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των 300.000 Βορειοηπειρωτών αδελφών μας», ο βουλευτής της Ν.Δ. εισηγήθηκε σε συνέντευξη Τύπου των βορειοηπειρωτικών οργανώσεων¹⁸ και την ανάληψη ευρείας εκστρατείας διαφωτίσεως σε διεθνές επίπε-

¹⁶ Ως «χαριστική βολή εναντίον της Μειονότητος» χαρακτήρισε το διάταγμα της αλβανικής κυβέρνησης σε ανάτυπο της ΠΟΑΚ και ο ηπειρωτικής καταγωγής διπλωμάτης και συγγραφέας Γ. Χ. Παπαδόπουλος, *Η πραγματική εικών της εν Αλβανία εθνικής ελληνικής μειονότητος* (Σικάγο: Έκδοσις «Πανηπειρωτικού Αγώνος»: 1976), σ. 5.

¹⁷ *Πρακτικά Βουλής*, περίοδος Α', σύνοδος Γ', τ. 3^{ος}, συνεδριάσεις ΝΒ-Π', 10 Ιανουαρίου 1977-16 Φεβρουαρίου 1977, Αθήναι 1977, σ. 2487.

¹⁸ Στο πλαίσιο της καταγγελίας του νέου νόμου της αλβανικής κυβέρνησης για την υποχρεωτική αλλαγή των ονομάτων στην Αλβανία, οι βορειοηπειρωτικές οργανώσεις και τα σωματεία οργάνωσαν στις 31 Ιανουαρίου 1976 συνέντευξη τύπου σε κεντρικό ξενοδοχείο της Αθήνας, στην οποία συμμετείχαν μεταξύ άλλων και 10 εκπρόσωποι του ελληνικού κοινοβουλίου. Συγκεκριμένα, από το κυβερνών κόμμα (Ν.Δ.) παρέστησαν οι βουλευτές Ν. Αθανασίου, Ν. Αναγνωστόπουλος, Γερ. Αποστολάτος, Στ. Παπαδάκης, Αθ. Κονταξής, Αν. Νεράντζης, Κ. Παπαρηγόπουλος και Π. Καλογιάννης, ενώ από την Ένωση Δημοκρατικού Κέντρου ο Γ. Μυλωνάς και από το ΠΑΣΟΚ ο Απ. Κακλαμάνης: *Η Βραδυνή*, 2 Φεβρουαρίου 1976. Παρόμοια εκδήλωση εθνικού χαρακτήρα πραγματοποιήθηκε στις αρχές Μαρτίου του ίδιου έτους και στα Ιωάννινα με πρωτοβουλία της Βορειοηπειρωτικής Φοιτητικής Νεολαίας Αθηνών και της Επιτροπής Βορειοηπειρωτικού Αγώνα Ιωαννίνων. Σε αυτήν παρευρέθηκαν όλοι οι εκπρόσωποι των αρχών της τοπικής κοινωνίας: ο μητροπολίτης Θεόκλητος, ο νομάρχης Ν. Χανός, ο βουλευτής Χ. Ιωάννου, ο αντιπρύτανης του πανεπιστημίου Σ. Δάκαρης κ.ά.: *Πρωινός λόγος*, 7, 10 Μαρτίου 1976.

δο, προκειμένου να αποτραπεί η εφαρμογή του αλβανικού νόμου στα μέλη της ελληνικής μειονότητας.

Ένας άλλος βουλευτής του κυβερνώντος κόμματος, ο Ν. Αναγνωστόπουλος, παριστάμενος στην ίδια εκδήλωση, πρότεινε τη σύσταση διακομματικής κοινοβουλευτικής επιτροπής για την παρακολούθηση των εξελίξεων επί του συγκεκριμένου θέματος, ενώ τη συνεχή ετοιμότητα του ελληνισμού επί του Βορειοηπειρωτικού ζήτησε από την πλευρά του και ο εκπρόσωπος της Ένωσης Δημοκρατικού Κέντρου, Γ. Μυλωνάς, ο οποίος τόνισε με πατριωτικό ζήλο ότι «είναι απαράδεκτον ο Ελληνισμός, καίτοι διαθέτει τόσους τίτλους, να υφίσταται τοιούτους διωγμούς». Ως παράδειγμα μάλιστα, ο Ηπειρώτης βουλευτής, αντιπαρέβαλε την Τουρκία, η οποία, επισήμανε, χάρη στη δυναμική πολιτική της, επέτυχε τη δημιουργία «εθνικών θεμάτων», όπως είναι το Κυπριακό, το Αιγαίο κ.ά. Παρόμοιες απόψεις εκφράστηκαν και από άλλα μέλη της κυβερνητικής πλειοψηφίας, καθώς επίσης και από τον βουλευτή του ΠΑΣΟΚ, Απ. Κακλαμάνη. Μεταξύ των εκπροσώπων του ελληνικού κοινοβουλίου, τον λόγο έλαβε τέλος και ο άλλοτε στρατηγός και πολιτικός Δ. Μπότσαρης. Ο τελευταίος, αφού υπογράμμισε την ανάγκη υπεράσπισης των ελευθεριών και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας του ελληνικού στοιχείου στην Αλβανία, ανέφερε ότι, ως πρόεδρος της επιτροπής για τη χάραξη των ελληνοαλβανικών συνόρων στο παρελθόν, είχε ρητά σημειώσει στα σχετικά πρακτικά ότι «τα σημερινά σύνορα είναι προσωρινά», αφήνοντας έτσι να εννοηθεί ότι το θέμα της διεκδίκησης της Βορείου Ηπείρου παρέμενε ακόμη ανοιχτό.¹⁹

Η αρνητική πρόσληψη της υποχρεωτικής αλλαγής των ονομάτων στην Αλβανία ήταν διάχυτη και στην πλειονότητα του ελληνικού Τύπου. Σε δημοσιεύματα εφημερίδων μεγάλης κυκλοφορίας, το διάταγμα της αλβανικής κυβέρνησης χαρακτηριζόταν ως «πολιτιστική κατα-

¹⁹ «Καταγγέλλεται η αλβανική καταπίεσις εις την Βόρειον Ήπειρον», *Εστία*, 2 Φεβρουαρίου 1976. Σε καταγγελία των νομοθετικών μέτρων του αλβανικού καθεστώτος και σε έκφραση συμπαράστασης προς τον Ελληνισμό της Αλβανίας προέβησαν με επιστολές και ψηφίσματά τους και εκπρόσωποι της αυτοδιοίκησης από διάφορες περιοχές της χώρας, καθώς επίσης και η φοιτητική παράταξη της Νέας Δημοκρατίας (ΔΑΠ-ΝΔΦΚ) σε διάφορες πανεπιστημιακές σχολές (Πολυτεχνική, Βιομηχανική, Νομική). Βλ. *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, 22 Μαρτίου 1976· *Μακεδονία*, 17 Φεβρουαρίου 1976· *Λαϊκός Δρόμος*, 7 Φεβρουαρίου 1976.

πίεση εις βάρος των μειονοτήτων της χώρας»,²⁰ ενώ ορισμένοι σχολιαστές, αναφερόμενοι στον υποχρεωτικό χαρακτήρα του, επισήμαναν ότι το μέτρο αυτό «είναι προφανές ότι θίγει την ελληνική κοινότητα της Αλβανίας, για τον σεβασμό των δικαιωμάτων της οποίας, άλλωστε, έχει ληφθεί πρόνοια κατά την αποκατάσταση των ελληνοαλβανικών σχέσεων».²¹ Δεν έλειψαν, βέβαια, και οι εκφραστές εθνικόφρονων αντιλήψεων που αναφέρονταν στο αλβανικό διάταγμα με ιδιαίτερα οξείς χαρακτηρισμούς, προσδίδοντας στον λόγο δραματική ένταση και αρνητικές συνδηλώσεις. Συγκεκριμένα, ως «τυραννικά» και «εξοντωτικά» κατά «των Βορειοηπειρωτών αδελφών μας» αποκαλούσε τα νέα μέτρα του καθεστώτος των Τιράνων ο συντάκτης της *Εστίας*,²² ενώ ο εκδότης του *Ηπειρωτικού Μέλλοντος*, Αθανάσιος Γκογκώνης, αναφερόμενος στην επιβολή μετονομασίας των μελών της ελληνικής μειονότητας από την αλβανική κυβέρνηση, έκανε λόγο για «εγκληματική ενέργεια [...] που συνεχίζει να καταπατά κάθε προνόμιο του Βορειοηπειρωτικού λαού, είναι πρόκληση άνευ προηγουμένου και δεν πρέπει να παρέλθη απαρατήρητη, γιατί αποτελεί τη χαριστική βολή κατά των Χριστιανών της Αλβανίας». Σύμφωνα με τον ίδιο, η λήψη του «σατανικότερου» αυτού μέτρου – χαρακτηρισμός που απέδιδε γνωρίσματα πανουργίας και δολιότητας στους εμπνευστές του – αποτελούσε την ύστατη προσπάθεια αφομοίωσης του Βορειοηπειρωτικού ελληνισμού από το αλβανικό καθεστώς, έπειτα από τις μέχρι τότε ανεπιτυχείς απόπειρες της ηγεσίας του.²³

Για άλλους πάλι αρθρογράφους, η υποχρεωτική αλλαγή των ονομάτων των Ελλήνων ομογενών από την αλβανική κυβέρνηση, δεν συνιστούσε καμία «έκπληξη», καθότι επί πολλά χρόνια η ελληνική μειονότητα αντιμετωπίζει, όπως υποστηριζόταν, «μίαν αύξουσαν πίεσιν, με απηνείς διωγμούς και ανελευθέρας προκλήσεις», αφού υπάρχει «προδιαγεγραμμένον σχέδιον βαθμιαίας εξουθενώσεώς της, με σκο-

²⁰ Πρόκειται για χαρακτηρισμό που προήλθε από δυτική διπλωματική πηγή και ο οποίος αναπαράχθηκε από μεγάλο μέρος του ελληνικού Τύπου: *Ακρόπολις, Ελεύθερος Κόσμος, Καθημερινή, Τα Νέα*, 27 Φεβρουαρίου 1976.

²¹ *Το Βήμα*, 27 Φεβρουαρίου 1976.

²² *Εστία*, 3 Φεβρουαρίου 1976.

²³ Αθ. Γκογκώνης, «Κανένας δεν πρέπει να μείνει αδιάφορος στο νέο έγκλημα των Αλβανών, διά την πλήρη εξαφάνισιν των Βορειοηπειρωτών», *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, 12 Ιανουαρίου 1976.

πόν όπως νοθευθή ο Ελληνικός χαρακτήρ της Βορείου Ηπείρου». ²⁴ Με αφορμή μάλιστα την έκδοση του εν λόγω διατάγματος από το καθεστώς των Τυράνων, μερικοί έσπευσαν να χαρακτηρίσουν ως «άστοχη» και «βεβιασμένη» την προ πενταετίας αποκατάσταση των εμπορικών και διπλωματικών σχέσεων με την Αλβανία, ασκώντας έντονη κριτική στην τότε κυβέρνηση των συνταγματαρχών, η οποία, κατά τους ιδίους, προχώρησε στην αποκατάσταση των ελληνοαλβανικών σχέσεων χωρίς να λάβει ουσιαστικές εγγυήσεις για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων του ελληνικού στοιχείου. ²⁵ Πέραν, ωστόσο, της ελληνικής πλευράς, ευθύνες για τα καταπιεστικά μέτρα σε βάρος της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία, αποδίδονταν ευρύτερα και στα κράτη της δυτικής Ευρώπης και στις ΗΠΑ, εφόσον, όπως χαρακτηριστικά τονίζονταν με εμφανώς εμπαθή αλλά και αντικομμουνιστικό προς την Αλβανία λόγο, οι ισχυρές χώρες της Δύσης επέτρεπαν «ο ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου να ζη υπό τον ζυγόν μιας ερυθράς τυραννίας που αποτελεί χαινούσαν πληγήν εις τον Ευρωπαϊκόν χώρον». ²⁶

Εν όψει του «κινδύνου» που εγκυμονούσε η εφαρμογή του διατάγματος για τον ελληνισμό της Αλβανίας, τέθηκε από ορισμένους ως επιτακτική η ανάγκη μαζικής κινητοποίησης και «θαρραλέας συμπαραστάσεως εκ μέρους του Εθνικού Κέντρου». ²⁷ Είναι «καθήκον της Κυβερνήσεως και των οικείων οργανώσεων και ιδρυμάτων της χώρας, όπως καταγγέλλουν [...] εις την διεθνή κοινήν γνώμην, τας συγκεκριμένας ενεργείας του τυραννικού Αλβανικού καθεστώτος, όπως αφελληνίστην την εκεί διαβιούσαν Ελληνικήν μειονότητα, διά της απαγορεύσεως ακόμη και των Ελληνικών ονομάτων και επωνύμων», υπογράμμισε με δεοντικό ύφος ο αρθρογράφος της *Εστίας*. ²⁸ Προβάλλοντας το ζήτημα της μετονομασίας των ελληνικών πληθυσμών στην Αλβανία ως «υπόθεση όλων των Ελλήνων», ένας σχολιαστής φρόντισε να υπενθυμίσει το ιστορικό «χρέος όλων μας να τους συμπαρασ[αθ]ούμε», διότι «το βορειοηπειρωτικό θέμα πάντα παραμένει ανοιχτό και συνυφασμένο με την εθνική συνείδηση». ²⁹ Παράλληλα με

²⁴ «Δικαίωμα και καθήκον», *Εστία*, 28 Φεβρουαρίου 1976.

²⁵ «Ο ανθελληνικός διωγμός εις την Βόρειον Ήπειρον», *ό.π.*, 31 Ιανουαρίου 1976.

²⁶ «Τα εν Αλβανία», *ό.π.*, 28 Μαΐου 1976.

²⁷ *Ο.π.*, 29 Ιανουαρίου 1976.

²⁸ «Τα δεινά της Βορ. Ηπείρου», *ό.π.*, 20 Ιανουαρίου 1976.

²⁹ «Ας βοηθήσουμε τη Β. Ήπειρο», *Πρωινός λόγος*, 7 Μαρτίου 1976.

τους ιστορικούς λόγους, ένας άλλος συντάκτης τόνισε και την «ύψιστη ηθική υποχρέωση να μην αφήσουμε αβοήθητους εκείνους που δεκάδες χρόνια τώρα μάχονται ακατάβλητα [...] για την προστασία των ιερών και οσίων της Φυλής».³⁰ Μερικοί μάλιστα αρθρογράφοι αναφέρονταν στην «επιβαλλόμενη» κινητοποίηση της ελληνικής κοινής γνώμης, για την αποτροπή της εφαρμογής του διατάγματος της αλβανικής κυβέρνησης, με όρους «συναγερμού», «πανεθνικής σταυροφορίας» και «εθνικής έπαλξης», προσδίδοντάς της έτσι χαρακτήρα ιερού και εθνικού αγώνα.³¹ «Στον αγώνα αυτόν για τη σωτηρία του Βορειοηπειρωτικού λαού κανένας δεν πρέπει να μείνη αδιάφορος. Όλοι ενωμένοι στον υπέρ των όλων αγώνα για τη σωτηρία των αδελφών μας», υπερθεμάτιζε σε κάλεσμά του μέσα σε κλίμα εθνικιστικής έξαρσης ο εκδότης του *Ηπειρωτικού Μέλλοντος*.³²

Η επιβολή της αλλαγής των ονομάτων στα μέλη της ελληνικής μειονότητας από το κομμουνιστικό καθεστώς της Αλβανίας, εκτός όλων των άλλων, αναβίωσε και αρνητικά στερεότυπα για τους Αλβανούς, τα οποία σχετίζονταν με το αρχέτυπο του εθνικού «άλλου». Οι Αλβανοί παρουσιάζονταν στον δημόσιο λόγο ως «αμείλικτοι», «ανάλητοι», αλλά και «τύραννοι», «δυνάστες» που «αντικειμενικό στόχο έχουν τον βίαιο εξαλβανισμό των υπόδουλων αδελφών μας».³³ «Οι Αλβανοί από της ιδρύσεως του κράτους τους», υποστηριζόταν, «δεν είχαν παρά μόνο ένα σκοπό και επιδίωξη, την εκκαθάριση και ει δυνατόν την πλήρη εξαφάνιση του μεγάλου αγκαθιού που ήταν και είναι ακόμα αγκλωμένο βαθειά μέσ' στο σώμα της: το Ελληνικό Βορειοηπειρωτικό στοιχείο».³⁴ «Ο αφελληνισμός της Βορείου Ηπείρου» –που διατυπωνόταν εν είδει αξιώματος από πολιτικούς και αρθρογράφους– «αποτελούσε ανέκαθεν τον κύριο σκοπό κάθε αλβανικής Κυβερνήσεως».³⁵ Παράλληλα με την αρνητική πρόσληψή τους ως «αδί-

³⁰ Αλ. Μυρσίνη, «Το Βορειοηπειρωτικό», *Ηπειρωτικός Αγών*, 1 Φεβρουαρίου 1976.

³¹ «Πανεθνική σταυροφορία», *Εστία*, 3 Φεβρουαρίου 1976· «Εθνική έπαλξις», *ό.π.*, 20 Μαΐου 1976· *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, 12 Ιανουαρίου 1976.

³² *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, *ό.π.*

³³ «Ο ανθελληνικός διωγμός εις την Βόρειον Ήπειρον», *Εστία*, 31 Ιανουαρίου 1976.

³⁴ «Μέτρα αφελληνισμού κατά των Ελλήνων της Βορείου Ηπείρου», *Πρωινός Λόγος*, 5 Φεβρουαρίου 1976.

³⁵ Αθ. Γκογκώνης, «Κανένας δεν πρέπει να μείνει αδιάφορος στο νέο έγκλημα των Αλβανών, διά την πλήρη εξαφάνισιν των Βορειοηπειρωτών» *Ηπειρωτικόν Μέλλον*,

στακτοι δυνάστες», οι Αλβανοί περιγράφονταν με απαξιωτικό και προσβλητικό τρόπο ως «άξεστοι», «απολίτιστοι», οι οποίοι, «καίτοι στερούμενοι εθνικής συνειδήσεως και ζώντας εις βαθύ πνευματικόν σκότος», κατάφεραν με τη βοήθεια των ξένων Δυνάμεων «να υφάρπασουν την Βόρειον Ήπειρον, διά να συγκροτήσουν εκ του μη όντος εν σκιώδες κράτος».³⁶

Την ίδια στιγμή, οι Έλληνες της Αλβανίας προβάλλονταν ως «καταδυναστευόμενοι», «μάρτυρες», «υπόδουλοι», «σκλάβοι» και προπάντων «αλύτρωτοι».³⁷ αλλά και η ίδια η «Βόρειος Ήπειρος» παρουσιαζόταν προσωποποιημένη ως «σκλαβωμένη», «αλυσοδεμένη αδερφή».³⁸ Οι ελληνικοί πληθυσμοί της «ζουν υπό την πλέον σκληράν τυραννίαν [...] του δικτάτορος Εμβέρ Χότζα» και στερούνται των στοιχειωδών δικαιωμάτων που «απολαμβάνουν και οι πλέον καθυστερημένοι λαοί του πλανήτη μας». Υφίστανται «εξουθενωτικούς διωγμούς», «εξορίες και βασανιστήρια», ενώ απειλούνται από «αφελληνισμό», «γενιτσαρισμό», αλλά και «γενοκτονία», «αφανισμό».³⁹ Σε αυτό το πλαίσιο διαπάλης –πραγματικής ή συμβολικής– μεταξύ του εθνικού «εαυτού» και του εχθρικού «άλλου», αυτοί που θα επικρατήσουν τελικά δεν θα είναι οι «δυνάστες» Αλβανοί, διότι, όπως αναφερόταν σε οξύμωρο σχήμα, οι Βορειοηπειρώτες, αν και «δύσμοιροι» και «αλύ-

12 Ιανουαρίου 1976· «Ερώτησις υποβληθείσα εις την Βουλήν την 20^{ήν} Δεκεμβρίου 1975 υπό του Βουλευτού Θεσπρωτίας κ. Νικ. Αθανασίου, τ. Υπουργού», *ό.π.*· Αλ. Μυρσίνη, «Το Βορειοηπειρωτικό», *ό.π.*· *Εστία*, 28 Φεβρουαρίου, 10 Μαΐου 1976.

³⁶ *Εστία*, 17 Φεβρουαρίου, 20 Μαΐου 1976.

³⁷ «Β' ερώτησις του βουλευτού κ. Νικολάου Αθανασίου προς τον υπουργόν των Εξωτερικών», *ό.π.*· *Πρακτικά Βουλής*, περίοδος Α', σύνοδος Γ', τ. 3^ο, *ό.π.*· *Εστία*, 20 Ιανουαρίου 1976· *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, 28 Ιανουαρίου 1976.

³⁸ Ο χαρακτηρισμός «αλυσοδεμένη αδερφή» αποτελούσε τον πηχυαίο τίτλο ενός άρθρου από το βραχύβιο έντυπο της Βορειοηπειρωτικής Φοιτητικής Νεολαίας (1975-1976), που ήταν πλαισιωμένο από μια ζωγραφική σύνθεση, όπου στα αριστερά φαίνεται καθισμένη σε βραχώδες μέρος μια γυναικεία μορφή, η «Βόρειος Ήπειρος», η οποία έχει αλυσοδεμένα τα χέρια της και το βλέμμα της είναι μονίμως στραμμένο στο βάθος της οροσειράς, καθώς προσμένει τον ανατέλλοντα ήλιο της ελευθερίας, δηλαδή τη «μητέρα Ελλάδα»: Βορειοηπειρωτική Φοιτητική Νεολαία, *Δελτίον Ενημερώσεως* (Ιανουάριος 1976), σ. 3.

³⁹ «Β' ερώτησις του βουλευτού κ. Νικολάου Αθανασίου προς τον υπουργόν των Εξωτερικών», *ό.π.*· *Εστία*, 29, 31 Ιανουαρίου, 10 Μαΐου 1976· *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, 12 Ιανουαρίου 1976· *Πυρσός Βορείου Ηπείρου*, Μάρτιος, Απρίλιος 1976.

τρωτοι, είναι αδούλωτοι στην ψυχή».⁴⁰ Παρουσιάζοντας τη «γενναιοψυχία» ως μια από τις εγγενείς αρετές της ελληνικής «φυλής», η Βορειοηπειρωτική Φοιτητική Νεολαία τόνιζε χαρακτηριστικά σε συναισθηματικά φορτισμένο λόγο: «οι Αλβανοί δεν γνωρίζουν ότι η ελληνική ψυχή όσο και αν βασανίζεται, όσο και αν καταπιέζεται ποτέ μα ποτέ δεν πεθαίνει. Αντίθετα, τρανώνεται, ζωντανεύει, μεγαλώνει, θεριεύει και πνίγει τους δυνάστες της και αναπνέει πλέον περήφανα και αγέρωχα τον αέρα της ελεύθερης πατρίδας».⁴¹ Ένας αρθρογράφος από την πλευρά του, επικαλούμενος τον εθνικό χαρακτήρα των Ελλήνων και τα ιστορικά δίκαια επί της Βορείου Ηπείρου, δήλωνε με βεβαιότητα ότι «οσονδήποτε [...] και αν οι προσκαίρως δυναστεύοντες την Βόρειον Ήπειρον, επιχειρούν να νοθεύσουν την αλώβητον ελληνικότητά της, ουδέν θα πετύχουν· διότι το ιερόν αυτό έδαφος της Πατρίδος μας [...] θάπτον ή βραδίον θα επανέλθη εις τους κόλπους της Μητρός Ελλάδος, διότι η ιστορία της Βορείου Ηπείρου είναι απαραγράπτως συνυφασμένη με τα ακατάλυτα εθνικά μας δίκαια!».⁴²

Αξίζει να σημειωθεί ότι μοναδική εξαίρεση στις ομόθυμες σχεδόν αντιδράσεις της ελληνικής κοινής γνώμης απέναντι στο αλβανικό διάταγμα αποτέλεσε η στάση της Αριστεράς. Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ), αλλά και οι εξωκοινοβουλευτικές φιλομασοϊκές οργανώσεις, μέσω των δημοσιογραφικών τους οργάνων, καταδίκασαν απερίφραστα τις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας κατά της γειτονικής Αλβανίας, χαρακτηρίζοντάς τις ως «ψυχροπολεμικές», ενώ επέκριναν έντονα τους βουλευτές της κυβέρνησης για τη συμμετοχή τους στις «προκλητικές» και «σωβινιστικές» -όπως αποκαλούσαν με τον προσφιλή κομμουνιστικό λόγο τους- κινητοποιήσεις των βορειοηπειρωτικών οργανώσεων.⁴³ Αναφορικά με τις καταγγελίες περί καταπιεστικής

⁴⁰ *Πυρός Βορείου Ηπείρου*, Ιανουάριος, Μάρτιος 1976.

⁴¹ Βορειοηπειρωτική Φοιτητική Νεολαία, *Δελτίον Ενημερώσεως* (Ιανουάριος 1976), σ. 2.

⁴² *Εστία*, 20 Μαΐου 1976

⁴³ «Ψυχροπολεμική εκδήλωση», *Ριζοσπάστης*, 11 Μαρτίου 1976· «Προκλήσεις ενάντια στη Λαϊκή Δημοκρατία της Αλβανίας», *Λαϊκός Δρόμος*, 7 Φεβρουαρίου 1976. Οι επικρίσεις του ελληνικού κομμουνιστικού Τύπου προς τις βορειοηπειρωτικές οργανώσεις δεν έμειναν αναπάντητες από την πλευρά των τελευταίων. Η Βορειοηπειρωτική Φοιτητική Νεολαία με μια μακροσκελή επιστολή της προς τον *Ριζοσπάστη* επιχείρησε να εξηγήσει το σκοπό της εκδήλωσης στα Γιάννενα, αντικρούοντας τον χαρακτηρισμό της ως «ψυχροπολεμική»:«[...] Σκοπός του Βορειοηπειρωτικού

πολιτικής σε βάρος των μελών της ελληνικής μειονότητας, μέσω της αλλαγής των ονομάτων τους, οι φιλοκινεζικές οργανώσεις έσπευσαν να υπερασπιστούν το κομμουνιστικό καθεστώς των Τυράνων, κάνοντας λόγο για «συκοφαντίες» και «προσπάθεια δυσφήμισης της σοσιαλιστικής Αλβανίας», η οποία «εγγυάται και εξασφαλίζει όλα τα δικαιώματα των εθνικών μειονοτήτων!».⁴⁴

Πέρα, όμως, από τη διαμαρτυρία εκ μέρους της ελληνικής κομμουνιστικής Αριστεράς, η έντονη ανησυχία και ο θόρυβος που δη-

κόσμου δεν είναι να καταλάβει τα εδάφη της Αλβανίας ασχέτως εάν μερικά από αυτά δικαιωματικά του ανήκουν διότι κατοικούνται από Έλληνες [...]. Σκοπός [...] είναι η διατήρηση της ατομικής ελευθερίας, της γλώσσας, της θρησκείας που όμως με κάθε τρόπο η Αλβανική κυβέρνηση προσπαθεί να εξαφανίσει [...]. Η Αλβανική κυβέρνηση δεν σέβεται τις εθνικές μειονότητες και συνέχεια εκδίδει διατάγματα με τα οποία παραβιάζει ακόμα και τα στοιχειώδη ανθρώπινα δικαιώματα. [...]. Αντικειμενικός μας, λοιπόν, σκοπός είναι να διατηρηθούν και να γίνουν σεβαστές αυτές οι ελευθερίες για τους Έλληνες της Βορείου Ηπείρου και οι εκδηλώσεις μας στα Γιάννενα είχαν σαν σκοπό να καταγγείλουμε τα φοβερά εγκλήματα που γίνονται στη Βόρειο Ήπειρο και να ενημερώσουμε τον Ελληνικό Λαό. Για ποια λοιπόν ψυχροπολεμική εκδήλωση μιλά ο Ριζοσπάστης;» διερωτούσαν καταληκτικά η ηγεσία της ΒΦΝ: *Πρωινός Λόγος*, 6 Απριλίου 1976.

⁴⁴ «Σχετικά με μια ψυχροπολεμική “διαμαρτυρία Βορειοηπειρωτών”: Το κράτος των ελευθέρων εργατών και αγροτών εξασφαλίζει όλα τα δικαιώματα των εθνικών μειονοτήτων», *Λαϊκοί Αγώνες*, 23 Ιανουαρίου 1976. Προς επίρρωση των θέσεών τους, τα φιλοκινεζικά έντυπα επικαλούνταν το σχέδιο του νέου Συντάγματος της ΛΣΔ της Αλβανίας, το οποίο είχε δημοσιευθεί στον Τύπο στις αρχές του 1976 και στο άρθρο 40 (άρ.42 στην οριστική του μορφή) ορίζονταν τα εξής: «Στις εθνικές μειονότητες εξασφαλίζονται η προστασία και η ανάπτυξη της κουλτούρας και των λαϊκών παραδόσεων, η χρησιμοποίηση της μητρικής γλώσσας και η εκμάθησή της στο σχολείο, η ίση ανάπτυξη σ’ όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής. Κάθε εθνικό προνόμιο ή ανισότητα και κάθε ενέργεια που καταπατεί τα δικαιώματα των εθνικών μειονοτήτων είναι αντισυνταγματικά και τιμωρούνται σύμφωνα με το νόμο». «Αλήθεια, σε ποιο Σύνταγμα του “ελεύθερου κόσμου” υπάρχει τέτοιο άρθρο;», σχολίαζε με έμφαση υπό μορφή ερώτησης ο αρθρογράφος του *Λαϊκού Δρόμου*, 22 Μαΐου 1976. Σχετικά με το πλήρες κείμενο του νέου αλβανικού Συντάγματος του 1976, βλ. *Λαϊκό Βήμα*, 2 Ιανουαρίου 1977. Το *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, εκπροσωπώντας τον βορειοηπειρωτικό κόσμο, ασκούσε δριμεία κριτική στις ιδεολογικά αντίπαλες φιλοκινεζικές εφημερίδες για την ένθερμη υποστήριξή τους προς καθεστώς της Αλβανίας, αποκαλώντας τις θέσεις τους ως «ανεδαφικές» και «ανόητες», με συνέπεια την όξυνση της αντιπαλότητας μεταξύ τους και τη συχνή ανταλλαγή «πυρών» μέσω των δημοσιευμάτων τους. Βλ. ενδεικτικά, *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, 20 Ιουλίου, 20 Σεπτεμβρίου 1976 και αντίστοιχα *Λαϊκός Δρόμος*, 22 Μαΐου, 4 Σεπτεμβρίου 1976.

μιουργήθηκε στην κοινή γνώμη στην Ελλάδα από τη δημοσίευση του εν λόγω νόμου της κυβέρνησης των Τιράνων, προκάλεσε και την αντίδραση της αλβανικής πλευράς. Μέσω της ελληνόφωνης εφημερίδας *Λαϊκό Βήμα* του Αργυροκάστρου, συγκεκριμένα μέλη και ομάδες συνεταιριστών της ελληνικής μειονότητας προσπάθησαν υπό μορφή επιστολών να διαψεύσουν τις κατηγορίες περί υποχρεωτικής μετονομασίας των Ελλήνων της Αλβανίας από το καθεστώς του Χότζα, προβάλλοντας μια εξιδανικευμένη εικόνα της ελληνικής μειονότητας στη σοσιαλιστική Αλβανία, η οποία απολάμβανε όλες τις ελευθερίες και τα δικαιώματά της, ενώ ζούσε σε συνθήκες ευημερίας και ευτυχίας με τον αλβανικό λαό.⁴⁵ Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το περιεχόμενο επώνυμης και ανοιχτής επιστολής ενός Έλληνα συνεταιριστή και μέλος του Κόμματος από την επαρχία του Αργυροκάστρου προς τον Ενβέρ Χότζα: «Τούτες τις μέρες αγανάχτησα βαθιά όταν άκουσα ότι στην Αθήνα και μάλιστα στην ελληνική Βουλή, γίνεται θόρυβος ότι δήθεν σ' εμάς, στη μειονότητα, αλλάζουν τα ονόματα των χωριών, τα ονόματα των ανθρώπων και άλλες ποταπές και γελοίες συκοφαντίες, που δύσκολα μπορεί να τις πιστέψουν και κείνοι που τις επινοούν, αν τους έμεινε έστω και ελάχιστη λογική.[...] Δεν ξέρω ποιοι είναι κείνοι που συκοφαντούν από κει από την Αθήνα. Μα αν είναι από δω, από τα μέρη μας, από την ανθισμένη Δρόπολη που ευημερεί, αν έχουν φάει ψωμί από τούτη τη γη, χαράμι να τους γίνει!».⁴⁶

Ακόμη πιο έντονη υπήρξε στο συγκεκριμένο θέμα η αντίδραση του ίδιου του Αλβανού ηγέτη, λίγους μήνες αργότερα. Στο πλαίσιο της εισήγησής του στο 7^ο συνέδριο του Κόμματος Εργασίας Αλβανίας, ο Χότζα, αφού χαρακτήρισε ως «φιλικές» τις σχέσεις με την Ελλάδα, εκφράζοντας μάλιστα την επιθυμία του για περαιτέρω ενδυνάμωσή τους, στη βάση «μιας ρεαλιστικής, φιλικής και σταθερής πολιτικής ανάμεσα στους δυο λαούς», στη συνέχεια καταφέρθηκε με σκληρή γλώσσα εναντίον των εθνικιστών και βορειοηπειρωτικών οργανώσεων στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, κατηγορώντας τους ως κύριους υπαίτιους για την προσπάθεια πρόκλησης έντασης μεταξύ των δύο

⁴⁵ *Λαϊκός Δρόμος*, 28 Φεβρουαρίου 1976· *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, 30 Ιουνίου 1976.

⁴⁶ *Το Βήμα*, 27 Φεβρουαρίου 1976· *Λαϊκός Δρόμος*, 21 Φεβρουαρίου 1976. Για τα σχετικά δημοσιεύματα, βλ. επίσης *Λαϊκό Βήμα*, 15, 19, 26 Φεβρουαρίου και 4, 7 Μαρτίου 1976.

χωρών, λόγω των κινητοποιήσεών τους με αφορμή την έκδοση του αλβανικού διατάγματος, αλλά και όχι μόνο. Ανέφερε χαρακτηριστικά σε άκρως επιθετικό και απαξιωτικό ύφος: «Όσο για τους μοναρχοφασίστες και τους παράφρονες λεγόμενους “Βορειο-ηπειρώτες,” που από καιρό σε καιρό προσπαθούν με τους παράλογους ισχυρισμούς τους να δημιουργήσουν ατμόσφαιρα έντασης στις σχέσεις των δύο χωρών, θέλουμε να πούμε ότι οι κραυγές τους προκαλούν πολλά γέλια στην ελληνική μειονότητα που ζει ευτυχισμένη στην Αλβανία. Εμείς τους λέμε: συνεχίστε, αν θέλετε, το παλιό σας επάγγελμα να είστε “Βορειο-ηπειρώτες.” Γιατί δεν σας φοβόμαστε, ούτε εμείς ούτε η ελληνική μειονότητα στην Αλβανία, γιατί οι Αλβανοί και οι Έλληνες της μειονότητας είναι στενά συνδεδεμένοι και σαν αδέρφια μεταξύ τους».⁴⁷ Η προβολή της σχέσης των Αλβανών με την ελληνική μειονότητα ως «αδελφικής» από τον Χότζα σε αντίθεση με την επιθετικότητα των «μοναρχοφασιστών» Ελλήνων και «Βορειοηπειρωτών» προς την Αλβανία, απέβλεπε αφενός στην ενίσχυση της ενότητας και της συνοχής στο εσωτερικό της χώρας του και αφετέρου στην καλλιέργεια αρνητικών αισθημάτων των Ελλήνων μειονοτικών προς την Ελλάδα. Η ελληνική μειονότητα παρουσιάζεται ως αναπόσπαστο μέρος της αλβανικής σοσιαλιστικής κοινωνίας, λόγω της ιδεολογικής, πολιτικής και κοινωνικής ταύτισης με τον αλβανικό λαό, η οποία προτάσσεται έναντι του κριτηρίου της εθνικής ταυτότητας. Στον αντίποδα, οι σωβινιστές Έλληνες αντιμετωπίζονται ως οι εχθρικοί «άλλοι», οι οποίοι είναι ιδεολογικά αντίπαλοι και επιδιώκουν σταθερά το διαμελισμό της κομμουνιστικής Αλβανίας με την απόσπαση της «Βορείου Ηπείρου».

⁴⁷ *Το Βήμα*, 5 Νοεμβρίου 1976· Ακρόπολις, 7 Νοεμβρίου 1976· *Λαϊκός Δρόμος*, 6 Νοεμβρίου 1976. Βλ. επίσης, Ενβέρ Χότζα, *Έκθεση σχετικά με τη δράση της Κεντρικής Επιτροπής του Κόμματος Εργασίας της Αλβανίας. Δόθηκε στο Έβδομο Συνέδριο του ΚΕΑ*, 1 Νοέμβρη 1976 (Αθήνα: Πορεία, 1976), σ. 257-8. Σε μια προσπάθεια διάψευσης των καταγγελιών της ελληνικής πλευράς περί υποχρεωτικής αλλαγής των ονομάτων στα μέλη της ελληνικής μειονότητας προχώρησε με δηλώσεις του στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* και ο Αλβανός πρέσβης στην Αθήνα, Λίκε Σεΐτι: «Θα ήθελα [...] να σας διαβεβαιώσω ότι οι Έλληνες της Αλβανίας έχουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που έχουν όλοι οι Αλβανοί. Ποτέ κανείς δεν σκέφθηκε να τους υποχρεώσει να αλλάξουν τα ονόματά τους. Δεν μπορώ να καταλάβω ποια σκοπιμότητα εξυπηρετούσε αυτή η τελείως ανυπόστατη “πληροφορία” που είδε το καλοκαίρι το φως σε 2-3 ελληνικές εφημερίδες»: *Ελευθεροτυπία*, 10 Νοεμβρίου 1976.

Οι αντιδράσεις από την αλβανική πλευρά δεν πέρασαν, βέβαια, απαρατήρητες στην Ελλάδα. Η προσπάθεια εκπροσώπων της ελληνικής κοινότητας –εγκάθετων του καθεστώτος– να αντικρούσουν, μέσω του *Λαϊκού Βήματος*, τις καταγγελίες για επιβολή του συγκεκριμένου νόμου στην ελληνική μειονότητα από την αλβανική κυβέρνηση, δημιούργησε σύγχυση στην ελληνική κοινή γνώμη αναφορικά με την αξιοπιστία των πληροφοριών, προκαλώντας ποικίλα σχόλια σε μερίδα του Τύπου. Αναφερόμενος στο περιεχόμενο της επιστολής του Έλληνα συνεταιριστή, ένας συντάκτης ευχήθηκε καλόπιστα «να είναι τα πράγματα έτσι ακριβώς όπως τα παρουσιάζει ο επιστολογράφος της εφημερίδος του Αργυροκάστρου. Θα ήταν κρίμα –σχολίαζε– να ζημιωθούν οι σημερινές καλές σχέσεις μας με την Αλβανία [κ]αι μάλιστα από μια ενέργεια άσκοπη και ακατανόητη [...]».⁴⁸ Η πλειοψηφία των αρθρογράφων, ωστόσο, –όσοι κυρίως εξέφραζαν τις απόψεις του βορειοηπειρωτικού κόσμου στην Ελλάδα– αντιμετώπισαν τα δημοσιεύματα του *Λαϊκού Βήματος* με έντονη δυσαρέσκεια. Μολοντί αναγνώριζαν ότι οι επιστολές των Ελλήνων της Αλβανίας ήταν χειραγωγούμενες από το καθεστώς, επιτέθηκαν με σφοδρότητα κατά των συγκεκριμένων προσώπων, αποδίδοντάς τους βαρύτερους χαρακτηρισμούς, όπως «καθάρματα», «εξωμότες», «προδότες», σε μια προσπάθεια να τους στιγματίσουν.⁴⁹ «Οι ατυχείς Βορειοηπειρώται δεν υποφέρουν μονάχα από τους Αλβανούς, οι οποίοι ό,τι διαπράττουν, το διαπράττουν προς όφελος της Πατρίδος τους. Εκείνοι, όμως, που είναι άξιοι εμπυτισμού είναι [...] οι Βορειοηπειρώται που προδίδουν τους συμπατριώτες τους αντί πινακίου φακής ή από ιδεολογικό παραλογισμό», τόνιζε επικριτικά ένας αρθρογράφος, δίνοντας τη δική του ερμηνεία για τα κίνητρα της στάσης τους.⁵⁰ Σχολιάζοντας το εγκάρδιο

⁴⁸ *Ακρόπολις*, 28 Φεβρουαρίου 1976.

⁴⁹ Αθ. Γκογκώνης, *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, 21 Απριλίου 1976· η εφημερίδα *Ηπειρωτικόν Μέλλον* επιδιδόταν συχνά στη δημοσίευση ονομάτων και στοιχείων μελών της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία που θεωρούνταν καθεστωτικοί, αλλά και Βορειοηπειρωτών που διαβιούσαν εκτός Αλβανίας και που είχαν –κατά την ίδια– προδοτική δράση σε βάρος των συμπατριωτών τους. Βλ. ενδεικτικά, «Ακόμη ένας τύραννος του Βορειοηπειρωτικού Λαού», *ό.π.*, 6 Ιουνίου 1975· «Οι προδότες του Βορειοηπειρωτικού Λαού», *ό.π.*, 14 Ιουλίου 1975· «Να στιγματισθούν οι προδότες των Βορειοηπειρωτών», *ό.π.*, 27 Μαΐου 1976· *ό.π.*, 20 Δεκεμβρίου 1976.

⁵⁰ *Ο.π.*, 27 Μαΐου 1976.

ύφος και τα εγκώμια που απηύθυναν στις επιστολές τους οι Έλληνες της μειονότητας προς τον Χότζα, ένας συντάκτης από την πλευρά του διατύπωσε με καυστικό τρόπο την άποψη ότι οι τελευταίοι με τις «γλοιώδεις και εμετικές κολακείες», «τα αγκαλιάσματα και τα λιβανωτά προς τον δικτάτορα, εξευτελίζουν και την καταγωγή τους και την αξιοπρέπειά τους».⁵¹ Κάποιοι πάλι αρθρογράφοι, απευθυνόμενοι σε ευθύ λόγο στους Βορειοηπειρώτες που υπερασπίζονταν με φανατισμό την πολιτική του αλβανικού καθεστώσ, καθώς και στους συντάκτες του *Λαϊκού Βήματος*, τους καλούσαν σε αφύπνιση, προτρέποντάς τους να σταματήσουν να συμπεριφέρονται «προδοτικά» εις βάρος των ομοεθνών τους, υπενθυμίζοντάς τους την κοινή καταγωγή και εθνική ταυτότητα με τα μέλη της ελληνικής κοινότητας στην Αλβανία: «Αδέρφια της Ελληνικής Μειονότητας, ξυπνήστε! Αδέλφια μας συνέλθετε. Μη προσπαθείτε να γίνετε περισσότερο των Αλβανών Αλβανοί, διότι θα περιφρονηθήτε. Διαφυλάττοντες την ελληνικότητά σας θα είσθε και σεβαστοί και αγαπητοί από τους Αλβανούς, οι οποίοι δεν θα σας θέλουν ασφαλώς για Αλβανούς [...]. Τι προσπαθείτε, λοιπόν, ω συντάκται [...] του “Λαϊκού Βήματος” Αργυροκάστρου να επιτύχητε με τα τοιούτου είδους δημοσιεύματα; Δεν ανήκετε σεις εις την εξ αίματος, φυλής και εθνικότητας “Ελληνικήν Μειονότητα”;».⁵²

Οι παροτρύνσεις αυτές, βέβαια, θα είχαν ουσιαστικό νόημα, αν θα μπορούσαν να εισακουστούν από τους ενδιαφερόμενους, δεδομένου ότι η ελληνική μειονότητα ήταν πλήρως αποκλεισμένη από κάθε μορφή επικοινωνίας με το εθνικό κέντρο, και αν, το σημαντικότερο, τα μέλη της είχαν το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης και τη δυνατότητα υιοθέτησης μιας διαφορετικής στάσης. Όσοι από τους Έλληνες της Αλβανίας προέβαιναν σε τέτοιου είδους δηλώσεις ή μαρτυρίες ανθελληνικού χαρακτήρα, τις περισσότερες φορές το έπρατταν είτε από φόβο μην κατηγορηθούν ως αντιφρονούντες ή εχθροί του λαού από το καθεστώς του Χότζα –με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για τους ίδιους και τις οικογένειές τους– είτε κατόπιν πίεσεως από στελέχη του κομματικού μηχανισμού. Φυσικά, δεν έλειπαν και ορισμένες περιπτώσεις Ελλήνων, οι οποίοι, λόγω κυρίως της εύνοιας που απολάμβαναν από το καθεστώς ή της πίστης στα κομμουνιστικά ιδεώδη, προ-

⁵¹ *Πρωινός Λόγος*, 27 Φεβρουαρίου 1976.

⁵² *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, 30 Ιουνίου 1976.

σέφεραν τις υπηρεσίες τους στην προσπάθεια ενίσχυσης της κομμουνιστικής προπαγάνδας –και όχι μόνο– του αλβανικού καθεστώτος. Το *Λαϊκό Βήμα*, λόγω της ελληνόγλωσσης έκδοσής του, συνιστούσε τον κύριο φορέα διάδοσης της κομμουνιστικής ιδεολογίας στην ελληνική μειονότητα, αλλά και ένα από τα βασικά μέσα ιδεολογικής και πολιτικής κατήχησης των μελών της. Όντας απόλυτα ελεγχόμενη από την κομματική εξουσία, η εφημερίδα λειτουργούσε πολύ συχνά και ως όργανο παραπληροφόρησης και διαστρέβλωσης της πραγματικότητας σε σχέση με τις συνθήκες διαβίωσης, τον σεβασμό των ελευθεριών και γενικά την ευημερία του ελληνικού στοιχείου στην Αλβανία.⁵³

Αν, όμως, τα δημοσιεύματα των μελών της ελληνικής μειονότητας στο *Λαϊκό Βήμα* απασχόλησαν κυρίως τον βορειοηπειρωτικό κόσμο στην Ελλάδα, η εκτενής αναφορά του Χότζα στις ελληνοαλβανικές σχέσεις έλαβε ευρύτατη διάσταση στην ελληνική κοινή γνώμη. Οι δηλώσεις του Αλβανού ηγέτη αντιμετωπίστηκαν από τους εκπροσώπους του ελληνικού Τύπου με αρκετή δόση αμφιθυμίας. Αναφερόμενοι στην επιθυμία του Χότζα για ανάπτυξη σταθερής φιλίας με την Ελλάδα, «βασισμένη εις την πολιτικήν καλής γειτονίας, της μη επεμβάσεως εις τας εσωτερικάς υποθέσεις των άλλων χωρών, της αμοιβαίας ωφελείας, του σεβασμού της εδαφικής ακεραιότητος, της κυριαρχίας και της εθνικής ανεξαρτησίας», ορισμένοι αρθρογράφοι επιδοκίμασαν τα λεγόμενά του, εκφράζοντας την ικανοποίησή τους, ενώ, απηχώντας τη βούληση της ελληνικής πλευράς, τόνισαν ότι την πολιτική φιλίας «ο ελληνικός λαός πάντοτε την επεζήτησεν, [ό]πως ακριβώς την επιζητεί και σήμερα εις τα σχέσεις του με όλους τους γείτονάς του της Βαλκανικής, ανεξαρτήτως ιδεολογικών διαφορών».⁵⁴

⁵³ Ντάγιος, *Ελλάδα και Αλβανία*, σ. 464-73· Μπάρκας, *Τα ταξίδια της Φηγού*, σ. 196-7, 201-2. Για την ιστορία του ελληνόγλωσσου Τύπου στην Αλβανία, βλ. Γ. Κουτσοπανάγου, «Ο ελληνόγλωσσος Τύπος στην Αλβανία: Πρώτη διερεύνηση στα αλβανικά και ελληνικά αρχεία και βιβλιοθήκες», στο *Ο ελληνικός Τύπος 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, επιμ. Λ. Δρούλια, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα 23-25 Μαΐου 2002), (Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2005), σ. 454-62.

⁵⁴ «Οι Βορειοηπειρώται», *Ελεύθερος Κόσμος*, 10 Νοεμβρίου 1976· «Οι σχέσεις με την Αλβανία», *Το Βήμα*, 11 Νοεμβρίου 1976. Αξίζει να σημειωθεί ότι ορισμένες φιλοκυβερνητικές εφημερίδες, από την περικοπή του λόγου του Χότζα που αφορούσε τις ελληνοαλβανικές σχέσεις, παρέθεσαν στα δημοσιεύματά τους μόνο τις θετικές δηλώσεις του Αλβανού ηγέτη προς την Ελλάδα, παραλείποντας σκοπίμως

Από την άλλη πλευρά, όμως, οι ίδιοι δεν έκρυψαν τον προβληματισμό και την επιφύλαξή τους για την οικοδόμηση σταθερής φιλίας μεταξύ των δύο χωρών, κυρίως λόγω των λαμβανόμενων μέτρων των Τιράνων σε βάρος της ελληνικής μειονότητας, όπως ήταν το νομοθετικό διάταγμα, αλλά και της επίθεσης που εξαπέλυσε ο ηγέτης της Αλβανίας κατά των Βορειοηπειρωτών που ζούσαν στην Ελλάδα και όσων υπερασπίζονταν τις θέσεις τους. «Υστερα από τας διακηρύξεις του περί ανάγκης συσφίξεως των ελληνο-αλβανικών σχέσεων, τα όσα εξετόξευσεν ο αρχηγός του αλβανικού κράτους εναντίον [των Βορειοηπειρωτών] προκαλούν απορία» [...]. Ο Ενβέρ Χότζα δεν έχει δικαίωμα να τους υβρίζει. Διότι με τον τρόπον αυτόν, δεν προάγει τας φιλικάς σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών» επισήμαινε χαρακτηριστικά ο συντάκτης του *Ελεύθερου Κόσμου*.⁵⁵ Συνδέοντας την καλλιέργεια ειλικρινούς φιλίας μεταξύ Αθήνας και Τιράνων με τον σεβασμό των δικαιωμάτων του ελληνισμού της Αλβανίας, ένας άλλος αρθρογράφος συνέστησε στην αλβανική κυβέρνηση «να μη δημιουργούνται ζητήματα σχετικά με τις υποχρεώσεις, που έχουν αναληφθεί, για τον σεβασμό των δικαιωμάτων της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία, [γ]ια να μη προκύπτουν αφορμές δυσαρεσκειών [κ]αι για να μη επωφελούνται από μια τέτοια κατάσταση όσοι έχουν την πρόθεση, ή το συμφέρον, να διαταράσσουν όχι μόνο τις ελληνοαλβανικές σχέσεις, αλλά και την ειρήνη στα Βαλκάνια»,⁵⁶ κάνοντας έμμεση αναφορά στον πρόσφατο νόμο περί αλλαγής ονομάτων. Δεν έλειψαν, βέβαια, κι εκείνοι, οι οποίοι, αρνούμενοι να απεμπολήσουν τα αλυτρωτικά τους οράματα, έθεσαν ως προϋπόθεση για τη βελτίωση των ελληνοαλβανικών σχέσεων την παραχώρηση ελευθερίας στην ελληνική μειονότητα, υπονοώντας ουσιαστικά ένα είδος αυτοδιάθεσης της περιοχής: «Εάν, λοιπόν, ο προκαθήμενος των Τιράνων θέλη να αποδείξη την αλήθειαν των λόγων του, οφείλει εκ προοιμίου να κατανοήση, ότι, εφ' όσον η Βόρειος Ήπειρος θα τελή υπό εν τοιούτον στυγνόν καθεστώς στερήσεως κάθε ελευθερίας και ανθρωπίνου δικαιώματος, ουδεμία ουσια-

την αναφορά στην επίθεσή του προς στους Έλληνες εθνικιστές και τις βορειοηπειρωτικές οργανώσεις, σε μια προσπάθεια να προβάλουν την καλλιέργεια θετικού κλίματος μεταξύ των δύο χωρών. Βλ. *Ελεύθερος Κόσμος*, 5 Νοεμβρίου 1976· *Η Βραδυνή*, 6 Νοεμβρίου 1976.

⁵⁵ *Ελεύθερος Κόσμος*, 10 Νοεμβρίου 1976.

⁵⁶ *Το Βήμα*, ό.π.

στική πρόοδος είναι δυνατόν να συντελεσθή ποτέ εις τα σχέσεις Ελλάδος και [...] Αλβανίας», ξεκαθάριζε με απόλυτο ύφος ο συντάκτης της *Εστίας*.⁵⁷

Εκείνοι, ωστόσο, που αντέδρασαν με οξύτατους τόνους, όπως, άλλωστε, αναμενόταν ως άμεσα θιγόμενοι από τους μύδρους που εξαπέλυσε ο Χότζα εναντίον τους, ήταν οι εν Ελλάδι Βορειοηπειρώτες και οι οργανώσεις τους. Προσλαμβάνοντας τις δηλώσεις του Αλβανού ηγέτη με ιδιαίτερα αρνητική διάθεση, τα δημοσιογραφικά τους μέσα έσπευσαν να τις χαρακτηρίσουν ως «ανεδαφικές», «προκλητικές», ενώ και ο ίδιος ο Χότζα θεωρήθηκε ότι είναι «εκτός πραγματικότητας». ⁵⁸ Σύμφωνα με το *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, οι δηλώσεις του ηγέτη της Αλβανίας «φανερώσουν μεγάλες ανησυχίες για τη δράση των Βορειοηπειρωτών που ζουν έξω της Αλβανίας», ενώ, όπως υποστηριζόταν σε ανοιχτή επιστολή Βορειοηπειρωτών προς τον Χότζα, δημοσιευμένη σε εβδομαδιαία εφημερίδα των Ιωαννίνων, η αναφορά του τελευταίου στους Βορειοηπειρώτες, έστω και με δυσμενή σχόλια, συνιστούσε κατ' ουσίαν παραδοχή «της ύπαρξης του Βορειοηπειρωτικού θέματος» [...], διότι, κατά τους ίδιους, «δεν μιλάει κανένας για ανύπαρκτα θέματα και δεν απασχολείται ένας αρχηγός κράτους, παρά με όσα ζητήματα είναι καυτά και αποτελούν προβλήματα του κράτους του». ⁵⁹

Αναφερόμενο στο μειωτικό χαρακτηρισμό «μοναρχοφασίστες» του Αλβανού ηγέτη προς τους Έλληνες εθνικιστές, το δημοσιογραφικό όργανο της ΚΕΒΑ τον «απέρριψε με περιφρόνηση», ενώ, σε μια προσπάθεια να απαντήσει στον ίδιο, επιστράτευσε ένα επιχείρημα από το ιστορικό παρελθόν, υποστηρίζοντας ότι αυτοί που συνεργάστηκαν με τους ναζιστές και τους φασίστες ήταν οι Αλβανοί, οι οποίοι ενίσχυσαν στρατιωτικά τους Ιταλούς στην επίθεση κατά της Ελλάδας στο πλαίσιο του Β' Παγκοσμίου πολέμου, ⁶⁰ παραγνωρίζοντας, όμως, το γεγονός ότι ο Χότζα είχε αντιταχθεί στην επικράτηση τόσο του ναζισμού όσο και του φασισμού. Ένα εξίσου ιστορικά αστήρικτο και εν

⁵⁷ «Αι επαγγελίαι των Τυράνων», *Εστία*, 8 Νοεμβρίου 1976.

⁵⁸ «Ανεδαφικές δηλώσεις του Εμβέρ Χότζα περί Β. Ηπείρου», *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, 16 Νοεμβρίου 1976· «Ο Ενβ. Χότζα εκτός πραγματικότητος», *ό.π.*, 20 Δεκεμβρίου 1976· «Ποιος κοροϊδεύει ποιον», *Πυρσός Βορείου Ηπείρου*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1976.

⁵⁹ «Ανοικτή επιστολή προς τον Εμβέρ Χότζα», *Η Έρευνα*, 22 Νοεμβρίου 1976.

⁶⁰ *Πυρσός Βορείου Ηπείρου*, *ό.π.*

πολλοίς παράδοξο επιχείρημα επικαλέστηκε και το *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, το οποίο, αποδεχόμενο από την πλευρά του το συγκεκριμένο χαρακτηρισμό, επιχείρησε να προβάλλει τους Έλληνες «μοναρχοφασίστες» ως ευεργέτες του ηγέτη της Αλβανίας, χάρη στη νίκης τους επί των Ιταλών: «Ο Ενβέρ Χότζα, όμως, ηθελημένως εθελουφλεί και λησμονεί ότι, αν δεν υπήρχεν αυτή η “Μοναρχοφασιστική” Ελλάς και αυτοί οι “Μοναρχοφασίστες” Έλληνες [...], οι οποίοι τον Οκτώβριον του 1940 εδέχθησαν και αντιμετώπισαν νικηφόρως τον ιταλικόν πόλεμον, δεν θα ήτο ούτος σήμερον, οίος είναι και δεν θα εγκαθίστατο [...] εις Τίρανα μετά της προσωρινής κυβερνήσεως της Αλβανίας ως πρωθυπουργός».⁶¹

Σε ό,τι αφορά τις κατηγορίες που απέδωσε στην αποστροφή του λόγου του ο Χότζα περί «παράλογων ισχυρισμών» των Βορειοηπειρωτών, ο *Πυρσός της Βορείου Ηπείρου* έσπευσε να τις αποκρούσει, διατείνοντας με φυσικότητα ότι «οι Βορειοηπειρωτικές αξιώσεις στηρίζονται στο γεγονός ότι υπάρχουν Έλληνες [...] στο χώρο της Βορείου Ηπείρου, σ' έναν χώρο που επιδικάσθηκε στην Αλβανία, αντίθετα προς κάθε έννοια δικαίου και προς την αρχή των εθνότητων»,⁶² υποδηλώνοντας έτσι τη διάθεση για συνέχιση της αλυτρωτικής πολιτικής των βορειοηπειρωτικών οργανώσεων. Εστιάζοντας παράλληλα στις διαβεβαιώσεις του κομμουνιστή ηγέτη ότι «η ελληνική μειονότητα ζει ευτυχισμένη στην Αλβανία», η εφημερίδα εξέφρασε την έντονη αμφισβήτησή της, επικαλούμενη τα διαρκή καταπιεστικά μέτρα που λαμβάνονταν σε βάρος των μελών της. Όπως χαρακτηριστικά τόνιζε υπό μορφή ρητορικών ερωτήσεων σε πρωτοσέλιδο άρθρο της: «Πώς εννοεί την ευτυχία αυτού του Ελληνικού πληθυσμού ο Αλβανός ηγέτης; Είναι ευτυχία, που του έκλεισε τις εκκλησίες και του αποσχημάτισε τους παπάδες και του αλλάζει τα χριστιανικά ονόματα και τον φιμώνει, για να μην εκδηλώνη τα εθνικά του φρονήματα; Είναι ευτυχία, που αποστερείται από τα στοιχειώδη δικαιώματα του ανθρώπου και υπόκειται σε εκβιασμούς και ταπεινώσεις και τιμωρίες, για να αποκοπή από τις ρίζες της Ελληνικής του εθνότητος;».⁶³ Η αμφισβήτη-

⁶¹ «Απάντησις εις ανεδαφικές δηλώσεις του Ενβέρ Χότζα», *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, 1 Δεκεμβρίου 1976.

⁶² *Πυρσός Βορείου Ηπείρου*, ό.π.

⁶³ Στο ίδιο.

ση των λεγομένων του Χότζα για την ευτυχία του ελληνισμού της Αλβανίας διατυπώθηκε με παρόμοιο τρόπο και στη δημοσιευμένη επιστολή Βορειοηπειρωτών προς τον ηγέτη των Τιράνων, θέτοντάς του μάλιστα οι συντάκτες της ένα είδος πρόκλησης: «Αν θέλετε να δοκιμάσετε [κύριε Χότζα] πόσοι Έλληνες της Αλβανίας [...] αγαπούν την Αλβανίας σας, αφήστε για λίγα 24ωρα τα σύνορα ανοιχτά και τότε βλέπουμε, πόσοι απ' αυτούς, που τώρα “γελούν” γιατί έτσι τους διατάζετε εσείς [...] θα μείνουν στον παράδεισό σας και πόσοι θα τρέξουν εδώ στην Ελλάδα [...], για να προστεθούν στους πρώην δεσμώτες οπαδούς και υμνητές σας και τωρινούς ελεύθερους πρωταγωνιστές και κήρυκες του Βορειοηπειρωτικού Αγώνα».⁶⁴

Από την αναφορά στην λεκτική επίθεση του Αλβανού ηγέτη προς τους εκπροσώπους των βορειοηπειρωτικών οργανώσεων, δεν έλειψε και η αντίδραση των τελευταίων στους χαρακτηρισμούς που τους απέδωσε ο Χότζα ως «επονομαζόμενους», «επαγγελματίες Βόρειοηπειρώτες». Η προσπάθεια του ηγέτη της Αλβανίας να διαχωρίσει με έντεχνο τρόπο τον πληθυσμό της ελληνικής μειονότητας από τους Βορειοηπειρώτες που διαβιούσαν εκτός Αλβανίας, ισχυριζόμενος ουσιαστικά ότι υπάρχουν μεν Έλληνες στην Αλβανία, αλλά αυτοί δεν είναι Βορειοηπειρώτες, πέρα από την έντονη αγανάκτηση, δημιούργησε και μια σειρά από εύλογα ερωτήματα στους ίδιους, τα οποία απηύθυναν στον ηγέτη των Τιράνων: «Δεν μας εξηγείτε όμως τί είδους Έλληνες είναι αυτοί [κύριε Χότζα]; Ποια είναι η ιστορική τους καταγωγή; Πώς βρέθηκαν στην Κορυτσά, στο Αργυρόκαστρο, στη Χειμάρρα, στο Δέλβινο, στη Δρόπολη, στο Πωγώνι; Πώς τους λένε; [...]. Από πού φύτρωσαν στον τόπο αυτό, από πού κατέβηκαν στην Αλβανίας σας, μήπως από τον Άρη; Ή ταξίδε[ψαν] αυτού μεταπολεμικά για να απολαύσουν τα αγαθά του καθεστώτος σας;»,⁶⁵ αναρωτιόνταν εμφανώς φορτισμένοι, αλλά και με ειρωνικό ύφος οι συντάκτες της επιστολής. Οι παραπάνω χαρακτηρισμοί του ηγέτη της Αλβανίας προς τους εν Ελλάδι Βορειοηπειρώτες δεν συνιστούσαν απλώς μια αυθόρμητη εκδήλωση εμπάθειας, αλλά εντάσσονταν στη μεθοδευμένη προσπάθεια του αλβανικού καθεστώτος να αποκόψει κάθε είδος δεσμού του ελληνισμού της Αλβανίας με την Ελλάδα, μέσω της καλλιέργειας

⁶⁴ *Η Ερευνα*, ό.π.

⁶⁵ *Στο ίδιο*.

της αίσθησης ότι η ελληνική μειονότητα ήταν αυτοφυής, αυθύπαρκτη και ουδεμία σχέση είχε με κάποιο έθνος εκτός της αλβανικής επικράτειας. Οι Έλληνες μειονοτικοί εμφανίζονται να έχουν κοινή ιστορία με τους Αλβανούς, αλλά και να μοιράζονται κοινούς αγώνες, με σκοπό την απελευθέρωση της αλβανικής πατρίδας τους και την οικοδόμηση του σοσιαλισμού.⁶⁶

Πέραν του ελληνικού Τύπου και του βορειοηπειρωτικού κόσμου στην Ελλάδα, η σχετική περικοπή της ομιλίας του Χότζα στο συνέδριο του Κόμματός του, αποτέλεσε αντικείμενο σχολιασμού και στο ελληνικό κοινοβούλιο. Στο πλαίσιο της συζήτησης για τις ελληνοαλβανικές σχέσεις, με αφορμή την επιβολή αλλαγής ονομάτων στα μέλη της ελληνικής μειονότητας από την κυβέρνηση των Τιράνων, έγινε αναφορά και στην επίθεση του Αλβανού ηγέτη προς τους εν Ελλάδι Βορειοηπειρώτες, προκαλώντας μάλιστα αλγεινή εντύπωση στους βουλευτές της συμπολίτευσης. Εστιάζοντας ιδιαίτερα στους προσβλητικούς χαρακτηρισμούς, ο Γερ. Αποστολάτος έκανε λόγο για «θρασεΐς λόγους» και «ανεπίτρεπτον δήλωσιν», ενώ ο συνάδερφός του, Στ. Παπαδάκης, χαρακτήρισε την επίθεση του Χότζα «απαράδεκτον», δηλώνοντας οργισμένος ότι, μετά τη λήψη των νέων μέτρων του αλβανικού καθεστώτος κατά του ελληνικού στοιχείου της Αλβανίας και τις ύβρεις προς τους Βορειοηπειρώτες, η κατάσταση «άρχισε να λαμβάνει μιαν εξευτελιστική μορφή εις βάρος της Ελλάδος». Αποδίδοντας την εξοντωτική πολιτική της Αλβανίας κατά της ελληνικής μειονότητας εν πολλοίς στην «τακτική της υποχωρήσεως», που είχε υιοθετήσει η χώρα στα μεγάλα εθνικά θέματα, ο ίδιος κάλεσε τον υφυπουργό των Εξωτερικών, εν μέσω υπερπατριωτικών τόνων και χειροκροτημάτων από τα έδρανα και τα θεωρεία της βουλής,⁶⁷ να δώσει

⁶⁶ Για την επίτευξη των συγκεκριμένων στόχων του αλβανικού καθεστώτος, σημαντικό ρόλο έπαιξε η εκπαιδευτική πολιτική που εφαρμόστηκε στην ελληνική μειονότητα: Ε. Κωφός, *Τα σχολικά εγχειρίδια της ελληνικής μειονότητας της Βορείου Ηπείρου την εποχή του Ένβερ Χότζα* (Αθήνα: Ελληνική Επιτροπή Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης-Κέντρο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, 1994), σ. 16-8, 22-3.

⁶⁷ Τη συζήτηση στο ελληνικό κοινοβούλιο (Συνεδρίαση της 20^{ης} Ιανουαρίου 1977) παρακολουθούσαν με ζωηρό ενδιαφέρον από τα θεωρεία και αρκετοί πολίτες βορειοηπειρωτικής καταγωγής, οι οποίοι χειροκροτούσαν με θέρμη τις τοποθετήσεις των δύο βουλευτών της κυβέρνησης: *Ελεύθερος Κόσμος*, 21 Ιανουαρίου 1977· *Πυρσός Βορείου Ηπείρου*, Ιανουάριος 1977.

εξηγήσεις για την αντίδραση της ελληνικής κυβέρνησης, αλλά και για τα μέτρα που επρόκειτο να λάβει για την αποτελεσματική προστασία του ελληνισμού στην Αλβανία. Ο υφυπουργός Κων. Σταυρόπουλος από την πλευρά του, απέφυγε σκοπίμως να σχολιάσει, τόσο το αλβανικό διάταγμα όσο και τις αιχμηρές δηλώσεις του Αλβανού ηγέτη προς τον βορειοηπειρωτικό κόσμο, ενώ προτίμησε αντίθετα να αναφερθεί στα θετικά σχόλια του Χότζα προς την Ελλάδα και στην εκδήλωση επιθυμίας του για καλλιέργεια σταθερής φιλίας μεταξύ των δύο χωρών, επισημαίνοντας και ο ίδιος ότι σταθερή επιδίωξη της ελληνικής κυβέρνησης είναι «η προώθηση σχέσεων καλής συνεργασίας και γειτνιάσεως με την Αλβανία». ⁶⁸ Η στάση αυτή του υφυπουργού των Εξωτερικών εξηγείται σε μεγάλο βαθμό από το γεγονός ότι η ελληνική κυβέρνηση, παρά τις προσπάθειες και τις πιέσεις που άσκησε προς την αλβανική πλευρά σε διπλωματικό επίπεδο, δεν κατάφερε να αναστείλει την εφαρμογή του διατάγματος στα μέλη της ελληνικής μειονότητας. ⁶⁹ Κατά συνέπεια, μια δημόσια τοποθέτηση του αρμοδίου υφυπουργού στο συγκεκριμένο θέμα, ενείχε τον κίνδυνο πυροδότησης νέου κύματος αντιδράσεων, όχι μόνο στη βουλή, αλλά και γενικότερα στην ελληνική κοινή γνώμη, γεγονός που ήθελε να αποφύγει η ελληνική κυβέρνηση, καθώς θα την έφερνε σε δύσκολη πολιτική θέση. Επιπρόσθετα, η ελληνική πλευρά φαίνεται ότι δεν ήταν διατεθειμένη να έρθει σε οριστική ρήξη με την Αλβανία για ένα θέμα που, αν και έ-

⁶⁸ *Πρακτικά Βουλής*, περίοδος Α', σύνοδος Γ', τ. 3^{ος}, συνεδριάσεις ΝΒ-Π', ό.π., σ. 2487-8· με παρόμοιο τρόπο είχε τοποθετηθεί ο υφυπουργός των Εξωτερικών προς τους συγκεκριμένους βουλευτές και σε παλαιότερη ερώτησή τους για τις ελληνοαλβανικές σχέσεις. Βλ. *Πρακτικά Βουλής*, περίοδος Α', σύνοδος Γ', τ. 2^{ος}, συνεδριάσεις ΛΣΤ'-ΝΑ', 1 Δεκεμβρίου 1976-20 Δεκεμβρίου 1976, Αθήναι 1977, σ. 1716.

⁶⁹ Για όσα διαμείφθηκαν μεταξύ ελληνικού και αλβανικού υπουργείου Εξωτερικών στο διπλωματικό παρασκήνιο για το συγκεκριμένο θέμα, βλ. Ντάγιος, *Ελλάδα και Αλβανία*, σ. 313-5· Bakuli, *Η ελληνική μειονότητα της Βορείου Ηπείρου*, σ. 67-70. Οι Έλληνες της Αλβανίας από την πλευρά τους, σε μια μορφή αντίδρασης, προκειμένου να μην υιοθετήσουν ονόματα από τις λίστες που υπαγόρευε το αλβανικό κράτος, είτε επέλεξαν για τα παιδιά τους αρχαιοελληνικά ονόματα, για τα οποία δεν τους δέσμευε ο νόμος, είτε έδιναν διπλή ονομασία, ένα όνομα για κοινή χρήση στην τοπική κοινωνία (χριστιανικό) και ένα για επίσημη (αλβανικό). Βλ. Roulton, *The Balkans. Minorities and States in Conflict*, σ. 200· Ντάγιος, *Ελλάδα και Αλβανία*, σ. 478· Μπάρκας, *Τα ταξίδια της Φηγού*, σ. 303.

πληττε καίρια την ελληνική μειονότητα, θα έθετε σε κίνδυνο τη βελτιούμενη πορεία των ελληνοαλβανικών σχέσεων, που ήταν η προτεραιότητα της εξωτερικής πολιτικής της χώρας.

Συμπερασματικά, από τη μελέτη της πρόσληψης του αλβανικού διατάγματος στον ελληνικό δημόσιο λόγο, προκύπτει ότι το μέτρο αυτό έγινε αντιληπτό ως απειλή για την ελληνική μειονότητα. Με εξαίρεση την ελληνική κομμουνιστική Αριστερά, η οποία, λόγω της ιδεολογικής συνάφειας, υπερασπίστηκε το κομμουνιστικό καθεστώς του Χότζα, η κοινή γνώμη στην Ελλάδα προσέλαβε την υποχρεωτική αλλαγή των ονομάτων των ελληνικών πληθυσμών από την αλβανική κυβέρνηση ως παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους, αλλά και ως κίνδυνο αλλοίωσης της εθνικής τους ταυτότητας. Η περιγραφή του συγκεκριμένου μέτρου με αρνητικά φορτισμένους όρους προσέδωσε δραματική ένταση, προκαλώντας στην ελληνική κοινή γνώμη αισθήματα μίσους και απέχθειας για το αλβανικό καθεστώς και από την άλλη αισθήματα συμπάθειας και συμπόνιας για τον ελληνισμό της Αλβανίας. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι φορείς του δημοσίου λόγου στην πλειονότητά τους ερμήνευσαν το χαρακτήρα του αλβανικού διατάγματος από μια εθνοκεντρική αντίληψη, χωρίς να λάβουν υπόψη το ιδιότυπο καθεστώς της Αλβανίας ούτε και τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στο εσωτερικό της. Όλες οι αλλαγές που συντελούνται στην Αλβανία ερμηνεύονται με άξονα τη μειονότητα, στο βαθμό που αρκετοί θεώρησαν ότι η επιβολή του εν λόγω νόμου εκ μέρους της ηγεσίας των Τυράνων έγινε με αποκλειστικό σκοπό να πλήξει τον βορειοηπειρωτικό ελληνισμό. Η αίσθηση του κινδύνου για την εθνική ταυτότητα της ελληνικής μειονότητας από την εφαρμογή του διατάγματος ήταν κυρίαρχη στον δημόσιο λόγο, ενώ φανερή αντίστοιχα ήταν και η υιοθέτηση εθνικιστικής ρητορείας από τους εκπροσώπους του Τύπου και του πολιτικού κόσμου για την ανάγκη προστασίας του ελληνικού στοιχείου στην Αλβανία, με μείζονα εξαίρεση τη στάση της επίσημης κυβέρνησης, η οποία επέδειξε -δημοσίως τουλάχιστον- μια αξιοσημείωτη μετριοπάθεια. Όσον αφορά τις βορειοηπειρωτικές οργανώσεις και όσους ταυτίζονταν με τις θέσεις τους, παράλληλα με τους ιδιαίτερα οξείς τόνους και την εχθρότητα προς το αλβανικό καθεστώς, αλλά και προς τον ίδιο τον Χότζα, ο λόγος τους συχνά συνοδευόταν και από μια αλτρωτική επωδό για τον ελληνισμό της Αλβανίας.